

O`zbekiston Respublikasi Xalq Ta`limi Vazirligi

**A.Qodiriy nomli
Jizzax Davlat Pedagogika Instituti**

PYeDAGOGIKA-PSIXOLOGIYA FAKUL'TETI

PEDAGOGIKA- PSIXOLOGIYA KAFEDRASI

**XULQI OG`ISHGAN
BOLALAR
PSIXOLOGIYASI**

fanidan ma'ruzalar matni

Ushbu ma'ruzalar matni "Pedagogika-psixologiya" kafedrasining 2013 yil ____.08 dagi majlisida muhokama qilindi va uning 1 - raqamli bayonnomasi bilan tasdiqlandi.

Tuzuvchi: o`qituvchi D.Abduvahobova

Taqrizchilar: psixol.f.n. R.A.Abdurasulov
kat o`qit. M.Q.Qodirova

KIRISH

Hamamimiz ham dyeyarli har kuni ijtimoiy istalmagan axloqning turli-tuman ko`rinishlari – tajovuzkorlik, zararli odatlar, qonunga zid harakatlar bilan to`qnashamiz... Shu kabi muammolar bilan shug`ullanuvchi mutaxassislar ko`p yillardan byeri qator savollarga javob izlamoqdalar. Bunday axloqning sababi nimada bo`lishi mumkin! Nima insonni qayta-qayta o`ziga va atrofdagilarga zarar kyeltirishga majburlaydiq Bunday qanday qutulish mumkinq Va nihoyat, “og`ishgan xulq” atamasidan foydalanish qonuniymikin.

Dyeviantlik, og`ishgan xulq psixologlar, shifokorlar, pyedagoglar, huquqni himoyalovchi organlar xodimlari, sotsiologlar, faylasuflarda jonli qiziqish uyg`otib kyelgan. Og`ishgan xulq mavzusi sohalararo va munozarali xaraktyerga ega. Atamaning “ijtimoiy mye'yor” tushunchasi bilan payvasta ekanligi muammoni ko`p marotaba murakkablashtiradi, chunki mye'yorning chyegarlari o`ta shartli, insonda esa barcha ko`rsatkichlar bo`yicha absolyut mye'yorning o`zi mavjud emas.

Yondoshuvlarning turli-tumanligi shaxs xulq ini og`ishganligini tashhis qilish, uni profilaktikalash va ijtimoiy-psixologik yordam ko`rsatish davomida bartaraf etish kabi amaliy vazifalarni yechishda ham ko`zga tashlanadi.

Hulqi og`ishgan bolalar psixologiyasi fanining asosiy maqsadi o`quvchilarda shaxs og`ishgan xulqi muammolarining zamonaviy holati haqida ilmiy asoslangan, yaxlit tasavvurning shakllanishida yordamlashishda ko`rinadi. Og`ishgan xulqni tushuntirish uchun turlicha psixologik kontsyeptsiyalar qimmatini tan olgan qolda biz asosida kognitiv-axloqiy yondoshuv yotuvchilarni ustuvor sifatida ajratamiz.

Ushbu fanni o`qitish tajribasi shuni ko`rsatdiki, matyerialni anglashda ba'zi bir qiyinchiliklar mavjud ekan. Birinchidan, “og`ishgan xulq” tushunchasining ko`p ma'noliligi va bu bilan bog`liq bo`lgan tyerminologik chalkashliklar. Ikkinchidan, har birimizning ichki dunyomizga xos bo`lgan shaxsiy ozodlik ehtiyoji va jamiyatning chyeklashlari orasidagi qarama-qarshilikdir. Og`ishgan xulq fyenomyeni mavjudligining o`zi “ozodlik yoki zaruriyat” dilyemmasi faktini tasdiqlaydi, qatto jamiyatning umidlariga qarshi har bir odamning shaxsiy tanlovchi pryedmyeti hisoblanadi. Yana bir ma'lum murakkablik shundaki, og`ishgan xulq muammosi bo`yicha ma'lumotlarni turli fanlar, masalan, sotsiologiya, tibbiyot, huquq, psixologiya, pyedagogikadan izlash lozim bo`ladi. Mavjud bo`lgan adabiyotlar, qoidadagidyek, yoxud o`ta ixtisoslashtirilgan, yoki o`ta ommaviy xaraktyerga ega. Og`ishgan xulq psixologiya bo`yicha adabiyotlar unga ta'sir qilishning samarali tyexnologiyalari yetishmagani kabi shubhasiz yetishmaydi.

O`quvchiga taqdim etilayotgan ish o`zida mavjud bo`lgan ilmiy yondoshuvlarni ko`rib chiqishga intilishni va muallifning psixologik aspyektda ko`rib chiqiluvchi shaxs og`ishgan xulqini o`rganish qamda uni bartaraf etishdagi amaliy tajribalarini umumlashtirishni aks ettiradi.

MUAMMOGA KIRISH

1-MAVZU: TA'LIM PRYEDMYETI

Ryeja

1. Axloq shaxsning psixologik katyegoriyasi va xususiyati sifatida
2. “Og`ishgan xulq” tushunchasini aniqlash myezonlari
3. Tushunchaning ta'rifi

Axloq shaxsning psixologik katyegoriyasi va xususiyati sifatida.

Ushbu qismning asosiy vazifasi “shaxsning og`ishgan xulqi” tushunchasini ta'riflash hisoblanadi. Tushunchani ta'riflash – uning mazmunini ochish, ya'ni mavjud byelgilar to`plamini ajratish dyemakdir. Ta'rifning birinchi bosqichi tur orqali – tur tushunchalarining qajmi bo`yicha aniqlanayotgan tushunchani birmuncha kyeng yoritishdir. Og`ishgan xulq – bu hammadan avval shaxs axloqining allaqanday shakli, albatta, unga insoniy axloqning barcha xususiyatlari xos, biz ham o`z tahlilimizni aynan shuni ko`rib chiqishdan boshlaymiz.

Psixologiyada axloq atamasidan tur va inson faolligi darajasini uning faoliyati, mushoqadasi, tafakkuri, muloqoti kabi ko`rinishlari bilan bir qatorda byelgilash uchun kyeng foydalaniladi. Inson axloqi to`qrisidagi ilmiy tasavvurlar XX asrning boshlarida bixyevioristlar uni psixologik fanning pryedmyeti [1] dyeb e'lon qilgan vaqtdan boshlab, ayniqsa, shiddatli rivojlanish tusini oldi. Dastlab axloq tushunchasi ostida shaxsning istalgan tashqi kuzatiluvchi, “raqbat – ryeaktsiya” sxyemasi bo`yicha ishlaydigan ryeaktsiyasini (harakatlanuvchan, vyegyativ, nutqiy) tushundilar. Empirik ma'lumotlarning to`planish darajasi bo`yicha inson axloqining tabiati yanada chuqurlashdi. 1931 yilda esa axloqiy psixologiyaning asoschilaridan biri Djon Uotson axloq to`qrisida “tuxumni mahsuldor qilish lahzasida dunyoga kyeluvchi va organizmning rivojlanishi darajasi bo`yicha yanada murakkablashib boruvchi faollikning uzluksiz oqimi” qaqida gapirgan kabi gapirgandi [1, 224-b.].

Axloqning zamonaviy tushunchasi tashqi raqbatga ryeaktsiyalar to`plami doirasidan ancha chyetga chiqadi. Shunday qilib, psixologik luqatda axloq “tirik mavjudotga xos bo`lgan, ularning ichki va tashqi faolligi vositasidagi atrof-muqit bilan o`zaro ta'sirdir” [13, 276-b.]. Odamning tashqi faolligi ostida har qanday tashqi ko`rinish: harakat, faoliyat, muomala, muloqaza, vyegyativ ryeaktsiyalar tushuniladi. quyidagilar axloqning ichki tarkibi bo`lib hisoblanadi: motivatsiya va maqsad qo`yish, kognitiv ishlov byerish, hissiy ryeaktsiyalar, o`z-o`zini boshqarish jarayonlari [12]. Kyelgusi muqokamalarda axloq tushunchasi ostida biz shaxsning individual xususiyatlari va shaxsning tashqi harakat qamda muomalasi shaklida ifodalanuvchi ichki faolligi bilan oposryedovanno`y muqit bilan o`zaro harakati jarayonini tushunamiz.

Ta'rifga ega bo`lgach o`rganilayotgan ryeallikning asosiy byelgilarini ajratishga urinamiz. Inson axloqining birmuncha muqim xususiyatlaridan biri – bu

uning o'z moqiyati bo'yicha ijtimoiyligidir, u jamiyatga shakllanadi va amalga oshadi. Inson axloqining boshqa muqim xususiyati – bu uning nutqiy boshqaruv va maqsad qo'yilganligi bilan mustaqkam aloqasi hisoblanadi. Yaxlit olganda insonning axloqi uning ijtimoiylashuvi jarayonini – jamiyatga intyegratsiyasini aks ettiradi. Ijtimoiylashuv, o'z navbatida, individual xususiyatlarni hisobga olgan qolda ijtimoiy muqitga moslashishni ko'zda tutadi. Moslashuv – individuallashuv jarayonlarining nisbati bo'yicha, shuningdyek, jamiyatda shaxs mavqeyi yuzasidan ijtimoiy moslashuvning quyidagi variantlarini ajratish mumkin:

radikal moslashuv – shaxsning mavjud ijtimoiy qayotda o'zgarishi orqali o'z-o'zini ro'yobga chiqarishi;

gipyermoslashuv – shaxsning o'z oliy yutuqlari vositasida ijtimoiy qayotga ta'siri orqali o'z-o'zini ro'yobga chiqarishi;

uyqunlashgan moslashuv – shaxsning jamiyatda ijtimoiy talablarga oriyentatsiyasi vositasida o'z-o'zini ro'yobga chiqarishi;

konformistik moslashuv – individuallikni bostirish, o'z-o'zini ro'yobga chiqarishni birlashish hisobiga;

dyeviant moslashuv – mavjud bo'lgan ijtimoiy talab (mye'yor) lardan chiqish vositasida o'z-o'zini ro'yobga chiqarish;

ijtimoiy-psixologik moslashmaganlik – o'z-o'zini ro'yobga chiqarish va moslashish jarayonlarini blokirovkalash qolati.

Muayyan inson axloqida ijtimoiylashuvning istalgan variantida axloqning umumiy tavsifnomasidan foydalanib, quyidagilarni ifodalash mumkin:

asoslanganlik – shaxsning ehtiyojlari va maqsadlariga yo'naltirilgan harakatlanishga ichki tayyorlik;

o'xshashlik – aniq vaziyat bilan kyelishish;

moslashish – ijtimoiy muqitning yetakchi talablariga muvofiqlik;

qaqqoniylik – individuallik axloqining mosligi, uning ushbu shaxs uchun tabiiy ekanligi;

mahsuldorlik – ongli maqsadlarni amalga oshirish. Shaxs xulq ining shunday byelgilari borki, ular anchagina xususiy, biroq kam bo'lmagan aqamiyatga egadir:

– faollik darajasi (enyergiyalilik va tashabbuskorlik);

– hissiy ifodalanganlik (namoyon etilayotgan affyektlarning kuchi va xaraktyeri);

– jo'shqinlik;

– turqunlik (turli vaqt va turlicha vaziyatlarda ko'rinishlarning doimiyliigi);

– onglilik (o'z axloqini tushunish uni so'z bilan tushuntira olish qobiliyati);

– ixtiyoriylik (o'z-o'zini nazorat);

– egiluvchanlik (muqitning o'zgarishiga javoban axloqni o'zgartirish).

“Axloq” turidagi tushunchaning barcha ko'rib chiqilgan tavsifnomalari uning “shaxsning og'ishgan xulqi” kabi turiga ham to'la ma'noda taalluqlidir.

“Og'ishgan xulq” tushunchasini aniqlash myezonlari.

Biz uchun muqim bo'lgan "shaxsning og'ishgan xulqi" tushunchasini ta'riflashga o'tishdan oldin biz psixologik ko'rinishlarni baholash etalonini byerishimiz lozim.

Ko'pgina fanlarda ko'rinishlarni "mye'yoriy" va "anomal"ga bo'lish qabul qilingan. J.Godfruaning qaqqoniy e'tirozi bo'yicha "qanday axloqni mye'yoriy dyeb hisoblash mumkin?" dyegan savol inson axloqini, shu jumladan, og'ishgan xulqni tushuntirish uchun markaziy hisoblanadi [4, t. 2, 126-b.]. "Normal" va "anomal" axloq tushunchasining ma'nosiga qat'iy ta'rif byerish murakkab, ular orasidagi chyegara esa o'ta noaniq.

Shunga qaramay, ilmda va kundalik qayotda ushbu tushunchalar birgalikda foydalaniladi. Bunda normal axloq atamasi ostida, qoidadagidyek, oqriqli xafagarchilik bilan bog'liq bo'lmagan, shu bilan birgalikda, ko'pchilik odamlar uchun xarakterli bo'lgan mye'yoriy-ma'qullangan axloq tushuniladi. Shunga o'xshash, nomye'yoriy axloqni quyidagicha bo'lish mumkin: mye'yoriy-ma'qullanmagan, patologik, nostandart.

"Mye'yoriy" dyeb qat'iy mazmunda ushbu fanda ayni vaqtda qabtsl qilingan mye'yor-etalonga muvofiq kyeluvchi barcha narsa hisoblanadi. Mye'yorlarni olish usullarini ko'pincha myezon dyeb ataydilar. Eng ko'p tarqalgan va umumiy hisoblangan myezonlardan biri – populyatsiyada uchraydigan chastotalarni hisoblash yordamida istalgan ko'rinish uchun mye'yorni aniqlashga imkon byeruvchi statistik myezon (usul) hisoblanadi. Matyematik statistika nuqtai nazaridan tyez-tyez, ya'ni 50 foizdan kam bo'lmagan qollarda uchraydigan hamma narsa mye'yoriydir. Mye'yoriy taqsimot qonuniga muvofiq ravishda 2-3 foiz odamlar "mye'yoriy"dan ikki tomon bo'yicha ko'pchilik muayyan bir sifat bo'yicha (intyellyekt, obhityelnost, hissiy turqunlik) axloqning yaqqol buzilishiga, har ikki tomondan 20 foizi esa nisbatan katta bo'lmagan og'ishlarga ega. Shubhasiz, axloqning aniq shakli (masalan, chyekish) mye'yoriy qabul qilinishi mumkin, qachonki u ko'pchilik odamlarda uchrasa. qaqiqatan, Sankt-Pyetyerburgda chyekishni og'ishgan xulqqa tyegishli dyeyish o'rinsiz bo'lardi, sababi katta yoshli aqoli o'rtasida chyekuvchilar chyekmaydiganlarga nisbatan eqtimol ko'proqdir.

Statistik myezon ifodalanish va qayot uchun xatar darajasi bo'yicha axloqning sifat-miqdoriy bahosi bilan uyqunlashadi. Masalan, spirtli ichimliklarni istye'mol qilish aqlli chyegarlarda (katta bo'lmagan doza va chastotada) mye'yoriy ko'rinish dyeb tan olinadi, biroq uni suiistye'mol qilish og'ishganlikni anglatadi. Boshqa tomondan odamning o'zi yoki atrofdagilar qayoti uchun to'qridan-to'qri xavf tuqdiruvchi axloq uning chastotasi, ba'zan esa ifodalanganlik darajasidan qat'i nazar og'ishgan sifatida baholanadi, masalan, suitsid yoki jinoyat.

Gumanitar fanlar statistik bilan bir qatorda shaxs axloqining mye'yoriyligi nomye'yoriyligini baholashning maxsus myezonlaridan ham foydalaniladi: psixopatologik, ijtimoiy-mye'yoriy va individual-psixologik.

Psixopatologik myezonlardan tibbiyotda foydalaniladi. Uni shaxsning og'ishgan xulqi va boshqa soqalarda qo'llashga qiziqtiradigan narsa mavjud. Eqtimol, bu dyeviant xulq tadqiqotlarining an'anaviy ravishda klinik sharoitlarda

olib borilishi bilan bog'liqdir, myedikamyentoz terapiya esa bunday qollarda kyeng tarqalgan edi.

Psixopatologik myezon nuqtai nazaridan barcha axloqiy ko'rinishlarni ikkiga: "soqlik – kasallik" ma'nosida mye'yoriy va patologikka ajratish mumkin. Butunjaqon soqliqni saqlash tashkilotining nizomida soqlik "kasallik va jismoniy nuqsonlarning yo'qligi sifatidagina emas, balki to'liq jismoniy, ma'naviy va ijtimoiy farovonlik qolati" sifatida ta'riflanadi [14, t. 2, 391-b.]. Kasallik – "organizmning tuzilmasi va funksiyasidagi zararlar uning to'ldiruvchi-moslashuvchi myexanizmlarida sifatli-o'ziga xos shaklida ryeaktiv mobillashuv davrida ichki va tashqi omillar ta'siri ostida o'z oqimida buzilgan qayot; kasallik ko'pincha byemor qayotiy faoliyatida ozodlikning chyeklanishi va muqitga moslashuvning umuman yoki qisman susayishi bilan xarakterlanadi" [14, t. 1, s. 148]. Bunda patologiya – tibbiy mye'yorlar mazmunida "mye'yordan har qanday og'ishdir". Yoki boshqacha aytganda "bu aniq nozologik birliklarning umumiy nomi", ya'ni kasallik va uning byelgilari tasnifida sanab o'tilgan qollardan biriga mos tushadi [14, t. 3, 302-b.].

Kasalliklar tasnifida og'ishgan xulq alohida nozologik birlik sifatida ajratilmagan, shubhasiz, u na patologiyaning shakli, na qat'iy byelgilangan tibbiy tushuncha hisoblanadi. Ayni damda og'ishgan xulq mye'yor va xarakter aktsyentuatsiyasi, vaziyatli ryeaktsiya, rivojlanishning buzilishi, kasallik oldi kabi patologiya o'rtasida yotuvchi ko'rinishlar qatorida kyeng ko'rib chiqiladi.

Sanab o'tilgan shakllar muammoning xarakteri bilan uyqunlashgan murakkabliklar va tashhisiy byelgilarning noaniqligi bilan xarakterlanadi. Masalan, "xarakter aktsyentuatsiyasi – bu uning mye'yorida boshqalarga nisbatan yaxshi va qatto ko'tarinki mustaqkamlikda psixogyen ta'sirlarning muayyan turiga munosabatda tanlangan zaiflik ma'lum bo'ladigan alohida chiziqlari o'ta kuchaytirilgan oxirgi variant [10, 10-b.]. Ma'lumki, qator qollarda aktsyentuatsiya qonunga qarshi harakat, suitsidal axloq, giyohvand moddalarni istye'mol qilish kabi og'ishgan xulq bilan uyqunlashadi. Ayni damda aktsyentuatsiyalangan xarakterli ko'pchilik odamlarning axloqi og'ishgan hisoblanmaydi. K.Lyeongardning fikriga ko'ra rivojlangan davlatlarda aqolining 50 foizi aktsyentuatsiyali shaxsga taalluqlidir [11, 19-b.]. Bunda ularning ko'pchilik qismi mye'yoriy axloqni namoyish qiladi va qatto jamiyat oldida alohida xizmatlarga ega.

Shunga o'xshash psixik patologiya (psixopatiya, nyevrozlar, psixozlar va q.k.) soqasidagi istalgan parokandalik har doim ham og'ishgan xulq bilan bog'liq emas. Ba'zi qollarda psixik kasalliklar patogyen moslashmaslikni chorlagan qolda axloqiy buzilishlar bilan birga borishi mumkin. Psixik parokandalikning boshqa qollarida axloqiy og'ish bo'lmaydi.

Navbatdagi ijtimoiy-mye'yoriy myezon jamiyat qayotining turli soqalarida o'ta muqim aqamiyatga ega. har bir odamning axloqi har kuni baholanadi va turli-tuman ijtimoiy mye'yorlar yordamida boshqariladi. (Ijtimoiy mye'yorlar, uning turlari va harakat myexanizmlari tushunchalari kyeyingi bo'limda yoritiladi.) Ijtimoiy-mye'yoriy myezonlarga muvofiq axloqning ayni damda jamiyat

talablariga mos tushishi mye'yoriy dyeb anglanadi va ma'qullanadi. Og`ishgan xulq esa aksincha, asosiy jamoaviy ko`rsatmalar va qadriyatlarga ziddir.

Jamiyatning o`zi o`zgarsa, unda amal qilayotgan ijtimoiy mye'yorlar ham o`zgaradi. Masalan, sho`rolar davlatida “kommunizm quruvchisi” sifati burch tuyqusi, qoyaga sadoqat, jamoaviy mas'uliyat, birlashgan tafakkur kabi kyeng yoyilgandi. qayta qurish vaqtidan boshlab shaxsiy tashabbuskorlik, mustaqillik, epchillik muqim rol o`ynay boshladi.

Ijtimoiy-mye'yoriy myezon nuqtai nazaridan axloq mye'yoriyligining yetakchi ko`rsatkichi shaxsning ijtimoiy moslashganlik darajasi hisoblanadi. Bunda mye'yordagi, muvaffaqiyatli moslashuv qadriyatlararo, individning xususiyatlari va uni o`rab turgan ijtimoiy muqitdagi talablar, qoidalarning maqbul muvozanati bilan xarakterlanadi. Shubhasiz, ijtimoiy talablarni yaqqol inkor etish kabi individuallikni barobarlash, masalan, konformizm shaklida – shaxs manfaatlarini muqit bosimiga to`liq bo`ysundirish ham birdyek muammo hisoblanadi. Tyegishlicha, moslashmaganlik – bu shaxsiy aqamiyatli bo`lgani kabi muqit talablarini qabul qilish va bajarishga shuningdyek, o`z individualligini aniq ijtimoiy sharoitlarda ro`yobga chiqarish sust layoqat qolati.

Moslashmaganlikning ijtimoiy va individual ko`rinishlarini ajratish mumkin. Moslashmaganlikning ijtimoiy ko`rinishlari quyidagilar hisoblanadi:

- past o`zlashtirish, o`z myeqnati bilan mablaq ishlab topishga layoqatsizlik;
- qayotiy muqim soqalarda surunkali yoki yaqqol ifodalangan omadsizlik (oilada, ishda, shaxslararo munosabatlarda, soqliqda);
- qonun bilan nizolar;
- yakkalanib qolish.

Moslashmaganlikning individual ko`rinishlari sifatida quyidagilarni ko`rib chiqish mumkin:

- ijtimoiy talablarga munosabati yuzasidan salbiy ichki tartib (ular bilan kyelishmaslik, tushunmaslik, norozilik, qarshi harakat);
- o`zining mas'uliyatdan qochishga intilishida atrofdagilarga ko`tarinki e'tiroz bildirish, egotsyentrizm;
- surunkali hissiy noqulaylik;
- o`z-o`zini boshqarishning byesamarligi;
- janjalkashlik va kommunikativ ko`nikmalarning zaifligi;
- ryeallikni kognitiv buzib ko`rsatish.

Odam turlicha tuyqularni – yengil xavotir va o`ziga ishonchsizlikdan tortib, chidab bo`lmas darajadagi nochorlik, qo`rquv, umidsizlik jazavalarigacha boshidan kyechirishi mumkin. Bunda shaxsning ryeal ijtimoiy maqomi va uning individual ongi o`rtasida bo`linishi yuzaga kyelishi mumkin.

So`nggi myezon – individual-psixologik myezon har bir shaxs, uning individualligining o`sib boruvchi barcha qadriyatlarini aks ettiradi.

Ushbu myezonga muvofiq insonga zamonaviy talablar ijtimoiy farmoyishlarni bajarishga uning qobiliyatini chyeklamaydi, biroq shaxsning o`z-o`zini anglashi va o`ziga xosligini ham ko`zda tutadi. Shu bilan bog`liq ravishda bizning zamonda shaxsning asos soluvchi sifatlari dyeb quyidagilarni aytish mumkin: tashqi olam va o`ziga nisbatan uning ichki pozitsiyasi, qaror qabul qilish

va tanlash layoqati, shuningdek, shaxsiy axloqiga mas'uliyati. Ijtimoiy borliqda o'z-o'zini aniqlash va shaxsiy potentsialning o'z-o'zini ro'yobga chiqarishi unda individual rivojlanishning yetakchi vazifasi dreb tan olinadi.

Tushunchani ta'riflash

Bizning ta'limotimiz priedmyeti shaxsning shunday axloqiy aspyektiki, uni og'ishgan xulq sifatida tasniflash mumkin. Og'ishgan xulq psixik fyenomyenlar qatorida o'zining shaxsiy javonini egallaydi. U psixik kasalliklar, patologik qolat, nyevrozlar, psixosomatik parokandalik va q.k. kabi ko'rinishlar qatorida mavjud. Ushbu fyenomyenlar tibbiy mye'yorlar nuqtai nazaridan “soqliq – kasallik oldi – kasallik” o'qida ko'rib chiqiladi. Shaxsning og'ishgan xulqini, bizning nazarimizda, psixopatologiya nuqtai nazaridan ko'rib chiqish ma'nosizdir. Og'ishgan xulq “ijtimoiylashuv – moslashmaganlik – yakkalanish” o'qida shaxsning ijtimoiy-psixologik maqomini aks ettiradi.

Ma'lumki, maxsus adabiyotlarda “og'ishgan xulq” atamasi ko'pincha dyeviant axloq (deviatio – lotin tilida og'ishgan) sinonimi bilan almashtiriladi. Kyelgusida biz o'zaro bir-birining o'rnini to'ldiruvchi sifatida har ikkala atamani qo'llaymiz – “og'ishgan”, “dyeviant”, bunda birinchi atama aniq va o'rganilgan bo'lgani sababli afzal ko'riladi.

O'rganilayotgan tushunchaning yaqqol ko'rinib turgan murakkabligiga hammadan avval uning fanlararo xaraktyeri sababdir. qozirgi vaqtda atamadan ikki asosiy mazmunda foydalaniladi. Dyeviant axloq “rasman o'rnatilgan yoki qaqiqatda ushbu jamiyatda yuzaga kyelgan mye'yorlarga mos kyelmaydigan muomala, inson harakati” [13, 257-b.] ma'nosida psixologiya, pyedagogika va psixiatriyaning priedmyeti sifatida yuzaga chiqadi. “Inson faoliyatining ommaviy va mustaqkam shakllariga nisbatan ifodalanuvchi va rasman o'rnatilgan yoki ushbu jamiyatda qaqiqatda mavjud bo'lgan mye'yorlar va umidlarga mos tushuvchi ijtimoiy ko'rinish” [3, 7-b.] ma'nosida u sotsiologiya, huquq, ijtimoiy psixologiyaning priedmyeti hisoblanadi. Ushbu ishda biz og'ishgan xulqni birinchi aspyektdagi afzallikda – individual faollikning ko'rinishi sifatida ko'rib chiqamiz.

Tushunchani ta'riflash ko'rinishning muqim byelgilarini ajratishni ko'zda tutadi. Shaxsning og'ishgan xulqining shunday maxsus xususiyatlarini ajratish maqsadga muvofiqki, u bizga bu xulq ni boshqa fyenomyenlardan farqlashda, shuningdek, aniq bir odamda uning mavjudligi qamda dinamikasini aniqlash zaruratida yordam byersin.

1. Shaxsning og'ishgan xulqi – bu umumqabul qilingan yoki rasman o'rnatilgan ijtimoy mye'yorlarga mos tushmaydigan axloq. Boshqacha aytganda, bu harakat mavjud qonunlar, qoidalar, an'analar va ijtimoiy buyruqlarga mos tushmaydi. Dyeviant axloqni mye'yordan og'ishgan axloq sifatida aniqlaganda shuni esda tutish kyarakki, ijtimoiy mye'yorlar o'zgaradi. Bu, o'z navbatida, og'ishgan xulqqa tarixan o'tkinchi xaraktyerni byeradi. Misol sifatida davr va davlat, chyekishga munosabatdan qat'i nazar turli narsani kyeltirish mumkin. Shubhasiz, dyeviant axloq – bu har qanday mye'yor emas, balki ushbu jamiyat

uchun shu vaqtda birmuncha muqim bo'lgan ijtimoiy mye'yorlarningina buzilishidir.

2. Shaxs va dyeviant axloq, uning namoyon bo'lishi boshqa odamlar tomonidan salbiy baholanadi. Salbiy baho jamoatchilik muqokamasi yoki ijtimoiy sanksiya, shu jumladan, jinoiy jazo shakliga ega bo'lishi mumkin. Dastavval, sanksiyalar istalmagan axloqning oldini olish vazifasini bajaradi. Biroq boshqa tomondan ular shaxs stigmatizatsiyasi – unga tamqa osish kabi salbiy ko'rinishga olib kyeladi. Masalan, jazo muddatini o'tab, “mye'yoriy” qayotga qaytgan odamning moslashuvdagi qiyinchiliklari yaxshi ma'lum.

Insonning yangi qayot boshlashga intilishi ko'pincha atrofdagi odamlarning ishonmasligi va ularni rad etishi natijasida barbod bo'ladi. Dyeviant (giyohvand, jinoyatchi, o'z-o'zini o'ldiruvchi va q.k.) tamqasi syekin-asta dyeviant barobarlikni (o'z-o'zini qis qilish) shakllantiradi. Shunday qilib, axmoqona shuqrat xavfli yakkalanishni kuchaytiradi, ijobiy o'zgarishlarga to'sqinlik qiladi va dyeviant axloqning takrorlanishini chaqiradi.

3. Og'ishgan xulqning xususiyatlari shaxsning o'zi yoki atrofdagilarga aqamiyatli tarzda qayot sifatini pasaytirgan qolda ryeal zarar kyeltirishi hisoblanadi. Bu mavjud tartibning noturqunligi, ma'naviy va moddiy zarar kyeltirish, jismoniy zo'rlik va dard-alam yetkazish, soqligining yomonlashishi bo'lishi mumkin. Dyeviant axloq o'zining eng kyeyingi ko'rinishlarida qayot uchun byevosita xavf tuqdiradi, masalan, suitsidal axloq, zo'ravonlik jinoyatlari, “oqir” giyohvand moddalar istye'mol qilish. Zararning psixologik markyeri o'sha odamning o'zi yoki uning atrofidagilarning aziyat chyekishidir.

Ushbu byelgi shaklidan – dyestruktiv yoki autodyestruktiv bo'lishidan qat'i nazar og'ishgan xulqning parchalovchi ekanini bildiradi. Bizning nazarimizda radikallik, kryeativlik va marginallik kabi yaqin ijtimoiy ko'rinishlar og'ishgan xulq bo'la olmaydi va ushbu byelgini qoniqtirmaydi. Garchi ular ham umumqabul qilingan mye'yorlardan chyeklanib, aqolining konsyervativ qolatga mayli bo'lgan qismida qashlik uyqotsa-da, bu fyenomyenlar jamiyat uchun xatardan ko'ra foydaliroqdir. Xullas, radikal moyil bo'lgan shaxslar jamiyatni tubdan yangilashni maqsad qiladilar, bu esa ularda istiqbolli o'zgarishlarga sabab bo'ladi. Kryeatorlar nostandartligi bilan farqlanib, tadqiqotchilar va ilk ochuvchilar sifatida chiqadilar. Marginallar ijtimoiy mye'yorlarning chyegalararini kyengaytirgan qolda o'zlarini ko'pchilikka qarshi qo'yadilar. Sanab o'tilgan fyenomyenlar uyqunlashishi mumkin. Masalan, ko'pincha o'smirlar axloqi barcha uchta tyendyentsiyani o'zida aks ettiradi Pirsing, tatuirovka yoki qatto chandiq bilan ekspyerimyent o'tkazgan o'smirni, albatta, dyeviantlar guruhiga kiritish mumkin emas. Biroq gyerojn istye'mol qiluvchi o'smir qayot uchun yuqori xatarli og'ishgan xulqni yaqqol namoyish qiladi. Shunday qilib, og'ishgan xulq o'z moqiyati bo'yicha dyestruktivdir.

4. Ko'rib chiqilayotgan axloqni muqim takrorlanuvchi (ko'p marotaba yoki uzoq muddatli) dyeb xarakterlash mumkin. Agar yetti yoshli bola ota-onasidan so'ramay shirinliklar uchun uncha katta bo'lmagan mablaqni olgan bo'lsa, kyelgusida ijtimoiy tartibni buzmasa, ushbu axloqni og'ishgan sifatida ta'riflash odobdan bo'lmaydi.

Aksincha, o'smir tomonidan sistyematik tarzda anglangan qolda pul o'qirligi sodir etilsa – bu og'ishgan xulq shakllaridan biri hisoblanadi. Boshqa tarqalgan misol: qodisalar qatorida spirtli ichimlik istye'mol qilish to'liq yo'l qo'yilgan yoki qatto foydali dyeb tan olinadi.

Ushbu qoida istisno ega. Masalan, qatto bir martalik suitsidal urinish jiddiy xavf tuqdiradi va shaxsning og'ishgan xulqi sifatida baholanishi mumkin.

5. Axloqni og'ishgan dyeb kvalifikatsiya qilish uchun u shaxsning umumiy yo'nalganligi bilan muvofiqlashishi zarur. Bunda axloq nostandart vaziyatlar oqibati (masalan, jaroqatdan kyeyingi sindrom doirasidar axloq), krizisli vaziyat oqibati (masalan, yaqin odamining o'limi tufayli birinchi oy davomidagi qayqu ryeaktsiyasi) yoki o'z-o'zini muqofazalash oqibati (masalan, qayot uchun ryeal xavfning mavjudligida) bo'lmasligi lozim.

6. Og'ishgan xulqning xususiyatlaridan biri u tibbiy mye'yorlar chyegarasida ko'rib chiqiladi. U garchi patologik qolat bilan uyqunlashsa-da, psixik kasalliklar yoki patologik qolat bilan tyenglashtirilmasligi darkor. Psixik parokandalik qolida psixik kasal odamning patologik axloqiga o'rin bor. Patologik axloq tibbiy mye'yorlardan og'ishadi, birinchi darajasi tibbiy aralashuvni talab qiladi va psixiatriyada, masalan, psixik kasallarning dyeviyant axloqi sifatida o'rganiladi. Patologik axloq kasallik qolati ta'siri ostida shaxsning o'z harakatlarini anglash va nazorat qilish qobiliyati aqamiyatli tarzda pasayishini nazarda tutadi.

Ayni damda muayyan sharoitlarda og'ishgan xulq patologikka o'tishi mumkin. Masalan, muqtoj bo'lib qolgan axloq tizimli kasallikka o'sib o'tishi mumkin – piyonistalik, giyohvandlik. Shunday qilib, og'ishgan xulqli shaxs “soqliq – kasallik oldi – kasallik” psixopatologik o'qida istalgan joyni egallashi mumkin.

7. Og'ishgan xulqning xususiyatlaridan biri u ijtimoiy moslashmaganlikning turlicha ko'rinishlari bilan birga boradi. Ushbu axloq kasallik yoki o'limga olib kyelishi shart emas, biroq u tabiiy suratda ijtimoiy moslashmaganlik qolatini uyqotadi yoki kuchaytiradi. Moslashmaganlik qolati, o'z navbatida, shaxsning og'ishgan xulqini mustaqil sababi bo'lishi mumkin.

8. Og'ishgan xulqning oxirgi byelgisi sifatida uning ifodalangan individual va yosh-jinsiy o'ziga xosligini ta'kidlash mumkin. Og'ishgan xulq dastavval, shaxsning jamiyatda tashqi mavjudligini aks ettiradi. U “ichki” jiqatdan o'ta turli-tuman bo'lishi mumkin. Dyeviyant axloqning bir xil turlari har xil odamlarda turli yoshda turlicha ko'zga tashlanadi.

Odamlarning individual farqlanishi axloq sabablari, ko'rinish, dinamika shakllari, ifodalanganlik chastotasi va darajasiga daxl qiladi. Masalan, dyeviatsiya shakli va uning ifodalanganlik darajasi shaxsning og'ishgan xulqini birmuncha yaqqol tavsiflash hisoblanadi. Ular to'la byeozor ko'rinishdan shaxsning qayotiy faoliyatini total buzilishigacha o'zgartirishi mumkin.

Boshqa muqim individual xususiyat odamning og'ishgan xulqni qanday-o'zi uchun byegona, istalmagan xulq sifatidami, vaqtinchalik qoniqtiruvchi yoki oddiy va maftunkor xulq sifatida qarashiga taalluqli. Shaxsning og'ishgan xulqqa munosabati (shaxsiy nuqtai nazari) ko'p qolda uning taqdirini byelgilaydi.

Dyeviant axloqning yosh va jinsiy farqlanishi garchi asosiy mavzularni ko`rib chiqishda inobatga olinsa-da, bizning ta'limotimiz pryedmyeti hisoblanadi. Shuni ta'kidlash zarurki, "og`ishgan xulq" atamasini 5 yoshdan kichik bo`lmagan bolalarga nisbatan qo`llash mumkin, qat'iy ma'noda esa – 9 yoshdan kyeyin. 5 yoshdan oldin bolaning ongida ijtimoiy mye'yorlar qaqidagi zaruriy tasavvurlar bo`lmaydi, o`z-o`zini nazorat qilish esa kattalar yordamida amalga oshiriladi. Faqat 9-10 yoshidagina bolada ijtimoiy mye'yorlarga mustaqil rioya qilish qobiliyatining mavjudligi qaqida gapirish mumkin. Agar 5 yoshdan kichik bo`lgan bolalarda axloqi yosh mye'yoridan aqamiyatli tarzda oqsa, bunda uni yetilmaganlikning, asabiy ryeaktsiya yoki psixik rivojlanish buzilishining bir ko`rinishi sifatida ko`rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Barcha yuqorida aytilganlardan kyelib chiqib, og`ishgan (dyeviant) xulq qa quyidagicha ta'rif byerish mumkin – bu shaxsning birmuncha muqim ijtimoiy mye'yorlardan oquvchi, jamiyat yoki uning o`ziga ryeal zarar yetkazuvchi, shuningdyek, uning ijtimoiy moslashmaganligi bilan birga boruvchi turqun axloqi.

Ushbu ta'rif dyeskriptiv (tasviriy) xaraktyerga ega va dastavval og`ishgan xulqi mavjud bo`lgan odamlar bilan amaliy ishlashga mo`ljallangan. (Ushbu ko`rinishning kontsyeptual-tushuntirish modyeli qo`llanmaning kyeyingi bo`limlarida ko`rib chiqiladi.) Bu ta'rif aniq qollarda og`ishgan xulqni tashhis qilish, profyessional ta'sirni loyiqalash, shaxs axloqining dinamikasini va u bilan ishlash samaradorligini baholash kabi profyessional maqsadlarni amalga oshirishda yordam byerishi mumkin. Bundan tashqari, u boshqa axloqiy fyenomyenlarda dyeviant axloqni diffyeryentsiyalash imkonini byeradi.

Dyeviant axloqni ko`rib chiqayotib, biz yaqqol salbiy assotsiatsiyani uyqotuvchi so`zni qo`llashga majburmiz: dyeviant, addikt, noijtimoiy va ijtimoiy xulq qa qarshi va q.k.Shu bilan birgalikda, aniq shaxs bilan ishlashda biz ongli ravishda kamsituvchi oqangli atamalardan foydalanishdan, shuningdyek, tamqa osishdan tiyilmoqimiz kyarak. Shuni esda tutish lozimki, birinchidan, axloqiy muammolar o`ta kyeng tarqalgan. Ikkinchidan, og`ishgan xulq chyegaralarini aniqlash ko`pincha murakkab. Jamiyatdagi o`zgarishlar mye'yorlarning, albatta, axloqiy dyeviatsiya turlarining o`zgarishiga olib kyeladi. Biroq mye'yorlarning o`zi va ulardan og`ishish har qanday ijtimoiy tizimning ajralmas qismidir. Binobarin, ijtimoiy darajada og`ishgan xulq – bu faqat jamiyat va shaxs orasidagi o`zaro munosabatning mumkin bo`lgan shakllaridan biri. Og`ishgan xulqni ijtimoiy ko`rinish sifatida "tugatish" eqtimoli dargumon. Bundan tashqari, maxsus ko`rib chiqishda dyeviatsiyalar jamiyat uchun mye'yoriy va foydali ekanini isbotlash mumkin, chunki unda istiqbolli o`zgarishlarni raqbatlantiradi.

Individual darajada dyeviant axloq anchagina muammoli ko`rinadi, chunki shaxsning o`zi va atrofdagi odamlar qayoti uchun ryeal zarar, dyeviant shaxsning ijtimoiy muqit bilan janjali, uning ijtimoiy moslashmaganligi kabi salbiy fyenomyenlar bilan bog`liqdir.

Xususan, og`ishgan xulq shaxsiy darajada – bu shaxsning dyeviant usul va qayot tarzi shaklida yuzaga chiquvchi ijtimoiy nuqtai nazari. Ma'lumki, ko`pchilik odamlar istasalar jamiyatga nisbatan o`z nuqtai nazarlarini o`zgartirishlari mumkin.

Nazorat savollari va topshiriqlar

1. “Axloq” atamasining mazmunini ochib byering va inson axloqining asosiy tavsianomasini sanab o`ting.

“Og`ishgan xulq” tushunchasini ta`riflashning myezonlari qandayq

“Shaxsning moslashmaganligi” tushunchasining aqamiyatini ochib byering.

“Og`ishgan xulq” va “patologik axloq” tushunchalarining o`xshash va farqli tomonlari nimadaq

Og`ishgan xulq nimaq Uning byelgilari qandayq

6. Sizning nazaringizda quyida sanab o`tilganlardan qaysilari og`ishgan xulq hisoblanadi: tabak chyekish, odam o`ldirish, nikoqdagi xiyonat, gyeroyn istye'mol qilish, suitsidal harakat, yolqon, bolani jismonan jazolash, gomosyeksual munosabat, myeksika syeriallariga o`ta qiziqish, kartani pulga o`ynash, sababsiz maktab darslarini qoldirish, qurolli o`qrilik, xakyerlik, syektaga kirish, qomatni korryektsiyalash maqsadida kuchdan kyetkizuvchi ochlik, qo`pollik.

7. Bir-biriga yaqin tushunchalar mazmunini ochib byering: «dyeviatsiya», «og`ishgan xulq», «ijtimoiy og`ish», «noijtimoiy axloq», «antiijtimoiy axloq», «autodyestruktiv axloq», «moslashmaganlik», «dyesotsializatsiya».

2-MAVZU: IJTIMOIIY MYE'YOR VA IJTIMOIIY OQISH

Ryeja

1. “Ijtimoiy mye'yor” tushunchasi

2. Psixologiyada mye'yorlar

3. Ijtimoiy mye'yor turlari va uning ishlash myexanizmlari

4. Ijtimoiy og`ish

“Ijtimoiy mye'yor” tushunchasi

Mye'yorlar tushunchasi har qanday dyeviatsiyaning boshlanishi hisoblanadi. Og`ishgan xulq o`z ta`rifi bo`yicha ijtimoiy mye'yorlardan og`ishgan xulq bo`larkan, ijtimoiy mye'yorlar maxsus ko`rib chiqishga munosib.

Har qanday tizim mavjud bo`lishining asosiy shartlaridan biri uning qandaydir muvozanat qolatini saqlab turishga layoqatidir.

Insoniyat tarixi tartibsizlik shubhasiz parchalanishga olib kyelishiga ishonchli misollar kyeltiradi va aksincha tartiblilik va kyelishuvga intilish jamiyat va umuman qayotning mavjud bo`lishi uchun kafolat bo`lishi mumkin. Mye'yorlar jamiyat tizimini qochib bo`lmaydigan o`zgarishlar sharoitida qayotga layoqatli muvozanat qolatini tutib turuvchi myexanizmi hisoblanadi. Jamiyatda bir vaqtning o`zida turlicha– ilmiydan tortib jinoiygacha mye'yoriy submadaniyat mavjud.

Umuman olganda mye'yor tushunchasi yetarlicha munozarali hisoblanadi. Lotin tilidan tarjima qilganda “mye'yor” – qoida, namuna, ... Tabiiy va gumanitar fanlarda mye'yor tizimni saqlash va o`zgartirish uchun yo`l qo`yilgan o`lchov, chyegara sifatida tushuniladi. Ijtimoiy mye'yorlar mavjud mye'yorlar turining biridir (tyexnik, biologik, estyetik, tibbiy va boshqalar bilan bir qatorda). Ijtimoiy mye'yor – ijtimoiy jamiyat (guruh, tashkilot, sinf, jamiyat) o`z a'zolariga

munosabatlar va faoliyatni boshqarish maqsadida bayon etgan umid va talablar yiqindisi [1, 29-b.].

Ijtimoiy mye'yor aniq bir jamiyatda odamlar, shuningdek, ijtimoiy guruhlar va tashkilotlarning yo'l qo'yilgan yoki majburiy axloqida tarixan vujudga kyelgan oraliqni mustaqkamlaydi. Tabiiy-ilmiydan farqli ravishda ijtimoiy mye'yor rivojlanishning xolis qonunlariga muvofiq kyelishi va muvofiq kyelmasligi mumkin. Oxirgi qolatda mye'yorning o'zi (masalan, totalitar jamiyat qonunlari) anomal va undan og'ish mye'yoriydir. Buning oqibatida ijtimoiy og'ishlar nafaqat salbiy, tizimning ishlashini buzuvchi, balki uning istiqbolli rivojlanishini raqbatlantiruvchi, ijobiy bo'lishi mumkin, masalan, ilmiy va badiiy ijod.

Ijtimoiy mye'yorlar ko'rinishi o'zining barcha ko'p obrazlilikda quyidagi asosiy xususiyatlarga ega: ob'yektivlik, tarixiylik, univyersallik, sxematiklik, qat'iylik. Ushbu xususiyatlar anglatadiki, mye'yor tarixan ishlab chiqilgan, umumlashtirilgan ijtimoiy amr bilan barcha odamlar tomonidan va har qanday vaziyatda bajarilishi uchun majburiy hisoblanadi.

Ijtimoiy mye'yorning mansublilik va dinamiklikdyek xususiyati alohida qiyinchilik tuqdiradi. Tarix o'sha birgina ko'rinish uchun turlicha madaniy ..... misollariga boy. Axir insonning modada birmuncha aniq ifodalangan tashqi qiyofasiga bo'lgan talablar ko'z o'ngimizda o'zgarimoqda. Boshqa yorqin misol – qator davlatlarda ayol axloqining jins rolidagi radikal o'zgarishlar. Jinsiy axloqqa ustanovka ham darrov qarama-qarshi tomonga o'zgaradi. Masalan, yevropa mamlakatlarining tarixida biz quyidagi myetamorfozni kuzatishimiz mumkin: qadimgi dunyoning poligamiya va orgazstik madaniyatidan – Yangi davrning zolim qarshiliklari orqali – oxirgi o'n yillikning jinsiy inqilobiga, jinsiy munosabatlarda to'liq ozodlik va gomosyekstual nikoqlarning qonuniylashgunicha.

Ijtimoiy mye'yorlarning sanab o'tilgan xususiyatlari ko'pincha individual ongda salbiy tuyqular – oddiy tushunmovchilikdan ochiq e'tirozgacha tuqdirishi mumkin. Shaxs manfaatlari va mye'yorning ryepressiv tabiati o'rtasidagi nizo odamparvarlik jarayonlari bilan birmuncha tyekislanadi. Zamonaviy rivojlangan davlatlarda jamiyatning qonunga rioya qilishdagi kuchlanish Tyendyentsiyasi individuallik ko'rinishida ayon bo'ladi.

Umuman olganda tyegishlilik va ichki qarama-qarshilikka qaramay ijtimoiy mye'yorlar har qanday jamiyat qayotida byebaho boshqaruvchi rolni o'ynaydilar. Ular ushbu jamiyat uchun ayni vaqtda istalgan mye'yoriy-ma'qullangan harakatlar maydonini yaratadilar, bu bilan shaxsni uning axloqiga qaratadilar. Ular jamiyat tomonidan nazorat vazifasini bajaradilar, namuna bo'lib xizmat qiladilar, axborot byeradilar, axloqni baholashga imkon byeradilar, uni oldindan aytib byeradi. Odamlar ularga qanday munosabatda bo'lmasinlar mye'yorlar mavjud va uzluksiz harakatlanadi.

Ijtimoiy mye'yorlar turlari va ularni boshqarish myexanizmlari

Ijtimoiy mye'yorlar turli-tuman shakllar va mazmunga ega bo'lishi mumkin. Mye'yorlar rasmiylashtirilgan – qonunlar, qoida va yo'riqnoma ko'rinishida yozilgan bo'lishi mumkin. Biroq ko'p qollarda ular jamoatchilik ongida xalq

an'analari, ijtimoiy farmoyishlar, jamoatchilik fikri sifatida mavjud bo'ladi. Mye'yorning turli ko'rinishlari o'zaro zich boqlangan.

Boshqariladigan munosabatlar muqiti bo'yicha ijtimoiy mye'yorlarning quyidagi asosiy guruhlarini ajratish mumkin: ijodiy-axloqiy, ma'naviy-etik, huquqiy, siyosiy, tashkiliy-professional.

Axloqiy (ma'naviy) mye'yorlarning tashuvchilari odamlarning o'zlari, shuningdek, oila, diniy konfyessiya, jamoatchilik tashkilotlari kabi ijtimoiy institutlardir. Ijodiy-axloqiy mye'yorlar turlicha shakllarda mavjud. Bu, avvalo, dunyo dini, badiiy madaniyat va ilmiy fikrda taqdim etilgan umuminsoniy qadriyatlaridir. Shuningdek, bu xalq an'analari va odatlari, xalqaro konvyentsiya va dyeklaratsiyalar.

qator qollarda axloqiy mye'yorlar etik mye'yorlar bilan yagona ma'lumotga qo'shilib kyetadi. Ma'naviy-etik mye'yorlar o'zida muayyan ijtimoiy guruhlariga (ryeal yoki nominal) uning a'zolariga nisbatan umidi-amrini aks ettiradi. Ma'naviy-etik mye'yorlarni tashuvchilar aniq ijtimoiy uyushmalar, ularning sardorlari va raqbarlari hisoblanadilar. Ushbu ko'rinish mye'yorlari, odatda, matnli mustaqamlanmagan. Garchi chyekinish bo'lsa-da, masalan, ruscha Uy qurish. Etik mye'yorlar axloqiy qadriyatlar bo'lishi mumkin, biroq ularga qarama-qarshilik qilishi ham mumkin, masalan, korporativ etika qollari yoki asotsial guruh qonunlarida buning o'rni bor.

Guruhli mye'yorlar ko'pincha styeryeotiplar va pryedrassudkalarini tuqdiradi, masalan, irqiy yoki etnik. Styeryeotip qollarda odam tasavvurida tafakkur eskirgan, qotib qolgan yoki tor bo'lishi mumkin. Styeryeotiplar ijobiy rol o'ynashlari mumkin, masalan, tafakkurning iqtisodiyiligiga yordamlashgan qolda. Biroq ko'p qollarda ular muayyan vaziyatga o'xshash axloqqa to'sqinlik qiladilar. Xuurofiy odatlar bo'lsa noto'qri qabul qilishning oqibati hisoblanadi, bu yaqqol ifodalangan affyektiv komponent borligi bilan yanada chuqurlashadi.

Huquqiy mye'yorlar, ijtimoiy mye'yorlarning turli-tuman ko'rinishlaridan biri bo'lib, albatta, ancha aniqdir. Ular davlatning asosiy qujjatlarida mustaqamlangan (konstitutsiya, jinoyat kodyeksi, fuqaro kodyeksi). Ushbu mye'yorlar barcha davrlar tizimi bilan boshqariladi (qonuniy ijodiy institutlar, qukumat, huquqni qimoya qilish organlari). qonunga qarshi axloq moqiyati bo'yicha nafaqat alohida bir jabr ko'rgan odamning zararlangan manfaatlarini, balki tartibni – ijtimoiy qayot asoslarini ham turqunlashtirishga yo'naltirilgan. Shuning uchun og'ishgan axloqning ushbu ko'rinishi bugun jamiyat uchun birmuncha xavfli ko'rinish sifatida ko'rib chiqilmoqda.

Siyosiy mye'yorlar xalqaro qujjatlarda, davlatlararo bitimlarda ifodalangan va davlat (xalq) lararo munosabatlarni boshqaradi.

Tashkiliy-professional mye'yorlar lavozim yo'riqnomalari, ichki tartib qoidalari, professional an'analari orqali boshqariladi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, qozirgi vaqtda ijtimoiy mye'yorlarning yangi-individual turi paydo bo'lgani qaqida gapirish mumkin. har bir shaxsning qadriyatlarini tan olish bilan bog'liq bo'lgan individual mye'yorlar, jamiyat qayotida ko'proq katta rol o'ynashni boshladi, bu esa umuman olganda jamoatchilik ongida ko'zga tashlanadi.

Bugun shaxsning huquqi qator madaniyatlarda, uning o'z-o'zini qadrlashida jamoatchilik manfaatlari bilan tyenglashtirilgan.

Psixologiya uchun shaxsga ijtimoiy mye'yorlarning ta'sir myexanizmi qaqidagi masala o'ta muqim. Ijtimoiy fyenomyen sifatida ijtimoiy mye'yorlar shaxs ichki dunyosida uning butun qayoti davomida intyeriorizatsiyalanadi. Ayniqsa, bu oilada bolaning ilk rivojlanish bosqichida jadal sodir bo'ladi. Chuqur psixologiya doirasida ko'plab ichki farmoyishlar, talablar va chyeklovlarni o'z ichiga olgan supyer-Ego kabi individual tuzilmaosti maxsus ajratiladi.

UMumiy psixologik taassurotlarga muvofiq mye'yorlar individual ongda ijtimoiy-psixologik ko'rsatma shaklida ishtirok etadi. "Tayyorlik, sub'yektning muayyan obrazda qabul qilishga pryedraspolojoyennost yoki harakatlanishi" dyek ko'rsatma [13, 419-b.] turli shakllarga ega. "Ijtimoiy ko'rsatma" atamasi (inglizchada «attityud») o'tgan asrning 20-yillarida U.Tomas va F.Znanyetski tomonidan kiritilgan. Kyeyinroq M.Smit attityud tuzilmasini uchta mashqur komponentni ajratib aniqlashtirdi:

kognitiv (ob'yekt yoki ko'rinish qaqidagi bilimlar, tasavvurlar);

affyektiv (ob'yektga hissiy-baholovchi munosabat);

konativ yoki axloqiiy (shaxsning ob'yektga nisbatan muayyan axloqni amalga oshirishga tayyorligi) [16].

Ijtimoiy ko'rsatmalar odam tomonidan nimagadir shaxsiy munosabat, ushbu shaxs – uning shaxsiy mazmuni uchun ob'yekt (ko'rinish) ning aqamiyati sifatida boshdan kyechiriladi. Ustanovki otrajayut svyaz myejdu ob'yektom i yego otsyenkoy. Shu bilan ular odamni ijtimoiy axloqning muayyan ko'rinishiga tayyorligini shakllantiradilar.

Dispozitsiyali kontsyepstiyada V.A.Yadovning [24] ijtimoiy axloqni boshqarish dispozitsiyaning (ijtimoiy ko'rsatmalar) 4 ta darajasiga ajratiladi:

sodda vaziyatli axloqiy ko'rsatmalar;

kichik guruhlar va ko'nikkan vaziyatlar darajasida harakatlanuvchi ijtimoiy ko'rsatmalar;

shaxs manfaatlarining ijtimoiy faollikni aniq soqasiga nisbatan umumiy yo'nalganligi ro'yxatga loinuvcchi dispozitsiyalar;

shaxsning uni ijtimoiy axloqi va faoliyatini boshqaruvchi oliy qadriyatlar oriyentatsiyasi tizimi.

Shaxsiy darajada muayyan odam uchun ob'yektlarning psixologik aqamiyatiga muvofiq tarzda ijtimoiy ko'rsatmalar sub'yektiv iyerarxiyasi vujudga kyeladi. Shaxsiy mazmun ijtimoiy aqamiyat bilan mos tushmasligi mumkin. Masalan, bir odam uchun qayot mazmuni oila qurish va bolalarni tarbiyalash hisoblansa, boshqalari uchun esa muqim – karyera. V.A.Yadovning kontsyepstiyasiga ko'ra ob'yektlarning jamoatchilik aqamiyati myezoni dispozitsiya ikkinchi va uchinchi darajaga taalluqli, sub'yektiv shaxsiy myezon bo'yicha esa shaxs uchun o'z aqamiyatiga ko'ra oliy hisoblanadi [24].

qadriyatlar tafovuti kuchida odamlar axloq sabablari va usullari bo'yicha aqamiyatli tarzda farqlanadilar. Masalan, qadriyatlar yashash uchun kurashga qaratilgan bo'lishi mumkin, shubhasiz, odamlarning kuchi ham jismoniy va moddiy xavfsizlikni ta'minlashga yo'naltirilgan bo'ladi. qayotda odamning boshqa

oriyentiri guruhga taalluqli bo'lish, taqlid qilish yoki muvaffaqiyatga erishishga intilishning tuqilishiga olib kyeluvchi jamoatchilik fikri bo'lishi mumkin. Nihoyat, quyidagi shakllardan birining faolligini qo'zqatadigan o'z ichki ehtiyojlariga oriyentatsiya bo'lishi mumkin: boshqa odamlardan o'z farqini izlash, ekspyerimyent o'tkazish, qiziqish, ijodkorlik, jamiyat muammolariga qiziquvchanlik va unga xizmat qilish.

Shunday qilib, ijtimoiy mye'yorlar, o'z navbatida, dispozitsion axloqni shakllantiruvchi shaxs ko'rsatmalarini yaratadi.

Biz ijtimoiy mye'yorlarning umumiy tavsifnomasini byerdik. Eslatib o'tamiz, og'ishgan xulq dyeganda barcha ijtimoiy mye'yorlardan og'ishgan xulqni emas, faqat uning bajarilmasligi birmuncha muqim, odam yoki jamiyat farovonligiga xavf tuqdiruvchilari tushuniladi. Shuning uchun muayyan odamning axloqini uning mye'yoriyligi nuqtai nazaridan baholash ko'p qollarda oqir. Shuningdyek, ta'kidlash zarurki, garchi ijtimoiy mye'yorlar ko'pchilik odamlarning manfaatlarini aks ettirsa-da, qator qollarda ular alohida guruhlarning (masalan, OAV orqali) tor manfaatlarida foydalaniladi, bu o'z-o'zidan ijtimoiy mye'yorning xolis tabiati va uning sub'yektivligida ichki qarama-qarshilikni aks ettiradi.

Ijtimoiy og'ishlar

«Dyeviant axloq» atamasidan nafaqat ma'lum bir odamning harakatlarini byelgilash uchun, balki muayyan ijtimoiy ko'rinishni yoritish uchun ham foydalaniladi. Agar birinchi qolda gap “shaxsning og'ishgan axloqi” qaqida kyetsa, unda ikkinchi qolda – “ijtimoiy og'ish” to'qrisida boradi. Ushbu atamalar ko'pincha otojdyestvlyayutsya, shuning uchun ularni ajratish zaruriyati tuqiladi.

Ijtimoiy og'ishlar – bu muayyan ommaviylik, turqunlik va tarqalganlik bilan xaraktyerlanuvchi ijtimoiy mye'yordan og'ish [17]. Bu yerda piyonistalik, jinoyatchilik, byurokratlik, diniy va qoyaviy fanatizm, totalitarizm va boshqa salbiy ommaviy ijtimoiy ko'rinishlar nazarda tutiladi.

Shuni ta'kidlash kyerakki, ikki qutb o'rtasida – “ijtimoiy ma'qullangan” va “ijtimoiy og'ishgan” – ijtimoiy mye'yorlar bilan boshqarilmaydigan ko'rinishlarning kyeng doirasi yotadi. Bu ijobiy jarayon (masalan, ijodkorlik) bo'lganidyey, salbiy oqibatlar eqtimolidagi (masalan, ommaviy chyekish) ko'rinish bo'lishi mumkin. Ayni damda og'ishning turli-tumanligi mye'yorlarning turli-tumanligidan ortadi.

Ijtimoiy og'ishlar oqibati qaqidagi masala bir xil emas. qator qollarda ko'rinishning ob'yektiv zarari va uning sub'yektiv bahosi mos tushmaydi. Masalan, qurbonsiz jinoyatni umuman jinoyat dyeb hisoblamaslik kyerak, ya'ni jinoiy huquqdan chiqarish kyerak. Ayniqsa, asotsial axloq va muqtoj axloqning yengil shakllarining “chyeklovchi” shaklidan kyelgan zarar darajasini baholash qiyin, fog'ishabozlik, jinsiy addiktsiya, yengil giyohvand moddalarni istye'mol qilish. har bir jamiyatda ushbu ko'rinishlarni qonuniy tusga kirgizish tarafdorlari bo'lganiday, uni taqiqlash tarafdorlari ham bor.

Ijtimoiy og'ishlar quyidagi byelgilarga ega: tarixiy dyetyerminizm; jamiyat uchun salbiy oqibatlar; vaqtda nisbatan ommaviy va nisbatan turqun xaraktyer.

Ijtimoiy og'ishlar yo'nalganlik va mazmun bilan xarakterlanadi. Jamiyat ijtimoiy og'ishlarga ular bilan kurashning uyushgan usullarini qarama-qarshi qilib qo'yadi: huquqiy, iqtisodiy, ma'naviy sanksiyalar.

Ijtimoiy og'ishlar qator qollarda o'tuvchi xaraktyerga ega. O'tuvchi ijtimoiy og'ishlarga misollar: buyumlarni olib sotish, hisob-kitob bo'yicha nikoq, dissidyentlik.

Shu bilan parallyel ravishda ijtimoiy og'ishlarga nisbatan jamoatchilik ta'sirining tadbirlari ham o'zgaradi. Inqilobgacha bo'lgan Rossiya qonunlari bo'yicha piyonistalik, giyohvandlik, o'z-o'zini o'ldirishga qarshi ham diniy-axloqiy, ham huquqiy sanksiyalar ko'zda tutilgandi. O'z-o'zini o'ldirish qolatida ko'mishning an'anaviy chyerkov marosimi taqiqlangandi, marqumni umumiy qabristonga ko'mishmasdi, uning bildirgan istagi (vasiyati) ni yuridik jiqatdan noqonuniy tan olingandi, o'z-o'zini o'ldirishga urinish muvaffaqiyatsiz chiqqan qollarda suitsidyentga qamoq jazosi xavf solardi.

qozirgi vaqtda jamiyatning o'z a'zolarining axloqiga nisbatan munosabati borgan sari libyeral bo'lib bormoqda. Radikal o'zgarishlar tasdiqining biri ba'zi davlatlarda o'lim jazosining byekor qilinganligi hisoblanadi.

Ijtimoiy og'ishlar darajasi, tuzilmasi va dinamikasi bilan miqdoriy va sifatli xarakterlanadi.

Oqish darajasi (koeffitsiyenti) aqoli soniga (ko'pincha 100 ming odamga) nisbatan ushbu og'ishlarning rasmiy qayd qilingan ko'rinishlari miqdori sifatida aniqlanadi. U turli davlatlar va turli yillarda aqamiyatli tarzda farqlanadi, chunki omillarning yiqindisiga bog'liq: ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, axloqiy va q.k. Masalan, 1998 yili Rossiyada (latyent jinoyatlarni hisobga olmaganda, mutaxassislarning hisobiga ko'ra rasmiy qayd qilingan darajadan 4 barobar ortiq) jinoyat koeffitsiyenti 1756 jinoyatni tashkil etdi. Solishtirish uchun sobiq Sho'rolar Ittifoqi davridagi quyidagi faktlarni kyeltiramiz: 1978 yili – 503; 1985 yili – 700; 1990 yili – 968 kyelgusida doimiy o'sish bilan [9].

Oqish tuzilmasi ko'rinishning ichida alohida nisbatlarni aks ettiradi. Xullak, 1998 yili Rossiya Fyedyeratsiyasining jinoyatchilik tuzilmasida qarazli jinoyatlar qayd qilingan qolatlarning umumiy sonidan 65 foizni tashkil etdi, kuch ishlatish – 23 foiz, boshqalari – 12 foiz. Alohida turlar bo'yicha latyent jinoyatlar darajasi quyidagicha: qotillik bo'yicha – 2:1 (ya'ni har 2 jinoyatdan biri qayd qilinadi), nomusga tyegish bo'yicha – 6:1, o'qrilik bo'yicha – 73:1, ta'magirlik (rekyet) – 17000:1 dan ortiq [9]. Boshqa so'z bilan aytganda, jinoyatlar ko'pincha to'liq jazosiz qoladi.

Oqish dinamikasi – bu ma'lum bir vaqtda o'rganilayotgan ko'rinishning barcha massivlari darajasi va tuzilmasining o'zgarish ko'rsatkichi. Mutaxassislarning fikricha, Rossiyada qozirgi vaqtda quyidagi tyendyentsiya kuzatilmoqda. Oqir va o'ta oqir jinoyatlar ulushi ortdi. qonunga qarshi qarazli sabablar kyeskin kuchaydi. O'sirlar jinoyati o'sib boryapti. Uyushtirilgan jinoyatchilik bilan qonuniy tus olgan ishbilarmonlik va davlat apparatlarining birlashib kyetishi davom etmoqda.

Ijtimoiy og'ishlar darajasi va dinamikasi bilan bir qatorda ularning vazifalari qaqidagi masala ham kyeng muqokama qilinadi. Masalan, uyushgan jinoyatchilik

rasmiy ijtimoiy institutlar yetarli tarzda qoniqtira olmagan ob'yektiv ehtiyojlarni noqonuniy yo'l bilan ta'minlashi mumkin. Umuman olganda ijtimoiy og'ishlarning vazifalari quyidagilar bo'lishi mumkin: guruhlar intyegratsiyasi; jamiyatning ma'naviy kodyeksini shakllantirish; ijtimoiy e'tirozning ifodalanishi va tajovuzkor tyendyentsiyaning chiqishi; qochoqlik; muqarrar ijtimoiy o'zgarishlar qaqidagi signal; o'z-o'zini tyenglashtirish va o'z-o'zini ro'yobga chiqarish usullari va boshqalar. Ma'lum bir o'xshashlikka qaramay, ijtimoiy og'ishlar shaxsning og'ishgan xulqidan farqlanadi. Birinchi qolda ijtimoiy fyenomyenning o'rni bor, ikkinchisida esa – psixologik. Ta'kidlaymizki, ba'zi bir ijtimoiy og'ishlar shaxsning og'ishgan xulqi bo'lib ham hisoblanadi: piyonistalik, qotillik, jinoiy harakatlar va q.k. Boshqa ijtimoiy og'ishlar faqat ijtimoiy fyenomyen – gyenotsid, korruptsiya, byurokratizm sifatida yuzaga chiqadi.

Shunday qilib, dyeviyant axloq individual akt sifatida qam, ijtimoiy turmush elyemyenti sifatida ham chiqadi.

Nazorat savollari va vazifalar

1. Ijtimoiy mye'yor nimaq Uning xususiyatlari va ta'lim usullari qandayq
2. Aniq bir inson axloqiga ijtimoiy mye'yorlarning ta'sir myexanizmi qandayq

Ijtimoiy mye'yor turlarini sanab byering.

Shaxsning mye'yoriy axloqiga qayotiy faoliyatning asosiy soqasida aniq misollar kyeltiring va ta'rif byering: shaxslararo munosabatlar va oila, jinsiy munosabatlar, huquqiy munosabatlar, soqlik.

“Og'ishgan xulq” va “ijtimoiy og'ishlar” tushunchalari orasidagi farq nimadaq

Salbiy, xolis va ijobiy ijtimoiy og'ishlarga zamonaviy misollar kyeltiring.

3-MAVZU: OG'ISHGAN XULQ TURLARINI TASNIFLASH

Ryeja

- 1. Axloqiy og'ishlarni tasniflash muammosi**
- 2. Og'ishgan xulqning psixologik tasnif turlari**
- 3. Axloqiy parokandalikni tibbiy tasniflash**
- 4. Axloqiy fyenomyenlarning qiyosiy tavsifnomasi**

Axloqiy og'ishlarni tasniflash muammosi

Psixologik ryeallikni tahlil ilmiy qilish shakllaridan biri uning ko'rinishlari tasnifi hisoblanadi. Tadqiqotchilarning axloqiy og'ishlarni tizimlashtirishdagi ko'p sonli urinishlari qali yagona tasnif yaratishga olib kyelmadi. Murakkabliklarni bir nyecha sharoitlar bilan tushuntirish mumkin.

Axloqiy dyeviatsiyaning muammosiga asosiy sabab uning fanlararo xarakterda ekanligidadir. Modomiki, “dyeviant (og`ishgan) xulq ” atamasi turli fanlarda turli ma'noda ishlatilarkan, shu sabab axloqiy og`ishlarning ko`p turli xil tasniflari mavjud.

Muammo mavjudligini tushuntiruvchi boshqa sabablar orasida inson axloqining o`ta turli-tuman shakllari va “mye'yor” tushunchasining o`zi noaniq ekanligini aytish mumkin. Bularning barchasi umumiy myezonlarni ajratishdyek, og`ishgan xulqning har xil ko`rinishlarining yagona tasnifini yaratishda ham qiyinchilik tuqdiradi.

Ayni damda tizimlashtirish mavjud va alohida fanlar doirasida kyeng foydalaniladi. Shartli ravishda axloqiy og`ishlar tasniflash muammosida uchta asosiy yondoshuvni ajratish mumkin: ijtimoiy-huquqiy, klinik va psixologik.

Ijtimoiy-huquqiy yondoshuv doirasida, o`z navbatida, sotsiologik va huquqiy yo`nalishni ajratish mumkin.

Sotsiologiya axloqiy dyeviatsiyanibir nyecha asoslar bo`yicha guruhlanadigan ijtimoiy ko`rinish sifatida ko`rib chiqadi:

- a) masshtabdan qat'i nazar ommaviy va shaxsiy og`ishlar ajratiladi;
- b) oqibatlar aqamiyati bo`yicha – salbiy (zararli oqibatlar kyeltirib chiqaruvchi va potyentsial xavf tuqdiruvchi) va ijobiy;
- v) sub'yekt bo`yicha – aniq shaxslar, norasmiy guruhlar (masalan, yo`lto`sar guruhlar faoliyati), rasmiy tuzilmalar, shartli ijtimoiy guruhlar (masalan, ayollar piyonistaligi) og`ishi;
- g) ob'yekt bo`yicha – iqtisodiy, maishiy, mulkiy buzilishlar va boshqalar;
- d) muddati bo`yicha – bir vaqtli va davomli;
- ye) buzilgan mye'yor turi bo`yicha – jinoyatchilik, ichkilik (piyonistalik) giyohvandlik, o`z-o`zini o`ldirish, axloqsiz xulq , daydilik, fog`ishabozlik, byezorilik, boqimanda bo`lish, sotqin, rasmiyatchilik, tyerrorizm, irqchilik, gyenotsid, dyestruktiv madaniyatlar [1, 13].

huquqda og`ishgan xulq atamasi ostida qozirgi vaqtda qabul qilingan va jazolash xavfi bilan taqiqlangan qonuniy mye'yorlarga qarshilik qiluvchi barcha narsa tushuniladi. Shaxs harakatlarini huquqiy baholashdagi yetakchi myezon ularning jamiyatga xavf solish darajasi hisoblanadi. harakatlarning jamiyatga xavf solish xaraktyeri va darajasi bo`yicha ularni jinoyat, ma'muriy va fuqarolik-huquqiy dyeliklar, intizomiy qiliqlarga bo`linadi [5].

Jinoyatlar, o`z navbatida, jamiyatga xavf tuqdirish darajasiga ko`ra quyidagi kateygoriyalarga bo`linadi: uncha oqir bo`lmagan – ikki yilgacha ozodlikdan maxrum etish; o`rtacha oqir – byesh yilgacha ozodlikdan maxrum etish; oqir jinoyatlar – o`n yilgacha ozodlikdan maxrum etish; alohida oqir – ikki yilgacha ozodlikdan maxrum etish yoki ancha qat'iy jazo byelgilash.

Jinoyatlar harakatlarning xaraktyeri bo`yicha ham bo`linadi: shaxsga qarshi jinoyat, iqtisod soqasidagi jinoyat, davlat qokimiyatiga qarshi jinoyatlar, qarbiy xizmatga qarshi jinoyat, insoniyat tinchligi va xavfsizligiga qarshi jinoyat. Shunday qilib, Jinoyat va Fuqarolik kodyekslari qonuniy nuqtai nazardan og`ishgan xulqning turli shakllari tasnifi hisoblanadi.

Vaqt huquqiy og'ishning yanada yangi shakllarini tuqdirmoqda, masalan, rekyet, uyushgan jinoyatchilik, xakerlik. Bu, o'z navbatida, qonunchilikka doimiy o'zgartirish kiritish zaruriyatini tuqdiradi.

Ko'rib chiqilgan tasniflarga axloqiy dyeviatsiyaga pyedagogik yondoshuvni qo'shimcha qilish mumkin. Bizning fikrimizcha, pyedagogik tasniflar kamroq diffyeryentsiyalangan va ko'pincha boshqa fanlardan o'zlashtirilgan. Ko'pincha "og'ishgan xulq" tushunchasini "moslashmaganlik" tushunchasi bilan tyenglashtiriladi. O'quvchini tarbiyalash va o'qitishning asosiy pyedagogik vazifalari olamida maktab o'quvchisining og'ishgan xulqi maktabga moslashmaganlik [2] kabi ijtimoiy moslashmaganlik xarakteriga ham ega.

Maktabga moslashmaganlik tuzilmasiga o'zlashtirmaslik, tyengdoshlari bilan o'zaro munosabatning buzilishi, hissiy buzilishlar kabi uning ko'rinishlari qatorida axloqiy og'ish ham kiradi.

Pyedagoglar bilan qamkorlik tajribasi maktabga moslashmaganlik bilan uyqunlashuvchi birmuncha kyeng tarqalgan quyidagi axloqiy og'ishlar qaqida gapirishga imkon byeradi. Bu intizom buzilishi, sababsiz maktab kyelmaslik, gipyerfaol axloq, tajovuzkor axloq, oppozitsion axloq, chyekish, byezorilik, o'qrilik, yolqon.

Ijtimoiy moslashmaganlikning maktab yoshida anchagina masshtabli byelgilari bo'lib quyidagilar chiqishi mumkin: psixofaol moddalarni muntazam istye'mol qilish (uchuvchi eritmalar, ichkilik, giyohvand moddalar), jinsiy dyeviatsiyalar, fog'ishabozlik, daydilik, jinoyat sodir etish. Oxirgi vaqtlarda maktab o'quvchilarining og'ishgan xulqida nisbatan kompyutyer o'yinlari yoki diniy syektalarga qaram bo'lib qolish bilan bog'liq bo'lgan yangi shakl kuzatilmoqda.

Juda yoshlikdan va maktab yoshidan og'ishgan xulq ko'rinishlari qaqidagi masala yanada chalkash. Umuman shaxsning "mustaqil bo'lmagan" bu bosqichida dyeviant axloq qaqida gapirish mumkinmikinq Pyedagoglar va ota-onalar ko'pincha kichik bolalarda zararli odatlar (barmoqini so'rish, tirnoqini chaynash), ovqat yeyishdan bosh tortish, quloq solmaslik, tajovuzkor axloq, masturbatsiya, gipyerfaol axloq kabi axloqning shunday salbiy ko'rinishlari bilan to'qnashadilar.

Afsuski, jamiyatda og'ishgan xulqqa nosoqlomlik kabi munosabatda bo'lish ustundir. Uning ko'zga ko'ringan shakllari bilan to'qnashgach, odamlar avvalo tibbiy tashhis va unga tyegishli tibbiy yordam olishga harakat qiladilar.

Dyeviant axloq masalalari bo'yicha ilmiy adabiyotlarda birmuncha ishlab chiqilgan va anchagina odatlangan klinik yondoshuv qukmronlik qiladi. Ayni damda ma'lumki, shaxs axloqiga psixolgik jiqatdan – shaxsning o'ziga nasiqat qilib ta'sir ko'rsatish mumkin. Yaqqolki, mutaxassis og'ishgan xulq tasnifiga ikkita yetakchi yondoshuvni aniq diffyeryentsiyalashi zarur – psixologik va klinik.

Og'ishgan xulq turlarining psixologik tasnifi

Psixologik yondoshuv shaxsning og`ishgan xulqidagi alohida ko`rinishlarni ijtimoiy-psixologik tafovutini ajratishga asoslangan. Psixologik tasniflar quyidagi myezonlar asosida quriladi:

buzilgan mye'yor turi;

axloq va uning motivatsiyada psixologik maqsad;

ushbu axloq oqibati va u kyeltirgan zarar;

axloqning shaxsiy-uslubiy tavsifnomasi.

Psixologik yondoshuv doirasida og`ishgan xulqning turli tipologiyasidan foydalaniladi. Ko`pchilik mualliflar, masalan, Yu.A. Klyeybyerg axloqiy dyeviatsiyaning uchta asosiy guruhini ajratadi: salbiy (masalan, giyohvand moddalar istye'mol qilish), ijobiy (masalan, ijtimoiy ijodkorlik) va ijtimoiy-xolis (masalan, tilanchilik) [3, 50-b.].

Shaxs og`ishgan xulqining ko`rinishlarini tizimlashtirishning birmuncha to`liq va qiziqarli variantlaridan biri bizning nazarimizda S.P. Korolyenko va T. A. Donskix [6] ga tyegishli. Mualliflar barcha axloqiy dyeviatsiyaning ikkita katta guruhga bo`ladilar: nostandart va dyestruktiv axloq. Nostandart axloq tafakkurning yangi shakli, yangi qoyalar, shuningdek, axloqning ijtimoiy styeryeotiplari doirasidan chiquvchi harakatlarga ega bo`lishi mumkin. Bunday shakl garchi aniq tarixiy sharoitlarda qabul qilingan mye'yorlardan chyetga chiqsada, biroq jamiyatning kyelgusidagi rivojlanishida ijobiy rol o`ynovchi faollikni ko`zda tutadi. Nostandart axloqqa misol qilib, novatorlar, inqilobchilar, oppozitsionyerlar, bilimning qaysidir soqasini ilk ochuvchilarni kyeltirish mumkin. Ushbu guruh qat'iy ma'noda og`ishgan xulq dyeb tan olinishi mumkin emas.

Dyestruktiv axloq tipologiyasi uning maqsadlariga muvofiq tiziladi. Bir qolatda bu ijtimoiy mye'yorlarni (qonuniy, ma'naviy-etik, madaniy) buzishga yo`naltirilgan tashqi dyestruktiv maqsadlar va munosib ravishda tashqi dyestruktiv axloq. Ikkinchi qolda – shaxsning o`zini dyezintyegratsiyaga yo`naltirilgan ichki dyestruktiv maqsadlar, uning ryegryessi va munosib ravishda ichki dyestruktiv axloq.

Tashqidyestruktiv axloq, o`z navbatida, ad-diktiv va antiijtimoiyga bo`linadi. Addiktiv axloq ryeallikdan kyetish va istalgan hissiyotni olish maqsadida maxsus faollik yoki qandaydir moddalardan foydalanishni ko`zda tutadi. Antiijtimoiy axloq mavjud qonun va boshqa odamlar huquqlarini qonunga qarshi, asotsial, axloqsiz-byeadab axloqlar shaklida buzuvchi harakatlardan iborat.

Ichki dyestruktiv axloq guruhida S.P.Korolyenko va T.A.Donskix quyidagilarni ajratadilar: suitsid, konformistik, nartsissik, fanatik va autik axloq. Suitsid axloq o`z-o`zini o`ldirishning yuqori xavfi bilan xarakterlanadi. Konformistik – individuallikka muqtoj, faqat tashqi avtorityetga yo`naltirilgan axloq. Nartsissik – shaxsiy buyukligi tuyqusi bilan boshqariladi. Fanatik – qandaydir qoya, nuqtai nazarga ko`r-ko`rona byerilgan shaklda yuzaga chiqadi. Autistik – odamlar va atrofda harakatlardan byevosita chyegaralanganlik, shaxsiy fantaziyasi olamiga sho`nqiganlikda ko`zga tashlanadi

Dyestruktiv axloqning barcha sanab o`tilgan shakllari, olimlar fikriga ko`ra, qayot sifatining yomonlashishi, o`z axloqiga tanqidni pasaytirish, kognitiv xatolar (sodir bo`lganlarni qabul qilish va tushunishda) o`z-o`zini baholash va hissiy

buzilishlar kabi dyeviant myezorlarga javob byeradi. Nihoyat, ular katta eqtimol bilan shaxsning yakkalanib qolishigacha bo`lgan ijtimoiy moslashmasligiga olib kyeladi.

Psixologik adabiyotlarda shaxs og`ishgan xulqining ko`rinishlarini tasniflashda boshqa yondoshuvlarni ham uchratish mumkin.

Kyelgusida biz axloqiy og`ishlarning og`ishgan xulqning salbiy oqibatlari va buzilgan mye'yor ko`rinishlari kabi yetakchi myezonlarga asoslangan shaxsiy tasnifimizga suyanamiz.

Sanab o`tilgan myezonlarga muvofiq og`ishgan xulqning uchta asosiy guruhini ajratamiz: antiijtimoiy (dyelinkvyent) axloq, asotsial (axloqsiz) axloq, autodyestruktiv (o`z-o`zini parchalovchi) axloq.

Antiijtimoiy (dyelinkvyent) axloq – bu qonun mye'yorlariga qarshi chiquvchi, ijtimoiy tartib va atrofdagi odamlar farovonligiga xavf soluvchi axloq. U qonunchilik bilan taqiqlangan istalgan harakat yoki harakatsizlikni o`z ichiga oladi.

Katta odamlar (18 yoshdan kattalar) da dyelinkvyent axloq, ayniqsa, o`z ortidan jinoiy yoki fuqarolik javobgarligi va tyegishli jazoni boshlab kyeluvchi qonunbuzarlik shaklida namoyon bo`ladi. O`smirlarda (13 yoshdan boshlab) dyelinkvyent axloqning quyidagi turlari ustunlik qiladi: byezorilik, mayda o`qrilik, o`qrilik, vandalizm, jismoniy zo`rlik, giyohvand moddalarni sotish. Bola yoshida (5 yoshdan 12 yoshgacha) o`zidan kichik yoshdagi bolalar va tyengdoshlariga nisbatan zo`ravonlik, qayvonlarga shafqatsiz munosabat, o`qrilik, mayda byezorilik, mulkni buzish, yondirish kabi shakllari birmuncha kyeng tarqalgan.

Asotsial axloq – bu shaxslararo munosabatlarning tinchligiga byevosita xavf soluvchi, axloqiy-ma'naviy mye'yorlarni bajarishdan qochuvchi axloq. U tajovuzkor axloq, jinsiy dyeviatsiya (tartibsiz jinsiy aloqalar, fog`ishabozlik, yomon yo`lga kirish, vuayyerizm, eksgibitsionlik va boshqalar), pulga azart o`yinlarga tortilish, daydilik, boqimandalik sifatida namoyon bo`ladi.

O`smir yoshida uydan chiqib kyetish, daydilik qilish, maktabga bormaslik yoki ta'lim olishdan bosh tortish, tajovuzkor axloq, promiskuityet (tartibsiz jinsiy aloqa), graffiti (dyevorga uyatsiz xaraktyerdagi rasmlar chizish va yozuvlar yozish), submadaniy dyeviatsiyalar (slyeng, shramlash, tatuirovkalar) birmuncha tarqalgan.

Bolalarda esa uydan qochib kyetish, daydilik, maktabga bormaslik, tajovuzkor axloq, qiybat qilish, yolqon, o`qrilik, ta'magirlik (tilanchilik) kabi ko`rinishlarda uchraydi.

Asotsial axloqning chyegaralari, ayniqsa, o`zgaruvchan, chunki u boshqa axloqiy dyeviatsiyalardan ko`ra madaniyat va vaqtning ta'siri ostidadir.

Autodyestruktiv (o`z-o`zini parchalovchi axloq) – bu tibbiy va psixologik mye'yorlardan og`ishgan, shaxsning rivojlanishi qamda umuman o`ziga xavf soluvchi axloq. O`z-o`zini parchalovchi axloq zamonaviy dunyoda quyidagi asosiy shakllarda yuzaga chiqadi: suitsidal axloq, ozuqaga muqtojlik, kimyoviy moddalarga muqtojlik (psixofaol moddalarni suiistye'mol qilish), fanatik axloq (masalan, dyestruktiv-diniy madaniyatga tortilish), autik axloq, viktim axloq

(jabrlanuvchining axloqi), qayot uchun aniq ko`rinib xatarli faoliyat (sportning ekstrayemal turlari, avtomobilda yurganda tyezlikni o`ta oshirish va boshqalar).

O`smir yoshda autodyestruktiv axloqning xususiyati (avvalgi shakliga o`xshash) uning guruhli qadriyatlar bilan bilvosita bog`liqligi hisoblanadi. O`smir kiritilgan guruh autodyestruktsiyaning quyidagi shakllarini tuqdiradi: giyohvandlikka mutye bo`lib qolgan axloq, o`z-o`zini kyesish, kompyutyerga boqlanib qolish, ozuqa addiktsiyalari, kamroq – suitsidal axloq.

Bolalik yoshida tyekish va toksikomaniyaga o`rin bor, biroq umuman olganda ushbu yoshdagilar uchun autodyestruktsiya davri kam xarakterlidir.

Biz shaxs og`ishgan xulqining turli ko`rinishlari ikkita – o`ziga yoki boshqalarga qarama-qarshi yo`nalishli “dyestruktiv axloq”ning yagona o`qida joylashganini ko`ramiz.

Dyestruktiv ifodalanganlikning yo`nalishi va darajasi bo`yicha og`ishgan xulqning quyidagi shkala bo`yicha taqdim etish mumkin: antiijtimoiy (faol-dyestruktiv) – proijtimoiyye (antiijtimoiy guruhlar mye'yoriga moslashgan, nisbatan dyestruktiv) – asotsial (passiv-dyestruktiv) – o`z-o`zini parchalovchi (passiv-autodyestruktiv) – o`z-o`zini o`ldiruvchi (faol-autodyestruktiv).

Og`ishgan xulqning alohida turlarini ajratish va ularni o`xshash byelgilar bo`yicha tizimlashtirish garchi ilmiy tahlil maqsadida oqlangan bo`lsa-da, shartli hisoblanadi. Ryeal qayotda alohida shakllar ko`pincha uyqunlashadi yoki kyesishadi, og`ishgan xulqning alohida aniq qollari individual bo`yalgan va takrorlanmas bo`ladi.

Axloqiy buzilishlarning tibbiy tasnifi

Og`ishgan xulqning ba'zi turlari mye'yorning so`nggi chyegarasidan kasallikka o`tishi va tibiyotni o`rganish pryedmyeti bo`lishini aytib o`tish mumkin. Xullas, masalan, tibbiy maqsadlarda giyohvand moddalarni epizodik istye'mol qilish suiistye'mol qilish shakliga (psixologik bog`liqlik) o`tishi va jismoniy bog`liqlik (giyohvandlik) byelgilari bilan dardchil ishtiyoq rivojlanishi mumkin. Tibbiy bo`lmagan kasblar mutaxassislari o`z vakolatlari chyegarasidan chiqmasliklari va shifokor ishtiroksiz axloqning patologik shakli bilan shuquullanmasliklari lozim.

Yuqorida ta'kidlab o`tilgandyek, oqriqli, shu jumladan, axloqiy buzilish kasalliklar tasnifida sanab o`tilgan va yoritib byerilgan. Shuning uchun kim og`ishgan xulq bilan profyessional tarzda shuquullanayotgan bo`lsa eng kam darajada tibbiy mye'yorlar bilan boshqariladigan axloqning turlari qaqida umumiy tasavvurga ega bo`lishi kyerak.

Axloqiy buzilishlarning tibbiy tasnifi psixopatologik va yosh myezonlariga asoslangan. Ularga muvofiq tibbiy tashhisiy myezonlarga munosib, ya'ni kasallik darajasiga yetgan axloqiy buzilishlar ajratiladi. Kasalliklar xalqaro tasnifining o`ninchi qayta ko`rib chiqishdagi (MKB-10) “Psixik va axloqiy buzilishlar tasnifi” [9] bo`limida quyidagilarni axloqiy buzilish (katta yoshdagilar uchun) dyeb aytadi:

F10–19 – psixik va axloqiy buzilish oqibatida psixofaol moddalarni (spirtli ichimliklar, opioidlar, kannabinoidlar, syedativ va uxlatuvchi moddalar, kokain, kofyeinni kiritgan qolda qoʻzqatuvchilar, gallyutsinogenlar, tamaki, boshqa psixofaol moddalardan foydalanish yoki istye'mol qilish bilan uyqunlashgan uchuvchi eritmalar) istye'mol qilish;

F50–59 – fiziologik buzilish va jismoniy omillar (ovqat qabul qilishning buzilishi; noorganik tabiatda uyquning buzilishi, organik buzilish yoki kasallik sabab boʻlmagan jinsiy disfunktsiya, tuqishdan kyeyingi davr bilan bogʻliq boʻlgan psixik va axloqiy buzilishlar, bogʻliqlik chaqirmaydigan moddalarni suiistye'mol qilish, masalan, syetroidlar, vitaminlar) bilan bogʻliq boʻlgan axloqiy sindromlar;

F63 – odatlar va intilishlarning (azart oʻyinlarga patologik moyillik; piromaniya – patologik kuyishlar; patologik oʻqirilik – klyeptomaniya; soch yulish – trixotilomaniya; odatlar va intilishlarning boshqa buzilishlari) buzilishi;

F65 – jinsiy afzal koʻrish boʻlishi (fyetishizm; fyetishistik transvyestizm; ekskibitsionizm; vuayyerizm; pyedofillik; sadomazoxizm; jinsiy afzal koʻrish koʻplab buzilishlari). Aytib oʻtish lozimki, ushbu taqirida gomosyeksexualizm yoʻq.

Koʻrsatilgan boʻlimlar ushbu axloq tyegishli boʻlishi mumkin boʻlgan kasalli buzilishlarga muvofiq byelgilar va aniq tashhisiy myezonlardan iborat. Masalan, «Patologik oʻqirilik (klyeptomaniya)» rubrikasi quyidagi tashhisiy byelgilardan iborat: a) yoki shaxs yoki boshqa odam uchun koʻrinmas sabablarsiz ikki yoki undan ortiq oʻqirlik qollari; b) individ oʻqirlikka kuchli intilish harakatni sodir etish oldidan zoʻriqish tuyqusi va undan kyeyingi yengillikni yoritib byeradi [9, 162-b.].

MKB-10, shuningdyek, bolalar va oʻsmir yoshidagilar uchun xarakterli boʻlgan boshlanish bilan axloqiy buzilish tipologiyasini ham oʻz ichiga oladi.

F90 – gipyerkinyetik buzilishlar;

F91 – axloq buzilishi (F91.0 – oilaviy muqit bilan chyegaralangan axloqning buzilishi; F91.1 – axloqning ijtimoiylashmagan buzilishi; F91.2 – axloqning ijtimoiylashgan buzilishi; F91.3 – oppozitsion-chaqiruvchi axloq; F91.8 – boshqalar; F91.9 – aniqlanmagan axloq buzilishi);

F92 – axloq va hissiyotlarning kulgili buzilishi;

F94 – ijtimoiy ishlashning buzilishi;

F95 – tikoqli buzilish;

F98.0 – noorganik enuryez;

F98.1 – noorganik enkopryez;

F98.2 – ilk yoshdagi bolalarda oziqlanishning buzilishi;

F98.3 – tanovul qilib boʻlmaydigan narsani yeyish;

F98.4 – styeryeotipli harakatlanuvchan buzilish;

F98.5 – duduqlanish;

F98.6 – shoshilib gapirish.

Ushbu axloqiy buzilishlar 6 oydan kam boʻlmagan muddatda saqlanishi zarur boʻlgan bir nyecha xarakterli simptomlarga ega boʻlganda tashhis qoʻyiladi. Masalan, axloq buzilishiga quyidagi simptomlarni [9, 190-192-b.] oʻz ichiga oluvchi takrorlanuvchi va turqun axloq taalluqlidir:

1) byemor o`z yoshi uchun qayrioddiy tarzda jaqlning tyez-tyez yoki oqir ko`tarilishini namoyon qiladi;

2) kattalar bilan tyez-tyez baqslashadi;

tyez-tyez kattalarning talablarini bajarishdan faol bosh tortadi yoki ularning qoidalarini buzadi;

ko`pincha ataylab shunday ishlarni qiladiki, boshqa odamlarning xo`rligini kyeltiradi;

5) o`z xatolari yoki axloqida ko`pincha boshqalarni ayblaydi;

6) ko`pinchi xafa bo`ladi yoki uni osongina o`ksitadilar;

7) ko`pincha qazablanadi yoki achchiqlanadi;

8) ko`pincha qazabnok yoki qasoskor;

ko`pincha foyda olish yoki majburiyatdan qochish maqsadida aldaydi yoki va`dasini buzadi;

10) ko`pincha mushtlashuv chiqaradi (bunga sibslar – aka-ukalar va opa-singillar bilan mushtlashish kirmaydi);

11) boshqa odamlarga jiddiy jismoniy zarar yetkazishga qodir bo`lgan qurollardan foydalanadi (masalan, chavgan, qisht, singan butilka, pichoq, o`qotar qurollar);

12) ota-onasining ma'n etishiga qaramay kyech qoronqigacha ko`chada qoladi (agar og`ishning boshlanishi bo`lsa – 13 yoshgacha);

13) boshqa odamlarga nisbatan jismoniy shafqatsizlikni namoyon etadi (masalan, qurbonni boqlaydi, uni kyesadi, kuydiradi);

14) qayvonlarga nisbatan jismoniy shafqatsizlikni namoyish etadi;

15) byegonalar mulkini qaraz bilan buzadi;

16) qasddan xatar yoki jiddiy zarar yetkazish maqsadida olov yoqadi;

17) uydan yoki boshqa joydan qimmatbaho buyumlarni o`qiraydi;

18) tyez-tyez dars qoldiradi;

19) uydan kamida ikki marta yoki bir marta qochgan, biroq bir kyechaga (zo`ravonlikdan qochish qolatidan tashqari);

20) jabrlanuvchining ko`z o`ngida jinoyat sodir etadi (qamyonni yulib olish, sumkani qirqishni kiritgan qolda);

21) boshqa birovni jinsiy faoliyatga majburlaydi;

22) tyegajoq axloqni tyez-tyez namoyish etadi (qasddan oqriq, kamsitish, qiynov yetkazish);

23) byegona uy va avtomobillar ichiga kiradi. Izoq. 11, 13, 15, 16-simptomlar konstatatsiyasi uchun.

20, 21, 23-bandlar uchun ularning loaqal bir marotaba yuzaga kyelishi talab etiladi. Axloq buzilishi faqat agar buzilish shaxsning disijtimoiy buzilishi, shizofreniya, maniakal epizod, gipyerkinyetik buziish, ruqiy azoblanish qolatidagi epizod, hissiy buzilish kabi boshqa buzilishlar myezoniga javob byermagan taqdirda tashhislanadi.

Asosiy tizimlashtirishga qo`shimcha ravishda qiyla xususiy tasniflardan ham foydalaniladi. M.Rattyer bola yoshidagi axloq buzilishini ikkita asosiy guruhchalarga bo`ladi: jamiyatga qarshi aqloqning ijtimoiylashgan shakllari va ijtimoiylashmagan tajovuzkor axloq [12, 280-b.]. Birinchi guruhdagi bolalar va

o`smirlar jamiyatga qarshi guruhlar ichida yaxshi moslashadilar, guruhda antiijtimoiy harakatlar sodir etayotib, hissiy buzilishlar byelgilarini namoyish etmaydilar. Ijtimoiylashmagan tajovuzkor axloq vakillari, aksincha, yaqin atrofdagilar – boshqa bolalar va oilalari bilan juda yomon munosabatda bo`ladilar. Ular uchun dushmanlik, salbiylik, qo`pollik va qasoskorlik xarakterlidir.

D. N. Oudxorn bolalar yoshidagi axloqiy buzilishni gipyerfaollik va antiijtimoiy tajovuzkor(yoki oppozitsion) axloqqa bo`lishni taklif qiladi [I, 114-b.]. O`sir yoshidagilar uchun antiijtimoiy (dyelinkvyent) axloq, giyohvand moddalarni suiistye'mol qilish, nomaqbul jinsiy axloq xarakterlidir [11, 136-b.].

A.Ye.Lichko fikri bo`yicha bola va o`smir yoshida axloq buzilishining 7 turini o`z ichiga olgan R.Djyenkins tasnifi tarqalgan: gipyerkinyetik ryeaksiya, kyetish ryeaksiyasi, autistichyeskogo tipdagi ryeaksiya, xavotir ryeaksiyasi, qochoqlik ryeaksiyasi, «ijtimoiylashmagan tajovuzkorlik», guruhli qonunbuzarlik [8, 31-b.].

O`smirlarning dyeviyant axloqi maqalliy tibbiy adabiyotlarda yetarlicha yoritilgan. U, qoidadagidyek, dyelinkvyent axloq, spirtli ichimliklar va giyohvand moddalarni barvaqt istye'mol qilish, jinsiy axloq dyeviatsiyasi, suitsidal axloq, uydan qochib kyetish va daydilik kabi shakllarni o`z ichiga oladi [4, 8]. Bunda o`smir buzilgan axloqining, ayniqsa, klinik aspyektlarini ishlab chiqib, tadqiqotchilar uning ijtimoiy-psixologik dyetyerminantining yetakchi rolini ta'kidlaydi.

Psixologik va tibbiy tasniflarni taqqoslash ularning bir-biriga qarama-qarshi emas, i myeditsinskoy klassifikatsiy pozvolyayet sdyelat vo`vod o tom, chto oni nye protivoryechat, a vzaimno dopolnyayut drug druga. V ryadye sluchayev odin i tot jye vid povyedyeniya mojet poslyedovatyelno priobryetat razlichno`ye formo`: byezobidnaya vryednaya privo`chka — otklonyayuhyeyesya povyedyeniye, uxudshayuhyeye kachyestvo jizni — bolyeznyennoye povyedyenchyeskoye rasstroystvo, ugrojayuhyeye samoy jizni.

Axloqiy fyenomyenlarning qiyosiy tavsifnomasi

Axloqiy dyeviatsiya tasniflarini taqqoslab, biz turli axloqiy fyenomyenlarning farqli xususiyatlarini anchagina aniq ifodalashi mumkin.

Ijtimoiy axloqning asosiy variantlari:

Mye'yoriy («standart») axloq— ko`pchilik odamlar uchun xarakterli bo`lgan ijtimoiy mye'yorlarga mos tushadi, atrofdagilarning ma'qullashini uyqotadi va mye'yoriy moslashuvga olib kyeladi. Umuman olganda, u garchi individuallikdan maqrum bo`lsa-da, vaziyatga tyeng, mahsuldor.

Marginal (chyeklangan) axloq – ijtimoiy mye'yorlarning eng oxirgi chyegasida turadi, mye'yor chyegaralarini yuvadi va kyengaytiradi, atrofdagi odamlarda zo`riqish tuqdiradi.

Nostandart («nomye'yoriy») axloq – ushbu jamiyatda ushbu vaqtda qabul qilingan kamchilik odamlarga xos mye'yorlar chyegasidan chiqadi. Ikki asosiy shaklda namoyon bo`ladi:

– kryeativ (ijodiy) axloq – yangi qoyalarni amalga oshiradi, o`ziga xos, mahsuldor, taraqqiyparvar, mye'orning o`zini o`zgartirishga olib kyelishi mumkin, biroq qator qollarda atrofdagilarning qarshiligini uyqotadi;

– dyeviyant (og`ishgan) axloq – mahsuldor emas, dyestruktiv yoki autodyestruktiv, atrofdagilarning ma'qullamasligini uyqotadi.

4. Patologik axloq – tibbiy mye'yorlardan og`ishadi, aniq simptomlar shaklida namoyon bo`ladi, mahsuldorlik va shaxsning ishga layoqati tushib kyetadi, atrofdagilarning qayrixoqligi yoki qo`rquvini. Patologik axloq vaziyatga tyeng emas, u shaxsning o`z harakatlarini anglash va ularni boshqarish qobiliyatining pasayishi bilan birga boradi.

Nazorat vazifalari

Axloqiy og`ishlarning yagona tasnifini yaratishda qiyinchilik tuqdiruvchi sabablarni ayting.

Ijtimoiy og`ishishlarning asosiy turini sanab byering.

Axloqiy buzilishlarning (kattalar va bola-o`smir yoshidagilar uchun) Kasallarni o`ninchi qayta ko`rish Xalqaro tasnifiga muvofiq asosiy ko`rinishlarini ayting.

Shaxsning og`ishgan xulqini psixologik tizimlashtirishdagi asosiy yutuqlar va kamchiliklarni ifodalang.

Axloqiy og`ishlarning ishchi tasnifini yodga oling.

Og`ishgan axloq ko`rinishlarida o`z tasnifingizni taklif qiling.

Turli axloqiy fyenomyenlarni sanab byering va taqqoslang.

OG`ISHGAN XULQ DYeTYeRMINATSIYASI

4-MAVZU: SHAXS OG`ISHGAN XULQINING DYeTYeRMINATSIYASIDA IJTIMOIIY VA TABIIY BIRLIK

Ryeja:

1. Muammoga kirish

2. Og`ishgan xulqning ijtimoiy omillari

3. Axloqiy dyeviatsiyalarning biologik zamini.

Muammoga kirish

Og`ishgan xulq muammosi ilmiy bilimning turli soqalarida tadqiqotchilarning o`ta qiziqishini uyqotadi. Ya.I.Gilinskiy ta'kidlaganidyek: “Dyeviyant axloqqa baqishlangan minglab tomlar yozib bo`lindi, biroq qanuzgacha uning nimaligi butkul aniq emas” [3, 6-b.].

Shaxsning dzeviyant axloqi qaqidagi zamonaviy bilimlar biz o`zaro bog`liq omillar tizimida dyetyerminatsiyalangan shaxs ijtimoiy axloqining o`ta murakkab shakli bilan ish olib borayotganimizni tasdiqlashga imkon byeradi. Afsuski, shaxs og`ishgan xulqining yagona nazariyasi qali yaratilganicha yo`q. Ayni damda ushbu masala bo`yicha kyenggina ma`lumot turli ilmiy fanlarda jamlangan: tibbiyot, biologiya, psixologiya, sotsiologiya, huquq. Bundan tashqari, bilimning ba`zi soqalarida dzeviatsiyani o`rganuvchi maxsus bo`limlar ajratiladi. Sotsiologiyada, masalan, bu tadqiqot pryedmyeti ijtimoiy og`ishganlik hisoblanuvchi dzeviyantologiya.

Muammoning qandaydir bitta aspyektiga, ayniqsa, e`tiborni qaratgan alohida yondoshuvlar qonunan bir birini to`ldiradi. Masalan, klinik yondoshuv dzeviyantlikning psixopatologik tabiatini o`rganadi, sotsiologik nazariyala uning ijtimoiy dyetyerminantlarini ko`rib chiqadi, psixologik kontsyepsiyalar ushbu ko`rinishning ichki shaxsiy myexanizmlariga asosiy urqu byeradilar.

Turli nazariyalar sharqi, bizning nazarimizda, u qaqidagi zamonaviy bilimlar olamida o`rganilayotgan ko`rinishning nisbatan yaxlit tasvirini olish imkonini byeradi. Shunday qilib, ushbu bo`limda og`ishgan xulq tabiatiga tarixiy va zamonaviy ilmiy nazarlar ko`rib chiqiladi: uning dyetyerminatsiyasi, shakllanish qonunchilik, ishlash myexanizmlari.

Og`ishgan xulq dyetyerminatsiyasi qaqidagi masala alohida diqqatga sazovor. Dyetyerminatsiya tushunchasi ostida og`ishgan xulqni chaqiruvchi, qo`zqatuvchi yoki qo`llovchi omillar yiqindisi tushuniladi. Dyetyerminatsiyalovchi omillar shaxs shu tizimostining biri hisoblanadigan ijtimoiy tashkilotlarning turlicha darajalarida amal qiladi. "Jamiyat-shaxs" tizimi bir vaqtning o`zida bir nyecha darajada ishlaydi: gyeofizik, makrojamoatchilik, ijtimoiy-guruhli, mikroijtimoiy, individual-shaxsiy, psixofiziologik.

Ajratilgan darajalarga muvofiq shaxs og`ishgan xulqini dyetyerminatsiyalovchi quyidagi omillar guruhini aniqlash mumkin:

- jismoniy muqitning tashqi sharoitlari;
- tashqi ijtimoiy sharoitlar;
- ichki nasliy-biologik va konstitutsional zamini;
- og`ishgan xulqning ichki shaxsiy sabablari va myexanizmlari.

Ushbu bo`lim matyeriali– dzeviyantlikning tashqi ijtimoiy omillariga diqqatni uning ichki, konstitutsional-biologik sharoitlari qaqidagi ilmiy tasavvur orqali jamlovchi sotsiologik nazariyalardan tortib, og`ishgan xulqning individual-shaxsiy myexanizmlarini ochib byeruvchi psixologik kontsyepsiyalargacha tashqi sharoitdan ko`rinishning ichki sabablariga o`tish tamoyillari bilan tuzilgan.

qabul qilingan tasnifga muvofiq og`ishgan xulq omillarining tahlilini o`tkazamiz.

Dzeviyant axloqning tashqi jismoniy shartlariga iqlimiy gyeofizik, ekologik va boshqa omillarni kiritish mumkin. Masalan, shovqin, torlik, stryesni potyentsiyalovchi gyeomagnit ikkilanish kabi ko`rinishlar tajovuzkor va istalmagan axloqning nomaxsus sabablari bo`lishi mumkin [2, 157-173-b.]. Avstriyalik ryejissyor Ulrix Zaydlning "Jazirama issiq" qujjatli filmida qavoning yuqori qarorati inson psixik qolatiga ta`siri qayritabiiy tarzda aniq tasvirlab

byerilgan. (Film 2002 yildagi Vyenyetsiya fyestivalida “Oltin novda” mukofoti bilan taqdirlangan.)

Aksincha, tashqi muqitning xotirjam sharoiti dyeviatsiya eqtimolini pasaytiradi. Inson axloqi va jismoniy sharoitlar orasidagi bog'liqlikka qaramay, ushbu omil bizning ta'limot doirasidan chiqadi. Bundan tashqari, u yetarlicha aqamiyatli dyeb tan olinmaydi, chunki juda bilvosita harakatlanadi va odamlar o'sha birgina (odatiy) jismoniy sharoitlarda o'zlarini turlicha tutadilar.

Inson shaxsiga ta'sir etuvchi ancha muqim omil dyeb tashqi ijtimoiy sharoitni tan olish lozim. Ularga quyidagilar taalluqlidir:

q jamoatchilik jarayonlari (ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat, davlat siyosati, an'analar, moda, ommaviy axborot vositalari va boshqalar);

q shaxs mansub bo'lgan ijtimoiy guruh tavsifnomasi (irqiy va sinfiy mansublik, etnik ko'rsatmalar, submadaniyat, ijtimoiy maqom, o'quv-professional guruhga mansublik, ryefyeryent guruh);

q mikroijtimoiy muqit (oiladagi qayotining darajasi va uslubi, oiladagi psixologik iqlim, ota-onalar shaxsi, oilada o'zaro munosabatlar xaraktyeri, oilaviy tarbiya uslubi, do'stlar, boshqa aqamiyatli odamlar). lyudi).

Og'ishgan xulqning ijtimoiy omillari

Odam axloqiga jamiyat jarayonlari va ijtimoiy guruhlarning ta'siri dastavval ijtimoiy yondoshuv doirasida ko'rib chiqiladi. (Mikroiijtimoiy sharoitlar ko'pincha psixologik-pyedagogik tadqiqotning pyedmyeti sifatida chiqadi va kyeyingi bo'limlarda ko'rib chiqiladi.)

Sotsiologik nazariyalar dyeviant axloqni ushbu jamiyat ichida tasdiqlangan jamoatchilik jarayonlari va mye'yorlari kontyektida ko'rib chiqadi. Ijtimoiy dyeviatsiya ijtimoiy qonunchilikka bo'ysunadi, ular vaqt va jamiyatga bog'liq, ularni prognoz qilish, qator qollarda esa ularni boshqarish mumkin.

Ushbu yo'nalishning birmuncha mashqur vakillari quyidagilar hisoblanadi: O. Kont, G. dyeTard, A. Kyetlye, E.Dyurkgyeym, M. Vyebyer, T. Parsons, R. Myerton. huquq bo'yicha dyeviant axloq sotsiologiyasiga asos solgan frantsuz sotsiologi Emil Dyurk-gyeym (1858—1917) hisoblanadi. Jinoyatchilik muammosining tadqiqoti E.Dyurkgyeym ishlarida aqamiyatli o'rin egallaydi, o'z-o'zini o'ldirishni tahlil qilishi esa klassik sotsiologik tadqiqot hisoblanadi [7, 8].

Ijtimoiy dyeviatsiyani tushuntirish uchun E.Dyurkgyeym anomiya kontsyepstiyasini taklif qildi. «Anomiya» atamasi frantsuz tilidan tarjima qilganda «qonunning, uyushganlikning yo'qligi» dyeganidir. Bu ijtimoiy uyushmaganlik – ijtimoiy vakuumning shunday qolatiki, eskirgan mye'yorlar va qadriyatlar ryeal munosabatlarga mos tushmaydi, yangilari bo'lsa qali mustaqkamlanmagan. E.Dyurkgyeym ijtimoiy patologiyaning turli shakllarini aynan jamoatchilik ko'rinishi sifatida tushuntirish zaruriyatini ta'kidlaydi. Masalan, o'z-o'zini o'ldirish miqdori individning ichki xususiyatlaridan ko'ra odamlarni boshqaruvchi tashqi sabablarga ko'proq bog'liqdir [7].

E.Dyurkgyeym ijtimoiy og'ishlarning ob'yektiv tabiatidan shunchalik shubhalanmasdiki, qatto jinoyatchilikning “mye'yoriyligi”ni tasdiqlardi. Uning

fikricha, mye'yoriy ko`rinishning baqssiz byelgilariga egalik qilgan boshqa qyech qanday fyenomyen yo`q, axir “jinoyatchilik turli tipdagi barcha jamiyatda kuzatiladi... jinoyatchilik insoniyat rivojlanishining darajasi bo`yicha pasaymaydi” [8, 86-b.].

Bundan tashqari, “dyeviatsiya har qanday soqlom jamiyatning tarkibiy qismi” [8, 86-b.]. «Sotsiologiya»da E.Dyurkgyeym shunday yozadi: «Jinoyat zarur... axloq va huquqning mye'yordagi evolyutsiyasi uchun foydali ... shunday bo`ladiki, u o`zgarishga tayyorlaydi» [8, 90-b.]. Masalan, afinaliklar huquqiga muvofiq Suqrot (470-399 yy. R. X.gacha) jinoyatchi – yoshlar aqlini ma'naviy jiqatdan buzuvchi odam bo`lgan. Shunga qaramay, uning jinoyati – fikrning mustaqilligi – insoniyat uchun qam, uning vatani uchun ham foydali bo`lgan. U Afina muxtoj bo`lgan yangi ma'naviyatga tayyorgarlik bo`lib xizmat qildi, chunki an'analar qayot sharotlariga javob byermay qo`ygandi.

Shunday qilib, E.Dyurkgyeym ijtimoiy og`ishlarni, ayniqsa, jamiyatning mye'yoriy-qadriyatli dyezintyegratsiyasi sifatida ko`rib chiqadi. Uning qoyalari dyeviant axloqning yetakchi sabablari sifatida sinflar va turli ijtimoy kuchlar, masalan, novatorlar va konsyervatorlar o`rtasidagi qarama-qarshilik sifatida tan oluvchi tadqiqotchilar (shu jumladan, V.Paryeto, L. Kozyera) ning ishlarida kyelgusida rivojlanishni oldi [3, 6-b.].

E.Dyurkgyeymning birmuncha yorqin davomchilaridan biri bo`lmish R.Myerton dyeviant axloqni madaniyat tomonidan byelgilangan intilishlar va ularni qoniqtirishga mablaq byeruvchi ijtimoiy tuzilmalar o`rtasidagi kyelishmovchilikning oqibati sifatida ko`rib chiqadi. Masalan, zamonaviy amyerika madaniyatida o`z navbatida yuqori individual muvaffaqiyat aqamiyatini byelgilovchi boylik qoyasi usunlik qiladi. Ijtimoiy mye'yorlar orqali madaniyat nafaqat maqsadlarni, balki ularga erishishning lyegiim usullarini aniqlaydi. Xullas, agar odam astoydil myeqnat qilsa, uning “amyerikacha orzulari” va Nihoyat ryeallikka aylanadi.

hamma odam (sinf) lar ham omadga erishish uchun bir xil sharoitga ega emas, biroq ular yuzaga kyelgan qarama-qarshilikka bir nyecha yo`llar bilan moslashishlari mumkin. Moslashuvning shunday yo`llari sifatida R. Myerton quyidagilarni ajratdi:

konformizm (ijtimoiy ma'qullangan maqsadlar va vositalarni to`liq qabul qilish, ularni amalga oshirish);

innovatsiya (maqsadlarni qabul qilish, ularga erishishning lyegitim usullarini inkor qilish);

ritualizm (topshirilgan yoki odatiy vositalardan noepchil nusxa ko`chirish);

ryetrizm (ijtimoiy mye'yorlarni bajarishdan passiv kyetish, masalan, giyohvandlik shaklida);

isyon (faol isyon q ijtimoiy mye'yorlarni rad etish) [9, 11-b.]."

Ularga erishish maqsadi va vositalari o`rtasida nizo anyemik zo`riqish, frustratsiya va moslashuvning noqonuniy usullarini izlashga olib kyelishi mumkin. Ushbu qolat past ijtimoiy qatlam orasida jinoyatchilik nisbatan yuqori darajadaligini qisman tushuntiradi.

Ijtimoiy dyeviatsiyaning boshqa ob'yektiv omillari dyeb quyidagilar tan olinadi: ijtimoiy o'zaro ta'sir ishtirokchilari va umidlarning amalga oshmasligi o'rtasidagi farq (T.Parsons); odamlarning shaxsiy sifatlari va yaxshilikni taqsimlashdagi nomuvofiqlik (P.Sorokin); dyeviant submadaniyat va ta'limga mye'yorning ta'siri (R. Klauord, L. Oulin). Xullas, erta yoshlikdan dyeviant submadaniyatga (jinoiy, nizoli yoki ryetristik) jalb qilingan shaxs katta eqtimol bilan dyeviant axloqqa tyegishli shakllarni namoyon etadi.

Zamonaviy submadaniyatning dyeviant axloqqa ta'siri garchi yetarlicha o'rganilmagan masala bo'lsa-da, o'ta muqim hisoblanadi. Ayni damda yaxshi ma'lumki, shaxs qaysidir bir ijtimoiy guruhga mansub. qator qollarda guruhli ehtiyojlar ustunlik qiladi – guruhga kirgan bo'lish, uning mye'yorlariga amal qilish, uning ishtirokchilariga taqlid qilish, o'zini boshqa guruhlarga qarshi qo'yish. Shu nyegizda eng turli-tuman submadaniyatlar o'sib chiqadi – aristokratik elita, xippi, myetallistlar, rokyerlar, gyeylar, skinxedlar va q.k. Odamlar ko'p qollarda gyenotsid, rasizm, fashizm kabi ommaviy dyeviatsiyalarning mavjudligini tushuntirib byeruvchi guruh sardorlari va ularning idyeallariga (shu jumladan, dyestruktiv) o'xshashga moyildirlar.

Boshqa yaqqol muammo dyeb “kasb – dyeviant axloq” aloqasining noaniqligini aytish mumkin. Profyessiona muqit inson shaxsiga aqamiyatli ta'sir ko'rsatadi. Xorosho izvyestno` takiye nyegativno`ye fyenomyeno`, kak profyessional stryess, profyessional «kuyib qolish» va shaxsning profyessional dyeformatsiyasi kabi salbiy fyenomyenlar yaxsh ma'lum. Shunga qaramay, shaxsning dyeviant axloqiga kasbning ta'siri muammosiga baqishlangan nashrlar dyeyarli yo`q.

Ko'rib chiqilgan ob'yektiv ijtimoiy omillar qatorida dyeviant axloqning sub'yektiv sabablari dyeb nomlanuvchilari ham amal qiladi. Dyeviatsiyaning stigmatizatsiya nazariyasiga (E.Lyemyert, G. Byekkyer) muvofiq jamiyatning o'zi (aniqroqi, ijtimoiy guruh) shaxsga mavqum qoidalar (dastlabki dyeviantlik) bilan aniq odamning harakatiga nisbat yo`li bilan tyegishli yorliqlarni yopishtiradi. Syekin-asta individni dyeviant rolida (ikkilamchi dyeviantlik) ushlab turishga majburlaydigan ryeputatatsiya shakllanadi [9, 13-b.].

I.Gofman stigmalarining uchta turini ajratadi: jismoniy stigma (tuqma anomaliyalar va jismoniy mayiblik); iroda nuqsonlari (piyonistalik, giyohvandlik, qalb kasalliklari); irqiy stigmalar («qoralar») [9, 14-b.].

Sazyerlyend 1939 yilda dyeviant axloq – murakkab va axloqning diffyeryentsiatsiyalangan shakliga muvofiq diffyeryentsiatsiyalangan assotsiatsiya nazariyasini ifodalagan. Unga intyeraktsiya (o'zaro harakat) ni o'rgatishadi. Bu jarayon dyeviant motivatsiyani o'zlashtirish, dyeviant axloqni oqlash va tyexnik jiqtadan amalga oshirishdan iborat.

Dyeviant axloq «ijtimoiy rol» yoki «shaxsning ijtimoiy vazifasi» (Dj. Mid, M. Doych, R. Kraus) tushunchalari yordamida ifodalangan bo'lishi ham mumkin. Rol – bu inson axloqiga nisbatan umidlar tizimi, insonning shaxsiy axloq modiyeli qaqidagi tasavvuri, va Nihoyat egallagan qolati – maqomi bilan muvofiq axloq. Bu bilan muvofiq tarzda odamlar o'zlariga turlicha rolli, shu jumladan dyeviant rolini qabul qilishlari mumkin.

Nihoyat, og`ishgan xulqning sub'yektiv sababi ijtimoiy mye'yorlarga shaxs (guruh)ning o`zining munosabati (G. Sayk, D. Matza) bo`lishi mumkin. Masalan, axloqiy talablardan ozod bo`lish va o`zini oqlash uchun odam harakatlarini quyidagi usullar bilan "nyeytrallashi" mumkin: oliy tushunchalarga bahona qiladi (do`stlik, guruhga sadoqat); jabrlanuvchi mavjudligini rad etish; o`z axloqini dyeviantlik bilan oqlash yoki u tomonidan qalamislik qilish; o`z mas'uliyatini rad etish; o`z axloqining zararini rad etish [9, 15-b.].

Zamonaviy maqalliy tadqiqotchi Yu.A.Klyeybyerg o`smirlar dyeviantligi misolida shaxsning madaniy normalarga munosabati orqali dyeviant axloqni ochib byeradi. Og`ishgan xulq – bu «shaxsning unga qadrli munosabatni namoyon qilishi vositasida ijtimoiy mye'yor va kutishlarni o`zgartirishning maxsus usuli» [9, 17-b.]. Buning uchun alohida usullardan foydalaniladi: sleng, simivolika, moda, manyera, harakat va q.k. O`smirlarning dyeviant harakatlari aqamiyatli maqsadlar, o`z-o`zini tasdiqlash va razryadka vositasi sifatida chiqadi.

Shunday qilib, sotsiologik va unga yaqin ijtimoiy-psixologik nazariyalar dyeviant axloqni jamiyat va aniq shaxs o`rtasidagi murakkab o`zaro munosabatlarning ijtimoiy jarayonlai sifatida ko`rib chiqadilar. Bir tomondan biz jamiyatning o`zida og`ishgan xulq uchun jiddiy sabablar borligini ko`ramiz, masalan, ijtimoiy uyushmaganlik va ijtimoiy notyenglik. Boshqa tomondan biz qonunan aniq insonning uning shaxsini ijtimoiylashuvi jarayonidagi individuallik rolini tushunishga kyelamiz.

Sotsiologik nazariyalar aynan bitta ijtimoiy sharoitlarda turli odamlar turli axloqni, masalan, kambaqal qatlamning barcha vakillari bo`lmasa-da, dyelinkvyentlikni namoyon etishlari va aksincha bo`lishini tushuntirmaydi. Tan olish lozimki, ijtimoiy sharoitlar qaqiqatan ijtimoiy dyeviatsiya xarakterini byelgilaydi (jamiyat yoki ijtimoiy guruhda ushbu ko`rinishning tarqalish masshtabi). Biroq ular aniq shaxs og`ishgan xulqining sababari va myexanizmlarini tushuntirish uchun yaqqol yetarli emas.

Axloqiy dyeviatsiyalarning biologik zamini

Shaxs axloqiga ta'sir etuvchi boshqa muqim omil bo`lib, shubhasiz, ichki, biologik, sharoit q istalgan tashqi sharoit o`zaro harakatlanuvchi o`sha tabiiy tuproq chiqadi. Biologik zamin quyidagilardan iborat: nasliy-gyenyetik xususiyatlar, individning tuqma xislatlari (qorin ichidagi rivojlanish va tuqilish vaqtida egallangan), imprinting (ontogyenyenezning ilk bosqichida muqrlangan).

Biologik omil faktor individual borlikning quyidagi tavsifnomalarini boshqaradi:

ontogyenyenez jarayonidagi individual o`ziga xoslik (shu jumladan, yetilishG`qarish jadalligi);

q gyendyer (jinsiy) farq;

q yosh xususiyatlari;

q jismoniy konstitutsiya;

q soqliq va bardoshlilik;

q asab tizimlarining qolati va tipologik xislatlari.

Biologik nuqtai nazardan og`ishgan xulqni tushuntiruvchi nazariyalar, eqtimol, dastlabkilaridan biri bo`lib paydo bo`ldi. Tadqiqotchilar dastlab pryemu-hyestvyenno konstitutsional xususiyatlarga e'tiborni qaratdilar. V XIX asrda italyan shifokor-psixiatri va kriminalist Chyezarye Lombrozo (1836-1909) insonning jinoiy axloqini uning anatomik qurilishi bilan boqlaydigan biosotsiologik nazariyani taklif qildilar. quyidagilar diqqat bilan qaragan e'tibor ob'yekti bo`lib hisoblanadi: bosh suyagi, miya, burun, quloq, sochning rangi, tatuirovka, xusnixat, tyerining ta'sirchanligi, jinoyatchining psixik xususiyatlari. Antropomyetrik usuldan foydalanib, tadqiqotchi "tuqma jinoiy tur"ning taxminan 37 tavsifnomasini ajratdi, ularning ichida: juda katta pastki jaq, yalpaygan burun, siyrak soqol, quloqning o`sib kyetgan solinchoqi [9]. Ch. Lombrozoning nazariyasi garchi tarixga ilmiy fikr bo`lib kirgan bo`lsa-da, biroq kyeyinroq ilmiy asossiz dyeb tan olindi.

Ushbu yo`nalishning boshqa yorqin vakili bo`lib tyempyeramyent (va axloq) turlari, shuningdyek, insonning somatik qurilishi tiplari orasidagi aloqani asoslagan amyerikalik shifokor va psixolog Uilyam Shyeldon (1898-1984) chiqdi [16, 252-261-b.]. Tana tuzilishining uchta yetakchi turi: endomorfli, myezomorfli, ektomorfli – tyempyeramyentning uchta tipi bilan korryelyatsiyalanadi: vistsyerstoniya, somatotoniya, syeryebrotoniya. Ularning uyqunlashuvini aniq psixotip byeradi. Masalan, somatotoniya uchun qoniqishga ehtiyoj, enyergiyalilik, qukmronlik va qokimlikka intilish, xatarga, tajovuzkorlikka, ta'sirlanmaslikka moyillik kabi chiziqalar xarakterli. Aksincha, syeryebrotoniyada vazminlik, ta'sirchanlik, sotsiofobiya, yolqizlikka moyillik kuzatiladi.

Biologik nazariyalar orasida alohida o`rinni tabiiy tanlov va naslchilik qonunlariga asoslangan Charlz Darvin tomonidan taklif qilingan evolyutsion yondoshuv egallaydi. Evolyutsion yondoshuv tarafdorlari bu yondoshuv tanqidchilari qayvonlar axloqining qonunlarini inson psixologiyasiga o`tkazishni asossiz dyeb hisoblagan bir vaqtda insoniy axloqning turlicha aspyektlarini nasliy dasturlarning turli ko`rinishlari sifatida ko`rib chiqadilar.

Darvin qoyalarini riojlantiruvchi Konrad Loryentsning (1903-1989) etologik yondoshuvi inson axloqining turli fyenomyenlarini, masalan, tajovuzkorlikni, avvalambor, yashash uchun kurashning tuqma instinkti dyeb tushuntiradi. «Ko`rinishi ko`pincha o`lim instinkti ko`rinishlari bilan o`xshash tajovuzkorlik – bu xuddi boshqa instinktlar kabi bo`lib, bu ham ular kabi qayot va turni saqlab qolishga xizmat qiladi» [14, 6-b.]. Ushbu instinkt evolyutsiya davomida biologik jiqatdan maqsadga muvofiq sifatda rivojlandi. Tadqiqotchilarning fikriga ko`ra tajovuzning kuchi tajovuzkor axloqni ulotirib yuboruvchi yiqilib qolgan tajovuzkor enyergiya va kuchning maxsus raqbati miqdoriga bog`liq. Odamlarda qayvonlardan farqli ravishda o`z shaxsiy turi vakillariga nisbatan zo`ravonlik kyeng tarqalgan. Tajovuzkorlik barcha oliy mavjudotlar uchun instinktiv ravishda shartlangan tuqma xususiyat hisoblanishini tasdiqlab va ko`plab ishonchli misollarda buni isbotlab K. Loryents quyidagi xulosaga kyeladi: «Bizda ichki tur tajovuzini insoniyatga madaniy-tarixiy va tyexnik rivojlanishning zamonaviy sharoitida birmuncha jiddiy xavf dyeb hisoblashga jiddiy asos bor» [14, 37-b.].

Inson axloqi biologik dyetyerminantining zamonaviy tadqiqotlari bir necha soqalarda: biologiya, tibbiyot, kriminologiya, fiziologiya va ayniqsa q gyenyetikada faol amalga oshirilmoqda.

Psixogyenyetika rivojlanishining boshlanishi XIX asrning mashqur olimlari Frensis Galton (1822-1911) va Gryegor Myendyel (1822-1884) nomi bilan bog'liq. 1865 yili ular psixogyenyetika yoki yevgyenika soqasida dastlabki tadqiqotlarining natijalarini nashr qildilar. Kyeyingi yillarda F. Galton egizakli va statistik usuldan ilk bor foydalangan qolda individual farqlarni tizimli o'rganishni olib bordi [18]. Uning ishlari aqlning nasliy dyetyerminanti bo'yicha ko'plab tadqiqotlarni boshlab byerdi. Shaxsiy tavsifnomalar va axloq qiyla kam darajada o'rganildi.

Dunyoning ko'pgina davlatlarida olib borilgan ekstravyersiya va nyeyrotizm tadqiqotlari ko'p bo'lmagan istisnolardan biri hisoblanadi. Masalan, Amyerika, Avstraliya va Yevropada (1992) shvyed olimi Nensi Pyetyerson tomonidan qabul qilingan ko'ndalang kyesim usulida 15 ming qarindosh juftliklarni o'rganish ikki asosiy xulosaga kyelish imkonini byerdi:

nyeyrotizm va ekstravyersiya xususiyatlari barcha ontogyenez davomida gyenyetik shartlanganlik bilan xarakterlanad;

yosh kattalashish bilan nasllilik ko'rsatkichi pasayadi (ayniqsa, nyeyrotizm qolatida) [18, 406-b.].

Modomiki, nyeyrotizm va ekstravyersiya inson axloqining turli ko'rinishlariga ta'sir ko'rsatarkan, dyemak og'ishgan xulqni gyenyetik shartlangan (garchi oposryedovanno) dyeb hisoblash mumkin. Masalan, G. Ayzyenk, maxkumlarning individual-tipologik xususiyatlari bilan aloqani o'zganib, xulosa qildiki, ekstravyertlar introvyertlarga qaraganda jinoyat qilishga moyildirlar, uning fikricha, biologik jiqatdan dyetyerminant. Boshqa tadqiqotchilar kimyoviy bog'liqlik va yuqori ta'sirchalik va stryessni boshdan kyechirishga pasaygan qobiliyat kabi tavsifnomalar o'rtasidagi mustaqkam aloqani ta'kidlaydilar [15].

Biokriminologiya doirasida dyeviant (jinoiy) axloq va odamning nasliy xususiyatlari o'rtasidagi aloqani o'rnatishga bo'lgan maqsadga yo'naltirilgan urinishlar qilindi. Ushbu aloqaning isbotlaridan biri XX asr 60-yillarining o'rtalarida U. Pirs olib borgan gyenyetik tadqiqotlar natijasi hisoblanadi. Uning tadqiqotlari erkaklarda ortiqcha 7-xromosomaning mavjudligi ularning jinoiy axloqqa (maxkumlar orasida bunday anomaliya odatdagidan 15 marta ko'p namoyon bo'ladi) moyilligi borligini aniqlaydi dyegan xulosaga olib kyeldi. Bir vaqtning o'zida ushbu yondoshuv tanqidchilari ortiqcha 7-xromosoma tashuvchi dyeviantlik xromosomalar anomaliyasining oqibati emas, balki u bilan bog'liq bo'lgan baland bo'y, tyez yetilish, past intyellyekt kabi individual xususiyatlar bo'lishi ham mumkin [2, s. 231].

Axloqning qali aniqlanmagan qandaydir aniq ko'rinishiga javob byeruvchi gyenga qaramay, nasliylik va axloq o'rtasidagi korryelyatsiyani ko'pchilik mutaxassislar tan olmoqdalar. Og'ishgan xulqning boshqa biologik dyetyerminanti orasida gormonlar ta'siri (shu jumladan, tyestostyeron) ni aytishadi. Dabbs va Morris (1990) 4 ming nafar urush vyetyeranlari misolida tyestostyeron darajasi va

jamiyatga qarshi axloqqa moyillik o`rtasida aloqaning mavjudligi qaqidagi xulosaga kyelishdi [2, 235-b.].

Dyeviant axloqning boshqa biologik omillari quyidagilar bo`lishi mumkin: bosh miyaning lat yeyishi (ayniqsa, pyeshona qismi), miyaning organik kasalliklari, asab tizimining muayyan xususiyatlari.

Ma'lumki, asab tizimlari xususiyati inson tyempyeramyenti – uning psixik qayotini dinamik tashkil etuvchilarni aniqlaydi. Bolalar qayotining birinchi yilini Nyu-York longityud tadqiqoti qayotning birinchi oylarida yetakchi rolni pryenatal sharoit va tuqishning xususiyatlari kabi omillar o`ynaydi dyegan xulosa qilishga imkon byerdi. Dinamik tavsifnomalar (ya'ni tyempyeramyent) muqitida gyenyetik byerilgan individuallik taxminan 9-oydan boshlab namoyon bo`ladi. Bola axloqining dinamikasini ifodalovchi 9 ta komponent ajratildi: faollik; fiziologik ryeaktsiyalarning ritmliligi; paydo bo`lgan raqbatlarga javob tariqasida yaqinlashish yoki uzoqlashish ryeaktsiyasi; yangi vaziyatga moslashuv; har qanday byelgining hissiy ryeaktsiya jadalligi; ryeaktivlik ostonasi; ustunlik qiluvchi kayfiyat; chalqiganlik; e'tiborni saqlashda qat'iylik va davomlilik. "Oqir tyempyeramyent sindromi" ajratildi. Uning byelgilari quyidagilar hisoblanadi: past ritmlilik, salbiy kayfiyatga ega bo`lish, zaif ryeaktsiya, yomon moslashuv va ryeaktsiyalarning yuqori jadalligi. Bu sindrom qayotning birinchi yillarida mustaqkam ekan [17, 241-b.].

A.Torgyersyenning egizakli tadqiqoti ma'lumotlari bo`yicha 6 yoshda oqir tyempyeramyentning byeshta komponentlarida uchasi yuqori gyenyetik tashkil etuvchiga ega: zaif ryeaktsiya, ryeaktsiyalarning yuqori jadalligi, past ritmlilik. Bir vaqtda yomon moslashuv, ayniqsa, umumoilaviy muqitda byelgilanadi, salbiy kayfiyat esa – individual muqitda (garchi nasllilik ham qayd qilinsa-da) [17, 243-b.].

Umuman olganda zamonaviy bilimlarda aytilishicha, og`ishgan xulqning aniq shakli emas, dyeviantlikning shakllanish eqtimolini kuchaytiruvchi muayyan individual-tipologik xususiyatlar, masalan, impulsivlik yoki sardorlikka intilish nasldan naslga o`tadi.

Faqat biologik omillar nuqtai nazaridan axloqiy dyeviatsiyani tushuntirishga urinish ko`pincha muvaffaqiyatsizlikka uchraydi. K.Lyuis qamkasabalari bilan bolalarning xavfli axloqi omillarini o`rganib, garchi asab tizimlarining buzilishi yetarlicha tyez-tyez uchrasa-da, bolaning zo`ravon axloqi ota tomonidan onaga nisbatan zo`ravonlik harakati yoki onaning psixik kasalligi kabi mikroijtimoiy sharoitlar bilan ancha zich bog`liq ekani qaqidagi xulosaga kyeldilar [2, 248-b.]. qandaydir biologik shaxsiy tavsifnomalarning mavjudligi istisno emas, masalan, ko`tarinki hissiy raqbatlantirish yoki dyeviant axloq moyillik va biologiya o`rtasidagi zich aloqa ko`rinishini yaratuvchi ustunlikka intilish.

Biz quyidagi xulosalarga kyeldik. Ichki biologik jarayonlar og`ishgan xulqning shakllanishida ma'lum bir rol o`ynaydi. Ular har qanday muqitli ta'sirda bizning ryeaktsiyalarimiz kuchi va xaraktyerini byelgilaydi.Og`ishgan xulqning biologik asosini tasdiqlovchi dalillar mavjudligiga qaramay, ular faqat muayyan ijtimoiy muqit kontyektida ta'sir qiladi. Shu bilan birga, ijtimoiy sharoitlar o`z-

o`zidan organizmda, masalan, asab tizimi ryeaktivligi yoki gormonal fonni aniqlagancha to`liq biologik o`zgarishni uyqotishi mumkin.

Umuman olganda shaxsning og`ishgan xulqi shaxslar munosabati tizimi orqali sinuvchi ijtimoiy va biologik omillarning murakkab o`zaro harakati natijasi hisoblanadi.

Nazorat savollari va topshiriqlar

Shaxs og`ishgan xulqining dyetyerminatsiyasi nimaq

Dyeviant axloqning ijtimoiy dyetyerminantlarini sanab o`ting.

Og`ishgan xulqning biologik zaminini sanab o`ting.

Shaxs axloqi ijtimoiy va biologik omillarining o`zaro harakati xarakterini ochib byering.

SHAXS OG`ISHGAN XULQ ASOSIY TURLARINING QISQACHA PSIXOLOGIK TAVSIFNOMASI

5-MAVZU: TAJOVUZKOR AXLOQ

Ryeja

1. Tajovuz va tajovuzkor axloq

2. Shaxs tajovuzkor axloqining shakllanish sharoitlari

3. Tajovuz va dyelinkvyent axloq

Tajovuz va tajovuzkor axloq

Ayni qo`llanmaning dastlabki ikki qismida shaxs og`ishgan xulqining umumiy tavsifnomasi taqdim etildi. Ushbu qism esa uning alohida turlarini yoritishdan iborat.

Axloqiy dyeviatsiyaning tasnifi bilan tanishib, biz uning ko`rinishlari ko`p obrazli ekaniga aniq ishona oldik. Printsipial tarzda muqimi shuki, og`ishgan xulqning turli shakllari dyeviatsiya guruhiga mansublari myezonlari hisoblanuvchi umumiy xislatga ega. Shunday aqamiyatli byelgilardan biri dyeb dyestruktivlik – parchalanish aytili. qaqiqatan, umuman olganda dyeviant axloq nimaningdir parchalanishiga (soqlik, shaxs munosabatlari, jamoatchilik tartibi) va qatto qayotning o`zini tugashiga olib kyeladi.

Ma'lumki, dyestruktivlik, o`z navbatida, tajovuz kabi asosli insoniy tavsifnoma bilan zich bog`liq. Garchi, bizning nazarimizda tajovuzkor axloq og`ishgan xulqning alohida turi hisoblanmasa-da, boshqalar yoki o`ziga yo`naltirilgan tajovuz axloqiy dyeviatsiyaning turli shakllarida byevosita ishtirokni qabul qiladi va maxsus ko`rib chiqishga munosib.

Butun insoniyat tarixi ishonchli tarzda isbotlaydiki, tajovuz shaxs va jamiyat qayotining ajralmas qismi hisoblanadi. Bundan tashqari, tajovuz ulkan tortish kuchi va yuqumlilik xislatiga ega – ko`pchilik odamlar so`zda tajovuzni inkor etadilar, ammo o`zlarining kundalik qayotlarida esa uni kyeng namoyish qiladilar.

Lotin tilidan tarjima qilganda “tajovuz” “tashlanish” dyegan ma'noni anglatadi. qozirgi vaqtda “tajovuz” atamasi o`ta kyeng qo`llaniladi. Ushbu

fyenomyen ham salbiy hissiyotlar (masalan, qazab), ham salbiy sabablar (masalan, zarar kyeltirishga urinish), shuningdek, salbiy ko`rsatmalar (masalan, irqiy noto`qri fikr) va barbod etuvchi harakatlar bilan boqlanadi.

Psixologiyada tajovuz tushunchasi ostida o`ziga boshqalarni bo`ysundirish yoxud ular ustidan ustunlik qilish masqadida ryeal axloq yoki fantaziyalashda ko`rinuvchi tyendyentsiya (intilish) tushuniladi [9, 9-b.]. Ushbu tyendyentsiya univyersal xaraktyerga ega, "tajovuz" atamasining o`zi esa umuman olganda nyeytral ma'noga ega. Tajovuz moqiyati bo`yicha ijobiy, qayotiy qiziqishlar va yashashga xizmat qiluvchi bo`lganiday, o`z-o`zidan tajovuzkor maylni qondirishga mo`ljallangan salbiy bo`lishi ham mumkin.

Tajovuz psixik ryeallik sifatida aniq tavsifnomaga ega: yo`nalganlik, ko`rinish shakllari, jadallik. Tajovuzning maqsadi jabrlanuvchiga shaxsan azob (zarar) yetkazish (dushmanlik tajovuzi) bo`lishi ham mumkin, yana tajovuzdan boshqa maqsadlarga (instrumyental tajovuz) erishish usuli sifatida foydalanish ham mumkin [2, 31-b.]. Tajovuz tashqi ob'yektlar (odamlar yoki pryedmyetlar) yoki o`zi (tana yoki shaxs) ga yo`naltirilgan bo`ladi. Boshqa odamlarga yo`naltirilgan tajovuz jamiyat uchun alohida xavfni aks ettiradi. A. Bandura va R. Uoltyer uni asotsial tajovuz dyeb ataydilar va natijada boshqa shaxs yoki mulkka zarar kyeltiruvchi, shu bilan birgalikda, bu aktlar qonun bo`yicha jazolanmasligi mumkin bo`lgan ijtimoiy-dyestruktiv xaraktyerdagi harakatlar bilan boqlaydilar [1, 8-b.].

Tajovuz turli-tuman shakllarni oladi – yaqqol yoki latyent. "Tajovuz" atamasini odatda, barbod etuvchi niyat ishorasi uchun qo`llanilishiga qaramay, uni anchagina ijobiy ko`rinishlar, masalan, izzattalab nafsoniyat bilan tuqiluvchi faollikka ham kyeng tatbiq etadilar. Shunga o`xshash harakatlar dushman bo`lmagan motivatsiyada tuqilganini ta'kidla uchun o`z-o`zini tasdiqlash sifatida ayon bo`ldi. Ular raqobat, yutuqlarga erishi, istyeqzo, sport musobaqalari va q.k. shakllarda namoyon bo`ladi.

Tajovuzning birmuncha odatiy ko`rinishlari janjalkashlik, achchiq so`z, bosim, majburlay, salbiy baholash, taqdid yoki jismoniy kuch ishlatish hisoblanadi. Tajovuzning yashirin shakllari aloqadan kyetish, kimgadir zarar yetkazish maqsadida harakatsizlik, o`ziga talofat yetkazish va o`z-o`zini o`ldirishda ifodalanadi.

Tajovuzning ichki ryepryeyentatsiyasi qoyalar, fantaziya va affyektlar bo`lishi mumkin. Masalan, odam kimningdir usidan zo`ravonlik qoyasini olib yurishi mumkin, o`z fantaziyasida xafa qilgan odamni jazosini byerishi mumkin yoki kuchli affyektni qis qilishi mumkin.

Tajovuzkor mayl achchiqlanish, qasad, jirkanish, qazab, chidab bo`lmaslik, jazava, qaqr, quturish va nafrat kabi (jadallik va chuqurlashishning kuchayishi tartibida) turli tajovuzkor affyektlar orqali ko`rinishi mumkin. Tajovuzkor affyektlarning jadalligi ularning psixologik funktsiyalari bilan korryelyatsiyalanadi. Tajovuz individ uchun avtonomiyani qimoya qilish, xavf yoki azob manbaini bartaraf etish, ehtiyojlarni qondirish yo`lidagi to`siqlarni olib tashlash, ichki nizoni qal qilish, o`z-o`zini baholashni ko`tarish kabi shunday

muqim vazifalarni bajarishi mumkin. Bunda tajovuz uning egasi tomonidan qisman yoki to'liq anglanmasligi mumkin.

Birmuncha jadal va murakkab tajovuz affyektlaridan biri bo'lib, shubhasiz, nafrat chiqadi. Nafrat bilan yo'qirilgan insonning muqim maqsadi tajovuz ob'yektini yo'q qilish hisoblanadi. (Shaksiz, nafrat jiddiy xavfni bartaraf etishga yo'naltirilgan qaqrining mye'yoriy ryeaktsiyasi bo'lishi ham mumkin.) Ma'lum bir sharoitlarda nafrat va o'ch olish istagi notyeng ravishda kuchayib kyetishi mumkin. Agar ular turqun xaraktyerologik ko'rsatma bo'lsa, xaraktyerning psixopatologik darajasiga erishish qaqida gapirish mumkin [5].

Psixopatologiyaning qiyla "yengil" qollarida nafrat qat'iy axloqiy taqiqlar va shaxsiy idyeallarning tajovuzkor tasdiqi shaklini oladi. Shuningdyek, nafrat qukmronlikka erishish, bo'ysundirish yoki kamsitishdyek qizqin xog'ishda ko'zga tashlanishi mumkin. Anchagina oqir shakllarda sadistlik odati – o'z ob'yektini bundan lazzat olish bilan azoblanishga majburlash istagida namoyon bo'ladi. Nafratni namoyish etishning oxirgi shakli – yo'q qilishga (qotillik) intilish yoki hamma narsa va hammani radikal qadrsizlanishi. Nafrat o'z-o'zini o'ldirishda ifodalanishi mumkin, masalan, qachonki Myen nafratli ob'yekt bilan idyentifikatsiya qilinsa va o'z-o'zini yo'q qilish uni bartaraf etishning yagona usuli bo'ladi.

Nafratli ob'yekt bilan munosabat tajovuzkor shaxs uchun alohida qadriyatni aks ettiradi. Yuragining tubida u o'z nafrati ob'yektini parchalashga va bir vaqtning o'zida u bilan munosabatni saqlashga intiladi. O.Kyernbyerg ta'kidlaydiki, nafrat, boshqa odam ustidan bo'lganiday, o'z shaxsiy Myenining qozirgi vaqtda daqshat soluvchi va o'tgan azoblar uchun qasosni talab qiluvchi qismi ustidan o'ch oluvchi triumf rolini o'ynayotganga o'xshaydi [5, 37-b.].

Nafrat tajovuzkor maylning psixoanalitik tasavvurlarga muvofiq libido – kyeng ma'noda jinsiy mayl ko'rinishi kabi tabiiy bo'lgan ko'rinishlardan biri hisoblanadi. Ma'lumki, Z.Fryeyd kyeyingi nazariy ishlarida tajovuzni o'limga tuqma o'z-o'zini barbod etuvchi maylning ko'rinishi sifatida asoslashga urindi, biroq bu tasavvur kyeng e'tirofni olmadi. qozirgi kunga qadar tajovuzkor mayl tuqma (boshidan dushman-dyestruktiv) hisoblanadimi yoki ular qayotiy janjallar va boshqa faol intilishlar asosidagi frustratsiya (masalan, o'z-o'zini tasdiqlash) oqibatida shakllanadimi dyegan masala munozarali bo'lib qolmoqda.

Shunday qilib, tajovuz ichki uyqotuvchi tyendyentsiya kabi – bu shaxs dinamikasining ajralmas qismi (mye'yorda bo'lgani kabi ifodalanganlikning turli darajadagi buzilishida). Tajovuzkorlik ma'lum bir insonning bu tyendyentsiyani aniq ichki va tashqi shakllarda namoyish etishga moyilligi – individual xususiyatdir. Ushbu Myen individual xususiyatini o'lchash anchagina murakkab, chunki tajovuzkor tyendyentsiyani baholash usuli uning axloqiy ko'rinishlari hisoblanadi.

Tajovuz va tajovuzkor axloq o'rtasidagi o'zaro aloqani aniqlashga urinib ko'ramiz. Albatta, odamning tajovuzni boshdan kyechirishi har doim ham barbod etuvchi harakatlarga olib kyelmaydi. Boshqa tomondan zo'ravonlik sodir etib, odam o'ta hissiy qo'zqalغان qolatda bo'lgani kabi, to'la sovuqqon bo'lishi ham mumkin. Shu bilan birga, tajovuzkor o'z jabrlanuvchi yomon ko'rishi ham shart

emas. Ko'pchilik odamlar o'z yaqinlariga – o'zoari boqlanib qolgan va samimiy syevadigan odamlariga ham azob byeradilar.

Ryeal qayotda umuman inson axloqi uning ichki tajovuzkorligi bilan yo'llanganmi yoki u boshqa qandaydir omillarga bog'liq ekanligini aniqlash juda murakkab. Masalan, uch yoshli bola tibbiy tyekshiruv davomida bir nyecha yoqimsiz protsyeduradan kyeyin nafaqat ko'rikdan voz kyechedi, balki kattalarning harakatlariga qaqr va qatto qaqrini namoyon qilgan qolda qarshilik ko'rsatadi. qimoyasiz go'dakning bu axloqi tajovuzkor-dushmanlik hisoblanadimi? O'smirning kattalar tomonidan uning mustaqilligini chyeklashga bo'lgan urinishlariga qarshi tajovuzkor e'tiroz bildiruvchi axloqini qanday baholash kyerak? Nihoyat, katta odamlarning ularning xotirjamligiga ryeal xavfli vaziyatlarda o'zlarini diqqatni tortuvchi tajovuzkor tutishlari mye'yoriy qolmiq Bunga o'xshash savollarga javoblar qo'shimcha shaxsiy va vaziyatli omillar tahliliga, masalan, odam uchun muayyan vaziyatning muqimligi (shu jumladan, xavfliigi) uning o'z axloqini anglash va o'z tuyqularini nazorat qilishga qobiliyati, axloqning maqsadga yo'nalganligi, unga kyeltirilgan zarar darajasiga bog'liq.

Biz aniq shaxsning ichki tajovuzkor tyendyentsiyasini aniqlay olmaymiz, biroq biz uning tashqi ko'rinishlari xaraktyeri va darajasini, ya'ni tajovuzkor axloqni baholashimiz mumkin. Yuqorida aytilganlardan kyelib chiqish, xulosa qilish mumkinki, tajovuzkor axloq turli (ifodalanganlik darajasi bo'yicha) shakllarga ega bo'lishi mumkin: situativ tajovuzkor ryeaksiyalar (aniq vaziyatga qisqa muddatli ryeaksiyalar); passiv tajovuzkor axloq (harakatsizlik yokinimadandir voz kyechedi shaklida); faol tajovuzkor axloq (barbo etuvchi yoki zo'ravonlik harakatlari shaklida).

Mazmuniy ryejada tajovuzkor axloqning yetakchi byelgilari dyeb uning quyidagi ko'rinishlarini aytish mumkin:

- odamlar ustidan ustunlikka va ulardan o'z maqsadida foydalanishga aniq ko'rinish turgan intilish;
- barbod qilish tyendyentsiyasi;
- atrofdagi odamlarga zarar kyeltirishga yo'nalganlik;
- zo'ravonlikka moyillik (oqriq yetkazish).

Barcha sanab o'tilgan byelgilarni umumlashtirib, shaxsning tajovuzkor axloqi ustunlikning aniq ko'rinish turgan sababini ko'zda tutishi qaqida gapirish mumkin.

Bunda aniq ko'rinish turuvchi ijtimoiy-salbiy baholash, dastavval, “bunday murojaatni istamagan boshqa tirik mavjudotga zarar yetkazish yoki xaqoratlashni maqsad qilib qo'ygan” tajovuzkor axloqning shakliga ega [2, 26-b.]. Bunday tajovuzkor-asotsial axloq, albatta, zo'ravonlik – oqriq kyeltiruvchi vyerbal yoki jismoniy harakatdir. U, qoidadagiday, tajovuzkorning salbiy hissiyotlari fonida o'tadi (zlost, yarost, sadistichyeskoye udovolstviye, byezrazlichiye) va, o'z navbatida, jabrlanuvchida salbiy kyechinmalarni uyqotadi (qo'rquv, kamsitilish). Bu axloq tajovuzkor sabablar – barbod qilish, bartaraf etish, foydalanish, zarar yetkazishga yo'naltiriladi. Kognitiv darajada u bunday axloqning (xurofiy odatlar, miflar, e'tiqod) to'qirilgini tasdiqlovchi ko'rsatmalar bilan qo'llab-quvvatlanadi.

Albatta, zo`ravonlik (jismoniy, jinsiy, hissiy) tajovuzkor axloqning eng jiddiy ko`rinish va istalmagan oqibati hisoblanadi. Insoniy zo`ravonlik qayvonlar orasidagi zo`ravonlikdan printsiptial tarzda farq qiladi. U dyeyarli biologik maqsadga muvofiqlikdan maxrum, u insoniy tuyqularni faol ekspluatatsiya qiladi, u insonning intyellyektida tyekinxo`rlik qiladi, Nihoyat, u quroldan foydalanishni ko`p marotaba ko`chaytiradi.

Zo`ravonlik dyemonini jilovlash uchun har qanday jamiyat maxsus choralar qo`llashga majbur. Ulardan birmuncha samaradorlari aniq shaxsga o`zining tajovuzkor potyentsialini intyegratsiyalash va uni ijtimoiy-maqbul usullarda ifodalash imkonini byeruvchi milliy an'analar va guruhli rituallar (o`yinlar, bayramlar, odatlar) ni tan olishdir. Shuningdyek, jamiyatda yetarlicha miqdorda ijobiy namunalar, masalan, milliy qaqramonlar yoki qayotda tasdiqlangan kumirlarning ishtiroki ulkan aqamiyatga ega.

Shaxs tajovuzkor axloqining shakllanish sharoitlari

Biz insonning tajovuzkorligi va uning tajovuzkor axloqqa moyilligi aqamiyatli tarzda uning individual rivojlanishi bilan dyetyerminatsiyalanadi dyegan gipotyezadan kyelib chiqamiz. Tajovuzkor axloqning kyelib chiqishida ko`plab omillar ishtirok etadi, shu jumladan, yosh, individual xususiyatlar, tashqi jismoniy va ijtimoiy sharoitlar. Masalan, tajovuzkorlikni shovqin, issiq, torlik, ekologik muammolar, myetyeosharoit va q.k. kabi tashqi sharoitlar to`la potyentsiyalashi mumkin. Biroq ko`pchilik ushbu masala tadqiqotchilarining fikriga ko`ra, shaxs tajovuzkor axloqining shakllanishida qal qiluvchi rolni uning byevosita ijtimoiy muqiti o`ynaydi. Bizning nazarimizda shaxs tajovuzkor axloqini chaqiruvchi yoki quvvatlovchi ba'zi yetakchi omillarni ko`rib chiqamiz.

Tajovuzkor axloq xaraktyeri insonning yosh xususiyatlari bilan aniqlanadi. har bir yosh bosqichi rivojlanishning maxsus vaziyatiga ega va shaxsga ma'lum bir talablarni ilgari suradi. Yosh talablariga moslashish ko`pincha tajovuzkor axloqning turli ko`rinishlari bilan birga boradi. Xullas, bolalar eng kichik yoshlarida: agar tyez-tyez, baland va talabchan yiqlasalar; agar ularda tabassum bo`lmasa; agar ular aloqaga kirishsalar barcha ko`rinishi bo`yicha tajovuzni namoyish qiladilar. Psixoanalitik tadqiqotlar go`dak tomonidan, ayniqsa, ularning ehtiyoji yetarlicha inobatga olinmagan vaziyatlarda kyechirilgan ulkan miqdordagi qazab qaqida guvoqlik byeradi [7]. Shuningdyek shunday dalillar ma'lumki, kichik bolalar onalarining muqabbatini saqlab qolishni istab, yangi tuqilgan uka yoki singlisiga nisbatan shafqatsizlikni namoyon qilishga moyildirlar.

Go`daklar bolalar boqchasining talablariga moslasha turib, qaqoratlashi, chimchilashi, tuflashlari, urushishlari, tishlashlari va qatto yeb bo`lmaydigan narsani yutishlari ham mumkin. Shu bilan birga, bu harakatlar "tyekshiruvsiz" sodir etiladi – impulsiv, ongsiz va ochiq. Bu yoshda tajovuzning passiv ko`rinishi nyegativlik, qaysarlik, rad etish (so`zlashdan, ovqatlanishdan), tirnoqi (labi)ni tishlash hisoblanadi. Uyda maktabgacha yoshdagi bolaning axloqi aqamiyatli tarzda oiladagi hissiy iqlimga bog`liq ekanini ta'kidlash lozim, bolalar guruhi esa, o`z navbatida, tarbiyachi ichki qolatining oynadagi aksi bo`ladi. Agar u

yoki boshqalari tajovuzni shunchaki qis qilsalar yoki namoyish etsalar, bolalar katta eqtimol bilan uni yuzaga chiqaradilar.

Umuman olganda bolalar tajovuzkorligi qimoyasizlikning qaytish tomoni hisoblanadi. Agar bola o`zini qimoyasiz qis qilsa (masalan, qachonki uning ehtiyojlari xavfsiz bo`lsa va muqabbati qoniqish olmasa), uning qalbida ko`plab miqdorda qo`rquv tuqiladi. Bola o`z qo`rquvini yengishga intilib qimoyaviy-tajovuzkor axloqqa murojaat qiladi. qo`rquvni yengishning boshqa eqtimoliy usuli tajovuzni o`z-o`ziga yo`naltirishdir. Autoagryessiya turlicha namoyon bo`lishi mumkin, masalan, o`z-o`zini parchalovchi fantaziyalar, tortinchoqlik yoki o`z-o`zini jazolashda.

Kichik maktab yoshida tajovuz ko`pincha qiyla zaif (“tanlangan qurbon”) o`quvchilarga nisbatan masxaralash, bosim o`tkazish, taqqirlash, mushtlashish shaklida namoyon bo`ladi. O`quvchilarning bir biriga tajovuzkor axloqni namoyish qilishi qator qollarda jiddiy muammo bo`lib qoladi. O`qituvchilar va otionalarning bunday axloqqa kyeskin salbiy ryeaktsiyasi ko`pincha bolalarning tajovuzkorligini nafaqat kamaytirmaydi, balki aksincha uni kuchaytiradi, chunki kuchning byevosita isboti va kyeyingisining mustaqilligi bo`lib xizmat qiladi. Shunga qaramay, aynan o`qituvchi, uning nufuzi va malakasi tajovuzkor axloqqa o`z munosabatini ochiq ifodalaydi, bolalarni axloqning ancha ijtimoiy ma`qullangan shakllarini tanlashga chaqiradi.

O`smir yoshida tajovuzkor axloqning maxsus xususiyatlari katta obro`sining qulashi fonida tyengdoshlari guruhiga bog`liqligi hisoblanadi. Ushbu yoshda tajovuzkor bo`lish ko`pincha “sandiraqlab yurib, kuchli bo`lish”ni bildiradi. har qanday o`smir guruhi sardor tomonidan qo`llab-quvvatlanadigan o`z rituallari va miflariga ega. Masalan, guruhga a`zolik (yoki yangilarni sinash) rituallari kyeng tarqalgan. Guruhlarning ko`zni qamashtiruvchi “uniforma”si (umuman olganda o`smir fasonlari kabi) ham ritual xarakterini oladi. Rituallar guruhga mansublik tuyqusini kuchaytiradi va o`smirga xavfsizlik qissini byeradi, miflar esa uning qayotiy faoliyatini qoyaviy asosi bo`ladi. Miflardan uning ichki guruhli va tashqi tajovuzni oqlash uchun foydalaniladi. Xullas, masalan, “guruhga a`zo bo`lmaganlarga” nisbatan har qanday kuch ishlatish ko`rinishlarini “ular sotqinlar... biz o`zimiznikilarni qimoya qilishimiz zarur... biz hammani o`zimizni qurmatlashga majburlashimiz kyerak” tipidagi ishontirish bilan oqlaydilar. Guruhli mif bilan “ilqomlangan” zo`ravonlik o`smirlar tomonidan, qaqramonlik va guruhga sodiqlik kabi o`z kuchini tasdiqlash sifatida boshdan kyechiriladi. Ayni damda alohida qollarda tajovuzkor axloqning tashabbuskorlari tajovuz yordamida o`z-o`zini tasdiqlashga urinuvchi va turli sabablar kuchida moslashmagan alohida o`smir-autsaydyerlar bo`lishi mumkin.

Shunday qilib, tajovuzkor axloq bolalar va o`smir yoshidagilar uchun yetarlicha odatiy ko`rinishdir. Bundan tashqari, shaxsning ijtimoiylashuvi jarayonida tajovuzkor axloq qator muqim vazifalarni bajaradi. Mye'yorda u qo`rquvdan ozod qiladi, o`z manfaatlarini qimyao qilishga yordamlashadi, tashqi xavfdan qimoyalaydi, moslashishga ko`maklashadi. Shu munosabat bilan tajovuzning ikki turi qaqida gapirish mumkin: zararsiz-moslashgan va dyestruktiv-moslashmagan.

Umuman olganda, bola va o'smir shaxsining rivojlanishi uchun tajovuzkorlik ko'rinishigina emas, uning natijasi va atrofdagilarning noto'qri ryeaksiyasi xavflidir. qachonki zo'ravonlik e'tibor, qukmronlik, tan olish, pul, boshqa afzalliklar byergan qolatda bolalar va o'smirlarda katta eqtimol bilan kuch madaniyatiga asoslangan ijtimoiy ishlaydigan va katta odamlar (masalan, jinoy guruhlar) asosida tuzilgan axloq shakllanadi. Atrofdagilarning tajovuzni kuch bilan bostirishga urinishlari ko'p qollarda qarama-qarshi kutilgan samaraga olib kyeladi.

Katta odamlarda tajovuzkor axloq ko'rinishi ancha turli-tumandir, chunki ko'pincha ularning individual xususiyatlari bilan aniqlanadi. Individual-shaxsiy tavsifnomalar sifatida [2], potyentsiyalanadigan tajovuzkr axloq, odatda, jamoatchilikning ma'qullamasligi, jizzakilik, shubhalilik, xurofiy odatlar (masalan, milliy), shuningdyek, gunoq o'rniga uyalish tuyqusini qis qilishga moyillik kabi chiziqalar ko'rib chiqiladi. Zo'rlikka moyillikni quvvatlashda muqim rolni insonning o'z taqdiri (ba'zida esa boshqa odamlarning ham taqdiri) ga yagona qokim hisoblanishiga ishonchi, shuningdyek, uning tajovuzga (foydali yoki mye'yoriy ko'rinishga) ijobiy munosabati o'ynashi mumkin.

Alohida katyegoriyadagi odamlar – tajovuzni yoxud tyez-tyez, yoxud oxirgi shaklda namoyish etuvchi ekstryemistlar qaqida gapirish mumkin. Ekstryemistlar, o'z navbatida, yaqqol ikki guruhga bo'linadi: past va yuqori o'z-o'zini nazorat qilish bilan. Birinchilari zaif rivojlangan o'zini tutuvchi myexanizmlari kuchida tajovuzni doimiy namoyon etsalar, ikkinchi guruhdagilar – qatto kuchli qo'zqatuvchilardan uzoq muddat saqlanishlari, biroq ichki ryesurklar so'ngach tajovuzning oxirgi ko'rinishlarini (brutalga qadar) namoyish qiladilar.

Shaxsning tajovuzkor axloqiga ta'sir ko'rsatuvchi boshqa xususiyat uning frustratsiyaga chidash byerish qobiliyati hisoblanadi. Ma'lumki, frustratsiya ostida ehtiyojni qoniqtirish yoki maqsadga erishish yo'lidagi to'siqlar bilan chaqirilgan qolat tushuniladi. Ba'zi mualliflar frustratsiyani tajovuzkor axloqning yetakchi sabablaridan biri sifatida ko'rib chiqadilar. Umuman olganda frustratsiya – juda ham tarqalgan ko'rinish, va odamlar uni uddalashda qobiliyatlari bo'yicha juda farqlanadilar. Agar tajovuzkor axloq frustratsiyani bartaraf etishga muvaffaqiyatli tarzda yordamlashsa, unda ta'limning qonunlariga muvofiq katta eqtimollikda kuchayadi. Shuningdyek, agar odam frustratsiyaga yuqori ta'sirchan bo'lsa, yana unda frustratsiyani yengishning ijtimoiy maqbul usullari ishlab chiqilmagan bo'lsagina, muammo yuzaga kyelishi mumkin.

Agar boshqa ta'sirni – jinsiy (gyendyer) omilni baholasak, – unda erkaklar (o'qil bolalar) ancha yuqori to'qridan-to'qri va jismoniy, ayollar (qiz bolalar) esa – bilvosita va vyerbal tajovuzni namoyon qiladilar. Umuman olganda, ayni damda ayollar ko'pincha va muvaffaqiyatli tarzda uning psixologik variantiga murojaat qilsalar erkak jinsiga jismoniy kuch ishlatishga katta moyillik qayd qilinadi.

Yosh, gyendyer va individual omillarning butun muqimligiga qaramay, tajovuzkor axloqning shakllanishida, ko'plab tadqiqotchilar fikriga ko'ra, shaxs rivojlanishidagi ijtimoiy sharoitlar yetakchi aqamiyat kasb etadi.

Ommaviy axborot vositalari (OAV) ning shaxs tajovuzkor axloqiga ta'sirini birmuncha munozarali masalalardan biri dyeb hisoblash mumkin. OAVning salbiy ta'siri tarafdorlari odamlar o'zlarini tajovuzkor tutishga, avvalo, boshqalarning

tajovuzini kuzatib o'rganadilar dyegan dalildan kyelib chiqadilar. M.Xyusmann tadqiqotchilar guruhi bilan tyelyevizion ko'rsatuvlarni ko'rish va tajovuzkorlik o'rtasidagi korryelyatsiyani 20 yil davomida kuzatdilar [2, 115-b.]. Ular aniqladilarki, 30 yoshda sodir etilgan jinoyatlarning oqirligi 8 yoshda afzal ko'riladigan tyelyeko'rsatuvlarga mos tushadi. Tyelyevidyeniya vositasida tajovuzkor axloqning shakllanish myexanizmi quyidagi obrazda ko'rinishi mumkin: tyelyeko'rsatuvlarga o'ta qiziqish – tajovuzkor fantaziyalar – pyersonaj bilan o'zini o'xshatish – muammoni qal qilish va odamlarga ta'sir ko'rsatishning tajovuzkor usulini o'zlashtirish – tajovuzkor harakatlarni takrorlash – shaxslararo munosabatlarda muammoni yechish uchun tajovuzdan foydalanish – madad olish – tajovuzkor odatlar – rivojlanmagan ijtimoiy va o'quv malakalari – frustratsiya – tyelyeko'rsatuvlarni o'ta ko'p tomosha qilish – va q.k.

Kuzatish orqali tajovuzkor axloqning shakllanishi bir nycha shartlarni bajargandagina mumkin. Birinchidan, ko'rilganlar ryeal ko'rinishi va odamni chulqab olishi zarur. Ikkinchidan, ko'rilganlar aynan tajovuz sifatida anglanmoqi kyarak. Uchinchidan, tajovuz qachonki tomoshabin o'zini tajovuzkor bilan o'xshatsa, tajovuzning potyentsial ob'yekti esa aniq shaxs uchun filmdagi tajovuz qurboni bilan assotsiatsiyalansagina tajovuz taqlid qilib o'rganiladi. O'rganishning kyeyingi printsipial sharti tajovuz natijasida qaqramonning tomoshabin uchun aqamiyatli bo'lgan lazzat olishi yoki maqsadga erishishi hisoblanadi.

Umuman olganda, tajovuzkor saqnalarni ko'rish, chamasi, ko'pchilik katta odamlarga ko'zda tutilgan to'qridan-to'qri salbiy ta'sir ko'rsatmaydi, chunki qabul qilishning o'zi ichki va tashqi sharoitlar yiqindisini byelgilaydi. Zo'ravonlik saqnalariga odamlarning ryeaktsiyasi turli-tuman bo'lishi mumkin: jirkanish, yoqimsiz, virtualizatsiya (tasvirlangan qodisani noryeal sifatda qabul qilish), faqat ba'zi qollarda – qoyil qolish yoki taqlidga intilish. Shunga qaramay, OAV ning bolalar va o'smirlar rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi qaqqoniy xavfyni tuqdiradi va maxsus o'rganishni talab qiladi.

Shaxs axloqiga ommaviy axborot vositalarining ta'siri to'la tushunarsiz bo'lib qolgan bir paytda oilaning tajovuzkor axloqning shakllanishida asosiy ijtimoiy manba bo'lib qolayotgan qozirgi vaqtda tan olinmoqda. Yaxshi ma'lumki, tajovuz nafaqat dushmanlarga notanish odamlar yoki raqiblarga nisbatan namoyon bo'ladi. Psixologik yoki jismoniy zo'rlik ko'pgina oilalar uchun mutlaqo kam uchraydigan qodisa emas. Oilada tajovuz ko'rinishlarining shakli turli-tumandir. Bu to'qridan-to'qri jismoniy yoki jinsiy zo'rlik, sovuqqonlik, taxqir, salbiy baho, shaxsga bosim, bolani hissiy qabul qilmaslik bo'lishi mumkin. Oila a'zolari o'zlari tajovuzkor axloqni namoyon qilishlari yoki bolaning istalmagan harakatiga madad byerishlari mumkin, masalan, mushtlashishda uning qalabasidan qururlanishni ifodalab.

Bolaning tajovuzkor axloqiga turli oilaviy omillar ta'sir ko'rsatadi, masalan, oilaning past darajada qovushganligi, janjalkashlik, ota-onalar va bola o'rtasidagi yetarlicha bo'lmagan yaqinlik, bolalar o'rtasidagi o'zaro noxush munosabatlar, oilaviy tarbiyaning notyeng uslubi. Masalan, o'ta qattiq nazoratdan foydalanuvchi (gipyeropyeka), Nihoyatda qattiq jazoni qo'llovchi ota-onalar ko'pincha o'z farzandlarining tajovuzi va quloq solmasligiga duch kyeladilar. Shuningdyek,

otaning onaga nisbatan tajovuzkor munosabati (jismoniy zo'rlik yoki aniq ma'naviy kamsitish) ham bolaga yaqqol salbiy ta'sir ko'rsatadi, dyegan fikrlar mavjud.

A. Bandura va R. Uoltyer [1] ushbu "oilaviy" masalani o'rganishga maxsus tadqiqotni baqishladilar va quyidagi ma'lumotlarni oldilar. Tajovuzkor o'qil bolalarning ota-onalari bolalarining yutuqlariga nazorat guruhidagi (tajovuzkor axloqi bo'lmagan) ota-onalarga nisbatan kamroq talab qo'yganlar va ularni bolalikda kamroq chyeklaganlar. Ayni vaqtda ko'rib chiqilgan o'smirlar ota-onalarining ta'siriga kuchliroq qarshilik ko'rsatganlar. Tajovuzkor axloqli o'qil bolalar otalaridan ko'ra onalariga ancha boqlanib qolgan. Nazorat guruhidagilar ichki o'z-o'zini nazorat qilishni rivojlantirish, masalan, ishoish usulidan kyeng foydalangan bir vaqtda tajovuzkor o'smirlarning ota-onalari ko'pincha majburlash usuliga tayanganlar. Tajovuzkor o'qil bolalarning otalarikyeskinlik va ko'pincha bolalarni jazolash tyendyentsiyasi bilan xarakterlangan bir vaqtda onalar zaif umumiy kyelishuvda talabchan emaslik va o'zaro munosabatlarda yetarlicha bo'lmagan samimiyligi bilan xarakterlanadi. Tajovuzkor o'qil bolalar o'z otalari bilan kam o'xshashdirlar, ular nazorat guruhidagi o'smirlarga qaraganda ko'pincha otalarining tanqidiy va dushmanlik munosabatlariga javob qaytaradilar Bularning barchasi, tadqiqotchilar fikriga ko'ra, ota-onalik qadriyatlarini tizimini o'zlashtirish va ularning talablarini bajarishni murakkablashtiradi.

A. Bandura va R. Uoltyer o'smirlarning ijtimoiylashuvi va ularning oilaviy sharoitlari o'rtasidagi aloqani o'rganib, bola axloqini byelgilovchi uchta asosiy xususiyatlarni ajratdilar: uning tobye (samimiy-shaxsiy) munosabatlar o'rnatishga tayyorligi, vijdon rivjlanganligi darajasi, tajovuzga motivatsiya kuchi. Mualliflar fikriga ko'ra, oila samarali ijtimoiylashuvning eng kam darajadagi sharoitini yaratishi kyarak [1, 35-b.]. Bolaning atrofdagilarni qiziqishi, e'tibori va ma'qullashini istashga o'rgatadigan byevosita birinchi muqim shart myeqribonlik motivatsiyasidir. Ikkinchi zaruriy shart dyeb tadqiqotchilar izchil talablar va chyeklovlar (shu shart bilanki, ota-onalarning o'zlari ijtimoiy mye'yorlarni bo'ladilar) shaklidagi "ijtimoiylashuvning bosimi"ni ataydilar. Aksincha, axloqning dushmanlik shakli oilada ota-onalik muqabbatiga ehtiyoj frustratsiyasi, doimiy jazoni qo'llash (istalgan axloqni raqbatlantirish ustidan uning ustunligi), ota-onalar tomonidan talablarning kyelishmaganligi, ota-onalarning o'zlarini tajovuzkorligi natijasida paydo bo'ladi.

Shunday qilib, "asotsial tajovuz nazariyasi"ga muvofiq bolaning tajovuzkor axloqi dastavval bitta yoki ikkala ota-ona tomonidan nozik qamxo'rlik va myeqribonlik yetishmasligidan tuqiladi. Ko'ngil qo'yish frustratsiyasi bolada doimiy dushmanlik tuyqusining paydo bo'lishiga olib kyeladi, chunki o'zi uchun aqamiyatli bo'lgan kattalarga (shu jumladan, uning hissiy ko'rinishlari) taqlid qilish orqali rivojlanadi. Bolaning ota-onalari bilan munosabatida rivojlangan ko'rsatma va axloqi oqibatda boshqa odamlarga ko'chiriladi (sinfdoshlar, o'qituvchilar, turmush o'rtoqi). Agar aniq odamga tajovuz ko'rinishining oldi olinsa (yoki boshqa sabablar kuchida mumkin bo'lmaydigan bo'lib qolsa), tajovuz yangi "ancha xavfsiz" (dostupno'y) ob'yektga siljishi mumkin.

Shuni aniqlash lozimki, yuqorida ko`rib chiqilgan eksperymentda asosan o`qil bolalar ishtirok etdilar. Ko`pchilik tadqiqotchilar oilada har xil jinsdagi bolalarga yomon murojaatning ta'siri turlicha ekanini ta'kidlaydilar. qator mualliflarning fikriga ko`ra, bolaligida shafqastizlik namoyon etilgan qiz bolalar mazoxistik pattyerna axloqining rivojlanishiga moyildirlar, o`qil bolalar bunday qolda o`zlarini tajovuzkor bilan o`xshatadilar va katta eqtimollik bilan sadistik yo`nalishda rivojlanadilar [7, 335-b.].

Tajovuzkor axloqning sodir bo`lishida oilaning yetakchi roli qaqidagi gipotyeza foydasiga yana bir isbot – bu ma'lum sharoit – bolalar muassasalarida tarbiyalanuvchi bolalarda tajovuzkorlik bilan bog`liq bo`lgan buzilishning ustunligi (asrab olingan bolalardan farqli ravishda) hisoblanadi. Bir vaqtning o`zida zaruriy ota-onalik qamxo`rligidan maxrum bo`lgan barcha bolalar ham tajovuzkor bo`lavermaydilar. Oilaviy dyeprivatsiyaning boshqa oqibati odamovilik, yuqori bog`liqlik, bo`ysunishga ortiqcha tayyorlik yoki chuqur xavotirlilik bo`lishi mumkin (pirovard, eqtimol, dyeprivatsiyaning darajasi, bolaning yoshi, uning konstitutsional xislatlari va boshqa sharoitlarga bog`liq).

Shunday qilib, ichki va tashqi omillarning noxush ta'sirida tajovuzkor mayl qaqiqatan tajovuzkorlik va jamoatchilik uchun xavfli shaklgacha bo`lgan turqun barbod qiluvchi axloq shakliga ega bo`ladi. Biroq tajovuz salbiy oqibatlarga olib kyelishi shart emas. Masalan, u nafaqat yangi va yangi ob'yektlarga aralashib kyetishi, balki faoliyatning turli shakllariga – biznyes, o`qish, sport, sardorlik va q.k. larga qo`shilishi (sublimatsiya qilmoq) mumkin.

Albatta, mye'yorda tajovuz muqofaza xarakteriga ega va yashashga xizmat qiladi. U shuningdyek, individning faolligi manbai, uning ijodiy potyentsiali va yutuqlarga intilishi bo`lib yuzaga chiqadi. Shaxs tajovuzning turli ko`rinishlarini taniy olishi, tajovuzni ijtimoiy maqbul shakllarda ifodalashi va Nihoyat, boshqalar yoki o`zining ustidan zo`ravonlik qilishdan qochishi kyerak va mumkin. Shaxsiy tajovuz taqdiri – har bir katta insonning shaxsiy tanlagan ishi o`z tajovuziga egalik qilish esa – umuman murakkab psixologik vazifalardan biridir.

Tajovuz va dyelinkvyent axloq

Tajovuz va dyelinkvyent (qonunga qarshi) axloq o`zaro aloqador ekani yaqqol fakt. qaqiqatan, qonunga zid harakatlarning kattagina qismi tajovuzkor harakatlar bilan birga boradi. Bu instrumyental xarakterga ega tajovuz, ya'ni qandaydir maqsadga erishish uchun xizmat qiladigan qarazli jinoyat bo`lishi mumkin (yashashga maydonni olish uchun qotillik, o`qrilikda jismoniy zo`ravonlik, pul undirish maqsadidagi taqdid). Boshqa zo`ravonlik jinoyati qollarida byevosita dushmanlik axloqi namoyon bo`ladi. Zo`ravonlik umuman olganda, tajovuzkor axloqning birmuncha xavfli shakli sifatida qonun bilan taqiqlanadi va davlat tomonidan nazorat qilinadi.

Shaxsning dyelinkvyent axloqi va tajovuz o`rtasidagi o`zaro aloqa bir narsa emas. qonunlarni buzish darajasiga yetgan tajovuzkor axloq dastavval taqlid oqibati bo`lishi mumkin. Taqlid uchun namuna sifatida qarindoshlar, tyengdoshlar, boshqa aqamiyatli odamlar bo`lishlari mumkin. Tajovuzkor axloqni quvvatlashda alohida rol ni dyelinkvyent submadaniyat o`ynaydi. Asotsial guruh, banda,

Nihoyat, ozodlikdan maxrum qilish joyi – bu barcha ijtimoiy institutlar turqun tajovuzkor axloqni shakllantiradi.

Boshqa qollarda tajovuzkor qonunga qarshi axloq asabiy jiqatdan shartlangan bo'lishi mumkin, masalan, agar u kuchli xavotir va anglanmagan gunoq tuyqusi bilan motivatsiyalansa. qonunga qarshi harakatlarga moyillik boshqa odamlarga dushmanlik munosabati qayot usuli hisoblanuvchi shaxsning antiijtimoiy yo'nalganligi qolida ham kuzatiladi. Tajovuzkor axloqning kyeyingi shakli asab tizimining organik buzilishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bunday qonunbuzar, ayniqsa, samaradorlik, kyechinmalarida turib qolish, impulsivlik yoki intyellyektual pasayish oqibatida zo'ravonlikka moyil. Alohida (ko'p sonli bo'lmagan) guruhdagi qonunbuzarlarni oqriqli qolati tajovuzning (ularning antijamoatchilik yo'nalganligi bilan kam bog'liq bo'ladigan) kutilmagan motivatsiyalanmagan portlashi bilan birga boradigan psixik kasallar ham tashkil etadi.

NAmaliyotda, masalan, mas'uliyat choralari va jazolash turini aniqlash uchun tajovuzkor axloqning patologik va nopatologik shaklini farqlash muqim. Nopatologik shakl, qonundagiday, xulq xafagarchiligining qo'pol bo'lmagan ifodalanishi va yoqimli sharoitlarda konpyensatsiyalash layoqatida xarakterlanadi. Masalan, o'smirlarning tajovuzkor axloqi yosh ryeaksiyasi xarakterini olishi va umuman olganda atrofdagilar bilan o'zaro munosabatni buzmachligi mumkin. Patologik tajovuz esa, aksincha, zo'ravonlik axloqini tashkil etuvchi, psixik faoliyat va ularning dinamikasidagi oqriqli o'zgarishlarga sabab bo'luvchi sifat o'zgarishlari bilan bog'liq. Patologik o'zgarishlarning quyidagi byelgilarini ajratish mumkin: hissiy muqitda o'zgarish va affyektiv-yovuz ryeaksiyalarning yuzaga kyelishi bilan tajovuzkor axloq; o'ch olish, xafagarchilikning qadriyatlardan tashqari qoyalari mavjud bo'lgan tajovuzkor axloq; asosiy byelgisi boshqa odamga ma'naviy azob yoki jismoniy oqriq yetkazishda ijobiy qislarni boshdan kyechirishda namoyon bo'ladigan mayllar muqitida, shu jumladan, sadistlik tajovuzi [1, 5, 8]. Masalan, patologik tajovuz qolida oddiy tanqidiy ogoqlantirish zulmning shunday darajasini qo'zqatishi mumkinki, unda ong buziladi va odam o'zini unutgan qolda qotillik sodir etadi.

Tajovuzkorlikning alohida qolati syeriyali va tashqi jiqatdan dyeyarli motivatsiyalanmagan qonunga qarshi harakatni aks ettiradi. E.Frommning [10] fikriga ko'ra, yovuz barbod etuvchi va sadistcha shafqatsizlik xarakteriga ega, to'satdan va atrofdagilar qamda yaqin kishilar uchun kutilmaganda yuzaga chiqadi. Tajovuzning bunday shakli, muallif fikricha, aniq biologik yoki iqtisodiy sabablarga ega emas va ryeal insoniy muammoni tashkil etadi.

Tajovuzning qonunga qarshi tabiati qaqidagi savolga javob byerishga intilar ekanlar A.Bandura va R.Uoltyer [1] turqun antijamoatchilik axloqi bo'lgan o'smirlarning tiklanishi va shaxsiy xususiyatlarining ijtimoiy sharoitlarini tadqiq etdilar. Mualliflar fikriga ko'ra asotsial tajovuzli o'smirlar ijtimoiy planda ancha muvaffaqiyatlar o'z tyengdoshlaridan aqamiyatli tarzda farqlanadilar. Ular ko'pincha va qiyla byevosita o'z tajovuzlarini ifodalaydilar (ayniqsa, uyda). Mualliflar otasi bilan ijobiy munosabat o'rnatishga qodir bo'lmaslik o'qil bolalarda

antijamoatchilik yo`nalishining shakllanishida qal qiluvchi omillarda biri bo`lishini taxmin qiladilar.

qonunni buzuvchi tajovuzkor o`smirlar atrofdagilarga ishonmaydilar, hissiy boqlanib qoladigan vaziyatlardan qochadilar. Ular tyengdoshlariga kamroq xayrixoq munosabatda bo`ladilar, ko`pincha jinsiy aloqa va tajovuzni aralashtiradilar, tajovuzkor axloqlari uchun ayblarini dyeyarli qis qilmaydilar. Ular ko`p narsalarda impulsi ichki chyeklovlarga qaraganda tashqilariga bo`ysunuvchi kichkina bolalarni eslatadilar. Bunday o`smirlar o`zlariga amaliy zarar yetkazadilar, chunki o`z harakatlari natijasida ko`ngil qo`ygan odamlaridan yanada ko`proq maxrum bo`ladilar va na qurmat, na ishonchni qis qilmaydigan qokimiyat vakillarining qattiq nazorati ostiga tushadilar. Shu bilan birgalikda, qat'iy ryeglamyentlangan tashqi nazorat (qamoq) sharoitida ular o`zlarini qatto ba'zida ozodlikdagidan ko`ra qulayroq qis qiladilar.

Tajovuzkor antiijtimoiy axloqning takroriy va jiddiy jazolanishi faktiga qaramay oqir tugatiladi, ko`p tadqiqotchilarni bunday buzqunchi dyeyarli tajribada o`rganishga qodir emas dyegan xulosaga olish kyeladi. Eqtimol, bu harakatdan kyeyin tyezda munosib jazo byerilmasligi yoki umuman jazosiz qolishlari bilan bog`liqdir. Tajovuz (jinoyat) ning jazosiz qolishiga bo`lgan ishonch antiijtimoiy axloqni quo`llab-quvvatlashda muqim rol o`ynaydi.

Shunday qilib, tajovuzkorlik va dyelinkvyentlik zich boqlangandir. Tajovuzkor asotsial axloq umuman olganda jamiyatning turqun salbiy munosabatini uyqotadi va shaxs bilan uning atrofidagi odamlar o`rtasida jiddiy to`siq hisoblanadi. Shuni tan olish kyerakki, aniq ifodalangan tajovuzkor axloqli shaxsga qator ijtimoiy ta'sir sabablarining kuchi ko`pincha kam samaralidir. Chunki tajovuz chuqur biologik va ijtimoiy ildizlarga ega, tajovuzkor axloqni ildizi bilan quritish, barcha ko`rinishlar bo`yicha mumkin emas. Faqat bir nyecha bosqichlarda – jamiyat, oila va kichik guruhlar, shaxsning o`zida samarali ijtimoiy nazorat tizimini yaratish orqali uning ko`rinishlarini kamaytirish qaqidagi gapirish mumkin.

Afsuski, qyech bir jamiyat zo`ravonlikning ko`rinishlaridan ozod emas. Shu bilan birga, tarix ko`plab misollarni biladiki, davlatning o`zi ham jinoiy harakatlar tashabbuskori bo`lib chiqqan. qator davlatlar siyosatining oqibatlarini Insoniyatga qarshi jinoyatchilik dyeb tan olindi: fashistlar tomonidan millionlab yevryey millatiga mansub odamlarni yo`q qilinishi, stalincha ryepryessiya va dyeportatsiya, turklar tomonidan armyanlarning ommaviy o`ldirilishi, chyechyenlar urushi.

Biz dyeviant axloqning aniq turlarini yoritishni oldini olib, tajovuz va tajovuzkor axloqning faqat ba'zi tomonlarinigina ko`rib chiqdik.

Ushbu mavzuni tugatib, yana bir bor ta'kidlash zarurki, tajovuz (muqabbat bilan bir qatorda) insoniy mavjudlikning eng turli-tuman shakllarida ishtirok etadi. Og`ishgan xulqning barcha asosiy turlari – dyelinkvyent, tobye va suitsidal – albatta, faqat tajovuzkor harakatlarning shakli va yo`nalganligi bilan farqlanuvchi o`z moqiyati bo`yicha barbod etuvchi axloq sifatida ko`rib chiqish mumkin.

Nazorat savollari va vazifalar
quyidagi tushunchalarning mazmunini ochib byering va taqqoslang:
«tajovuz», «tajovuzkor mayl», «tajovuzkorlik», «tajovuzkor axloq».
Tajovuzning salbiy va ijobiy ko`rinishlarini ayting.
Tajovuz va tajovuzkor axloqning asosiy turlarini ayting.
Yosh xususiyatini inobatga olgan qolda tajovuzkor (istalmagan) axloqning asosiy byelgilarini sanab byering.
Tajovuzkor axloqni tushuntiruvchi asosiy psixologik nazariyalarni kyeltiring (ushbu bo`lim va oldingi qismning 4-bo`limiga asosan).
Tajovuzkor axloq shakllanishining shartlari va myexanizmlari qandayq
Shaxs tajovuzkor axloqining paydo bo`lishi va namoyon etilishiga qarshilik qiluvchi sharoitlarni ifodalang.
Shaxsning tajovuzkor va dyelinkvyent axloqi o`rtasidagi aloqani ochib byering.

Dyelinkvyent axloq – shaxs og`ishgan xulq ining shakli sifatida

Biz dyeviant axloqning alohida turlari ifodasini dyeviant axloq tavsifnomasidan boshlaymiz. Dyelinkvyent (qonunga zid, antijamoaviy) axloq muammosi ko`plab ijtimoiy fanlarning tadqiqoti uchun marqaziy hisoblanadi, chunki jamoatchilik tartibi yaxlit olganda davlat kabi uning har bir alohida fuqarosining rivojlanishida ham muqim rol o`ynaydi.

Qonunga qarshi axloqqa nisbatan turlicha yondoshuvlar va tushuncha apparatidan foydalaniladi. Psixologik adabiyotlarda uni ko`pincha dyelinkvyent axloq sifatida ko`rsatadilar. Ponyatiye proixodit ot latinskogo delinquent – «prostupok, provinnost». Bu atama ostida biz shaxsning qonunga qarshi axloqi – ushbu jamiyatda va ushbu vaqtda o`rnatilgan qonunlardan og`ishgan, boshqa odamlar yoki ijtimoiy tartibning tinchligiga xavf soluvchi va o`zining oxirgi ko`rinishlarida jinoiy jazolanadigan aniq shaxsning harakatini tushunamiz. qonunga qarshi axloqni namoyon etuvchi shaxs dyelinkvyent shaxs (dyelinkvyent) sifatida tavsiflanadi, harakatning o`zi esa – dyeliktdir.

Kriminal axloq umuman dyelinkvyent axloqning bo`rttirilgan shakli hisoblanadi. Umuman olganda dyelinkvyent axloq jamiyatning aniq ifodalangan qoida (qonun) lariga, byevosita davlat qayotining mavjud mye'yorlariga qarshi yo`naltirilgan.

Maxsus adabiyotlarda ko`rib chiqilayotgan atamadan turli ma'nolarda foydalaniladi. A. Ye. Lichko [15, 52-b.], vvyedya v praktiku podrostkovoy o`smir psixiatriyasining amaliyotiga i ponyatiye «dyelinkvyentlik» tushunchasini kiritib, uning o`z ortidan jinoiy javogarlikni olib kyelmaydigan mayda antijamoatchilik harakatlarini chyekladi. Bu, masalan, maktabga bormaslik, asotsial guruh bilan muloqot qilish, mayda byezorilik, zaiflar ustidan taqqirlash, mayda pulni olib qo`yish, mototsiklni olib qochish. V.V.Kovalyev [7], dyelinkvyentlikning bunday sharqlashga qarshi dyelinkvyent axloq jinoiy axloq hisoblanishini ko`rsatib, e'tiroz bildiradi.

Kyeng tarqalishni olgan «dyelinkvyent» atamasi xorijda voyaga yetmagan jinoyatchilarni ifodalash uchun qo'llaniladi. Xullas, Butunjaqon soqliqni saqlash tashkilotining matyeriallarida dyelinkvyent boshqa individ yoki guruhga zarar kyeltiruvchi va ushbu lahzada jamiyat rivojlida mye'yoriy ijtimoiy guruhlar tomonidan o'rnatilgan chyegaradan o'tuvchi axloqli 18 yoshgacha bo'lgan shaxs sifatida ta'riflanadi. Voyaga yetgach dyelinkvyent avtomatik tarzda antiijtimoiy shaxsga aylanadi.

Psixologik adabiyotlarda dyelinkvyentlik tushunchasi umuman qonunga qarshi axloq bilan boqlanadi. Bu – jamoatchilik tartibi mye'yorlarini buzuvchi har qanday axloq. Ushbu axloq jinoyatchilik darajasiga yetmagan ma'naviy-etik mye'yorlarni mayda buzuvchi shaklga ega bo'lishi mumkin. Bu yerda u asotsial axloq bilan mos tushadi. U Jinoiy kodyeksga muvofiq jazolanuvchi jinoiy harakatlarda ham ifodalanishi mumkin. Bu qolda axloq kriminal, antiijtimoiy bo'ladi.

Dyelinkvyent axloqning kyeltirilgan turlarini qonunga qarshi axloqning shakllanish bosqichlari sifatida qam, uning nisbatan mustaqil ko'rinishlari sifatida ham ko'rib chiqish mumkin.

Jamoatchilik qoidalarining ko'p obrazlilik qonunga qarshi axloqning katta miqdorini tuqdiradi. Dyelinkvyent axloqning turli shakllarini tasniflash muammosi soqalararo xaraktyerga ega.

Ijtimoiy-huquqiy yondoshuvda qonunga qarshi harakatlarni zo'ravonlik va zo'ravon bo'lmagan (yoki qarazli) ga ajratish kyeng ishlatiladi.

V ramkax klinik tadqiqotlar doirasida V.V.Kovalyevning bir nycha o'q bo'yicha qurilgan qonunbuzarlikning komplyek sistyematikasi qiziqish uyqotadi. Ijtimoiy-psixologik o'qda – intizomga qarshi, jamoatchilikka qarshi, qonunga qarshi; klinik-psixopatologikda – nopatologik va patologik shakllar; shaxsiy-dinamiklikda – ryeaktsiya, rivojlanish, qolat. A. G.Ambrumov va L.Ya.Jyezlovlar qonunbuzarlikning ijtimoiy-psixologik shkalasini taklif qildilar: intizomga qarshi, antiijtimoiy, dyelinkvyent – jinoiy va autotajovuzkor axloq (ta'kidlash lozimki, ushbu mualliflar dyelinkvyentlikka faqat jinoiy axloq mansub dyeydilar) [9, 115-b.].

Bunday masalalarni qal qilish uchun dyelinkvyentlikning ifodalanganlik darajasini va shaxsga ta'sir chyegasini aniqlash kabi qonunbuzarlar tipini sistyemalashtirish ham muqim aqamiyatga ega. 1932 yili N. I. Ozyeryetskiy tomonidan voyaga yetmagan qonunbuzarlar tipologiyasini bugungi kunda ham dolzarb bo'lgan ifodalanganlik darajasi va xaraktyeri bo'yicha dyeformatsiyyasini taklif qildi: tasodifiy, odatiy, turqun va profyessional qonunbuzarlar [9, 116-b.].

qonunbuzarlikni sodir etgan o'smirlar orasida A.I.Dolgova, Ye. G. Gorbatovskaya, V. A. Shumilkin va boshqalar [5], o'z navbatida, quyidagi uch tipni ajratadi:

izchil-kriminogyen – ijtimoiy muqit bilan o'zaro ta'sirda jinoiy axloq shaxsning kriminogyen «qissasi» qal qiluvchi hisoblanadi, jinoyat axloqning odatiy usulidan kyelib chiqadi, u sub'yektning maxsus qarashlari, ko'rsatmalari va qadriyatlarini bilan shartlanadi;

Vaziyatli-kriminogen – axloqiy m'yorlarning buzilishi, jinoiy bo'lmagan xarakterdagi qonunbuzarlik va jinoyatning o'zi aqamiyatli darajada notinch vaziyatlar bilan shartlangan; jinoiy axloq sub'yektning ryejalariga mos tushmasligi, uning nuqtai nazarida ekstsyess bo'lishi mumkin; bunday o'smirlar ko'pincha qonunbuzarlikning tashabbuskori hisoblanmay, spirtli ichimliklar kayfidagi qolatda guruhda jinoyat sodir etadilar;

Vaziyatli tip – salbiy axloqning aqamiyatsiz ifodalanganligi; individ aybi bilan yuzaga kyelmagan vaziyatning qal qiluvchi ta'siri; bunday o'smirlar qayotining usuli ijobiy va salbiy ta'sirlar kurashi bilan xarakterlanadi.

V.N.Kudryavtseyev [13] ham xuddi shunga o'xshash profyessional (muntazam jinoyat sodir etuvchi, undan kyeladigan daromadlar hisobiga yashovchi shaxslar), vaziyatli (sharoitdan kyelib chiqib harakatlanuvchi), tasodifiy jinoyatlar (qonunni faqat bir marta buzgan).

Dyelinkvyent axloq shaxs dyeviant axloqining shakli sifatida qator xususiyatlarga ega.

Birinchidan, bu shaxs og'ishgan xulqining kamroq ma'lum bo'lgan turlaridan biri. Masalan, jinoiy dyeb tan olingan harakatlar doirasi turli davlatlar, turli vaqt uchun turlichadir. qonunlarning o'zi bir xil emas, ularning takomillashishi kuchida katta yoshdagi aqolining katta qismi “jinoyatchilar” kateygoriyasiga kiritish mumkin bo'lib qoladi, masalan, soliq to'lashdan qochish yoki kimgadir jismoniy oqriq yetkazish. Shunga o'xshash hamma biladiki, aldash mumkin emas. Biroq qaqiqatni qyech bir sharoitga qaramay har doim va hamma joyda gapiradigan odam joyida yolqon gapiradiganlar qaraganda ancha noadyekvat bo'lib ko'rinadi.

Ikkinchidan, dyelinkvyent axloq, ayniqsa, qonuniy mye'yorlar – qonunlar, mye'yoriy aktlar, intizomli qoidalar bilan boshqariladi.

Uchinchidan, qonunga qarshi axloq dyeviatsiyaning birmuncha xavfli shakllaridan biri dyeb tan olinadi, chunki o'z asosi bilan ijtimoiy qurilish – jamoatchilik tartibiga xavf soladi.

To'rtinchidan, shaxsning bunday axloqi faol muqokama qilinadi va har qanday jamiyatda jazolanadi. Istagan davlatning asosiy vazifasi qonunlarni yaratish va ularning ijrosi ustidan nazorat qilish hisoblanadi, shuning uchun dyelinkvyent axloq dyeviatsiyaning boshqa turlaridan farqli tarzda maxsus ijtimoiy institutlar: sudlar, tyergov organlari, ozodlikdan maxrum qilish joylari tomonidan boshqariladi.

Nihoyat, byeshinchidan, muqimi shuki, qonunga qarshi axloq o'z moqiyati bo'yicha shaxs va jamiyat – individual intilishlar va jamoatchilik manfaatlari o'rtasidagi nizoning mavjudligini anglatadi.

Dyelinkvyent axloqning shakllanish shartlari

Fuqarolarni o'rnatilgan qonunlar va qoidalarga amal qilishni uyqotishga yo'naltirilgan jamiyatning turli-tuman choralariga qaramay, ko'pchilik odamlar uni har kuni buzadilar. Ko'pincha ko'rinishidan to'la oddiy ko'ringan odamlar to'satdan jiddiy jinoyat sodir etganliklarini tushunish oqir bo'ladi. Ko'p qollarda bu psixik jiqatdan soqlom shaxslar, shu jumladan, bolalar va o'smirlar.

qonunga qarshi harakatlar dyetyerminatsiyasini ko`rib chiqishda, odatda, shunga o`xshash axloqni uyqotuvchi tashqi sharoitlar va ichki sabablar yiqindisi qaqida gapiradilar. Shubhasiz, har bir aniq qolda omillarning noyob uyqunligi o`ringa ega, shunga qaramay, dyelinkvyent axloqning shakllanishida ba'zi umumiy tyendyentsiyalarini aniqlash mumkin.

Ijtimoiy sharoitlar qonunga qarshi axloqning sodir bo`lishida ma'lum bir rol o`ynaydi. Ularga dastavval ko`p darajali jamoatchilik jarayonlari taalluqlidir. Bu, masalan, zaif qokimlik va qonunchilikning mukammal emasligi, ijtimoiy kataklizmalar va qayotning past darajasi.

R.Myertonga asosan [15, 202-b.], ba'zi odamlar dyelinkvyent axloqdan voz kyecha olmaydilar, chunki qozirgi jamiyatda har qanday baho bilan daromadga, ehtiyoj va muvaffaqiyatga intilish kuchlidir. Jamiyat farovonligidan u yoki bu darajada “chyetga surib tashlangan” odamlarga qonuniy yo`l bilan istagan maqsadlariga erishish oqir.

Aniq shaxsning jamiyatga qarshi axloqidagi ijtimoiy sabab jamiyatning yorliq osishga moyilligi bo`lishi ham mumkin. qator qollarda mustaqkam jamiyatga qarshi axloq illatli doira tamoyili bo`yicha shakllanadi: dastlabki, tasodifan sodir etilgan jinoyat – jazo – zo`ravonlik munosabatlar tajribasi (qamoqxonalarda eng yuqori darajada taqdim etilgan) – “jinoyatchi” yorliq oqibatida ijtimoiy moslashuvdagi kyeyingi qiyinchiliklar – ijtimoiy-iqtisodiy qiyinchiliklar yiqindisi va ikkilamchi dyelinkvyentlik – anchagina oqir jinoyat – va q.k.

Ushbu tragik qolat Stivyena Kingning “Shoushyenkadan qochish” qamoq drama kinovyersiyasida ajoyib tarzda taqdim etilgan (1994 y., F.Darabont postanovkasi). Filmning bosh qaqramoni Endi Dyufryeyn o`zi sodir etmagan xotining o`limi uchun butun umrga qamoq jazosiga maxkum etilgan. Uning qonunlashtirilgan zo`ravonlikka qarshilik ko`rsatish qobiliyati, uning gyenial tarzda tayyorlangan qamoqdan qochishi – umumiy qoidadan odatdan tashqari, istisnodir. Dramaning boshqa pyersonaji – kutubxonachi Bruks Xatmid, 45 yil qamoqda o`tirib, “uyida” qolish uchun muvaffaqiyatsiz tarzda yangi jinoyat qilishga urinadi. “Majburiy” ozod qilingach, u ozodlik yukini ko`tara olmay o`z-o`zini o`ldiradi. Bu qolda shaxs zo`ravonlik va ijtimoiy styeryeotiplar qurboni bo`ladi.

Bundan tashqari, P.Kutyer [15, 203-b.] ko`rsatishicha, ko`pgina qonunga bo`ysunuvchi odamlar tajovuzkor-kriminal impulsiga egadirlar, aniq harakatlarda amalga oshirmaydilar, biroq boshqa odamlarga proyektsiyalanadi, masalan, qonunbuzarlikni sodir etuvchilarga. Ushbu proyektiv jarayonlar natijasida qonunbuzarlik o`ta qattiq baholanishi va noqaz jazolanishi mumkin, bu esa, o`z navbatida, dyelinkvyentlikning kuchayishiga olib kyeladi.

Shunday qilib, jamiyatning o`zi qanchalik paradoksal bo`lmasin, oqlanmagan harakatlar va o`ta jiddiy jazolar vositasida o`zi qutulishni istagan jinoyatchilarni tarbiyalaydi. Davlat zo`ravonlikka kurash e`lon qilib, o`zi uni aybdorga nisbatan ishlatadi (ko`pincha katta miqdorda). Bugungi kunda dunyoning 86 davlatining qonunchiligi o`lim jazosi qaqidagi moddaga ega. Umuman olganda, odamlarga o`zaro munosabatlarning zo`ravon styeryeotipi zo`rlab

tiqishtiriladi. qukumat vakillari dyelinkvyent shaxslarni o'z kuchlarini bunday shaxslar o'z qurbonlariga nisbatan qanday munosabatda bo'lgan bo'lsalar, shunday tarzda namoyon qilgan qoldata'qib qiladi. Dyelinkvyent shaxs harakatlanib o'ziga va atrofdagilarga zarar yetkazuvchi illatli doira yuzaga kyeladi.

Dyetyerminatsiya va jinoiy axloqda ijtimoiy vaziyatning alohida roli qaqida totalitar tuzum sharoitidagi odamlar axloqi ustidan kuzatish guvoqlik byeradi. P.Kutyer [15] Gyermaniya SSdagi ommaviy qotillar qatoridagi shaxslarning (kontsyentratsion lagyergacha va undan kyeyin) nasliyigi va rivojlanishini o'rgangan Diks tadqiqotlarining natijasini kyeltiradi. Eseschilarning jinoiy axloqi garchi ularning turli shaxsiy xafagarchilik bilan birga borsa-da, faqat ijtimoiy qonuniy sharoitlarda namoyish etilgan – kontslagyerdagi o'qish va ishda. Natsistlik tartibi va undan kyeyin o'rgatilgan shaxslar, qoidadagiday, jinoyat sodir etmaganlar.

Dyelinkvyent axloqning bunyodga kyelishida muqim rolni mikroijtimoiy vaziyat o'ynaydi. Uning shakllanishiga, masalan, quyidagilar ko'maklashadi: asotsial va antiijtimoiy muqit (ota-onalarning piyonistaligi, asotsial va antiijtimoiy oila yoki kompaniya); nazoratsizlik; ko'p bolali va to'liq bo'lmagan oila; oila ichidagi nizolar; aqamiyatli boshqalar bilan surunkali janjallar.

V.N.Kudryavtseyev jinoyatchini qatto erta yoshida yuzaga kyeluvchi o'z muqitidan byegonalashish qolatini ko'rsatadi. Xullas, 10 foiz tajovuzkor jinoyatchilar onalari ularni bolalikda syevmagan dyeb hisoblaydilar ("mye'yoriy" tanlovda faqat 0,73 foiz) [12].

Adabiy ma'lumotlarni yiqib, dyelinkvyentlikni chaqiruvchi quyidagi mikroijtimoiy omillarni sanab o'tish mumkin:

- bolalarning nozik qamxo'rlik va ota-onalari tomonidan myeqribonligiga ehtiyoji frustratsiyasi (masalan, o'ta qattiqqo'l ota yoki yetarlicha qamxo'r bo'lmagan ona), o'z navbatida, bolada erta jaroqatli kyechinmalarni uyqotadi;

- oilada jismoniy yoki psixologik shafqatsizlik yoki kuch kulti (masalan, jazoning qaddan tashqari yoki doimiy qo'llanilishi);

- ma'naviy ongning mye'yoriy rivojlanishini qiyinlashtiruvchi ota ta'sirining yetishmasligi (masalan, uning yo'qligi);

- jaroqatli sharoitlarni qayd qilish bilan o'tkir jaroqat (kasallik, ota-onaning o'limi, zo'ravonlik, ajrashish);

- bolani uning xog'ishlarini bajarishda erkalatish; ota-onalarning yetarli bo'lmagan talabchanligi, ularning o'sib boruvchi talablarni qo'yishga yoki ularning bajarilishiga erishishga noqodirligi;

- bolani o'ta raqbatlantirish – ota-onaga, aka-uka va opa-singilga juda ham jadal erta syevgili munosabat [2, 61-b.];

- ota-onalar tomonidan bolaga nisbatan talablarning kyelishmaganligi oqibatida unda axloqning aniq tushunchasi paydo bo'lmaydi;

- ota-onalar (vasiylar) ning almashinuvi;

- ota-onalar o'rtasidagi surunkali aniq ko'zga ko'ringan nizolar (ayniqsa, qachon shafqatsiz ota onani do'pposlagan vaziyat xavfli);

- ota-onalarning istalmagan shaxsiy xislatlari (masalan, talabchan bo'lmagan ota va erkalatuvchi onaning uyqunligi);

– bolaning o`rganish orqali oilada yoki guruhda dyelinkvyent qadriyatlarini (ochiq yoki yashirin) o`zlashtirishi.

qoidadagiday, dastlabki onlarda bola frustratsiyani kyechirayotib, oqriqni qis qiladi, tushunish va yumshatish bo`lmaganida bu ixlosi qaytish va yovuzlikka o`tadi. Tajovuz ota-onalar e'tiborini tortadi, bu esa o`z-o`zidagi bola uchun muqim. Bundan tashqari, tajovuzdan foydalanib, bola ko`pincha atrofdagilarni boshqarib, o`z maqsadiga erishadi. Syekin-asta tajovuz va qoidalarni buzish sistyematik tarzda istalgan natijani olish usuli sifatida foydalaniladi. Dyelinkvyent axloq mustaqkamlanadi.

M.Rattyer va D.Gidlyer [25] «Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi: tyendyentsiya va istiqbollar» tadqiqotida oilada erta bolalik rivojlanishining xislatlari va individ bo`ysunishining kyeyingi darajasi o`rtasidagi aniq aloqani ko`rsatadilar, biroq ta'kidlaydilar, oilaning bunday ta'siri myexanizmlari avvalgiday noaniq bo`lib qolmoqda. Shuningdek, ular ijtimoiy o`zgarishlar va jinoyatchilikning o`sishi o`rtasidagi korryelyatsiyani bu aloqa myexanizmlariga tyegishli bilimlarning yetishmasligini qayta ta'kidlaga qolda ta'kidlaydi. Voyaga yetmaganlar misolida tadqiqotchilar shunday xulosaga kyeldilar, jinoiy axloq uchun ko`plab sabablar mavjud. Bular tyengdoshlar guruhi, ijtimoiy nazorat va ijtimoiy o`rganish, biologik va vaziyatli omillar bo`lishi mumkin. Ularning nuqtai nazarlari bo`yicha profilaktikaning yagona tushuntirishi yoki yagona stratyegiyani izlash byema'nilikdir.

qonunga qarshi axloqning individual dyetyerminantlari psixologik tahlil uchun alohida qiziqishdan iboratdir.

O`z navbatida, individual xususiyatlar jinsiy farq bilan aqamiyatli tarzda byelgilanadi. Masalan, yaxshi ma'lumki, qonunbuzar axloq ko`proq erkak jinsi uchun xarakterlidir. Ayollar jinoyatchiligining o`sishiga qaramay uning nisbiy ko`rsatkichlari erkaklarnikidan past, masalan, Rossiyada 1998 yilda ayollar jinoyatchiligi qayd qilingan umumiy qolatning 15 foizini tashkil etadi [14].

Ayollar yoki erkaklarga xos bo`lgan jinoyatlar qaqida gapirish mumkin. Bolalarni o`ldirish, fog`ishabozlik, magazinda o`qrilik qilish kabi dyeliktlarni ko`pincha ayollar sodir etadilar. Erkaklar ko`pincha avtomobilni olib qochadilar, bosqinchilik qiladilar, o`qrilik qiladilar, tan jaroqati yetkazadilar, o`ldiradir. Tipik erkakcha jinoyat ham mavjudki, u zo`rlashdir.

Yosh omili ontogyenyeyzning turli bosqichlarida o`ziga xos axloqni byelgilaydi. qonunbuzarlikning yosh tyezligi dinamikasi quyidagi obrazda ko`zga tashlanadi: ko`pchilik jinoyatchilarning yoshi 25 bilan 35 orasida kolyeblyetsya; jinoyat miqdori qyech so`zsiz 14 dan 29 yoshgacha o`sadi; eng ko`p qollarda jinoyat sodir etish 29 yoshga to`qri kyeladi; 29 dan 40 yoshgacha syekin-asta pasayish kuzatiladi; 40 dan kyeyin jinoyat qilish siyraklashadi [14].

Shubhasiz, antiijtimoiy axloq (masalan, tajovuzkordan farqli ravishda) qaqida, ma'lum bir yoshga yetgandan kyeyingina gapirish mumkin bizning nazarimizda, 6-8 yoshdan avval emas. qoidadagiday, kichkina bola o`z axloqini, uni nazorat qilish va ijtimoiy mye'yorlarga nisbatan yetarlicha anglashi mumkin emas. Faqat maktabdagina bola ilk bor va qaqiqatan printsiptial ijtimoiy talablar

bilan to'qnashadi qamda maktab yoshidan boshlab boladan axloqning asosiy qoidalariga qat'iy amal qilishni kutish mumkin.

Turli yoshda dyelinkvyent axloqning "sifatli" xususiyatlarining ko'rinishiga o'rin bor. Ontogiyenezning ilk bosqichida ijtimoiy axloqning buzilishi bolaning psixik rivojlanishidagi muammolarni yoki avloddan-avlodga o'tuvchi xaraktyerga ega bo'lgan asabiy ryeaktsiyani o'zida aks ettiradi. Masalan, bolaning byesh yoshida o'qrilik qilishi gipyerfaollik, e'tibor va muqabbatga aabiy ehtiyoj, yaqin odamini yo'qotish ryeaktsiyasi, intyellyektual rivojlanishdagi to'xtalish, zaruriy ozuqa va buyumlarni olish imkonsizligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Maktabga chiqish lahzasidan vaziyat printsipial tarzda o'zgaradi – bolada ulqaygan psixik imkoniyatlari sharoitida shaxsning jadal ijtimoiylashuvi bosqichi boshlanadi. Shu vaqtdan boshlab bolaning ma'lum bir harakatlarini qaqiqatan qonunbuzarlikka yaqin sifatda ko'rib chiqish mumkin. Kichik maktab yoshida (6-11 yosh) dyelinkvyent axloq quyidagi shakllarda ko'rinishi mumkin: mayda byezorilik, maktab qoidalari va intizomni buzish, dars qoldirish, uydan qochib kyetish, yolqonchilik va o'qrilik.

Rossiyadagi ijtimoiy-iqtisodiy krizis dyelinkvyent axloqning, shu jumladan, yosh bolalar guruhlarida ham o'sishiga ko'maklashganini ta'kidlash lozim. Aqoli bir qismining qashshoqlashuvi, jamoatchilik tarbiya institutlarining parchalanishi, jamiyat ko'rsatmalarining o'zgarishi – bularning barchasi qarovsiz turdagi asotsial bola shahar ko'chalarining odatiy qaqramoniga aylanishiga olib kyeldi. Kichik yoshdagi maktab o'quvchilarining ko'cha byezoriliklari (o'qrilik, tyelyefon avtomatlari yaqinidagi qalloblik, ta'magirlik) daydilik, giyohvand moddalar va spirtli ichimliklarni istye'mol qilish bilan uyqunlashadi. Albatta, bunday qollarda bolalarning dyeviant axloqi qonunan o'smirlar va katta yoshdagilarning dyelinkvyent axloqiga o'tadi.

O'smir yoshida (12—17 yosh)gi qonunbuzarlik harakatlari anchagina anglangan va ixtiyoriy hisoblanadi. Ushbu yosh uchun "odatiy" buzilishlar – o'qil bolalarda – o'qrilik va byezorilik, qizlarda – o'qrilik va fog'ishabozlik bilan bir qatorda yangi shakllar ham kyeng tarqaldi – giyohvand moddalar va qurol bilan savdo-sotiq qilish, rekyet, qo'shmachilik, muttaqamlik, biznyesmyen va xorij fuqarolariga tashlanish. 1998 yili 190 mingga yaqin voyaga yetmagan jinoyatchilar (qonunni buzuvchilarning umumiy sonini 10 foizi) ro'yxatga olingandi [14]. Statistik ma'lumotlarga qaraganda o'smirlar tomonidan sodir etilgan jinoyatlarning katta qismi guruh bo'lib amalga oshirilgan. Guruhda jazodan qo'rquv pasayadi, tajovuz va shafqatsizlik kyeskin kuchayadi, o'ziga va sodir bo'layotganlarga nisbatan tanqid susayadi. Guruhli qonunbuzarlik axloqining birmuncha yuqori ko'rsatkich namunasi futbol matchidan kyeyin yoshlar ko'pchilikni tashkil etuvchi ishqivozlarning "sayri" hisoblanadi.

V.N.Kudryavtseyev [12] hisoblaydiki, jinoiy karyera, qoidadagidyek, yomon o'qish va maktabdan byegonalashishdan (unga salbiy-dushmanlarcha munosabat) boshlanadi. Kyeyin oilaviy muammolar va tarbiyaning "nopyedagogik" usuli fonida oiladan byegonalashish sodir bo'ladi. Kyeyingi qadam esa jinoiy guruhga kirish va jinoyat sodir qilish o'ladi. Bu yo'lni bosib o'tishga o'rtacha 2 yil talab qilinadi. Mavjud bo'lgan ma'lumotlarga qaraganda 60 foiz professional

jinoyatchilar (o`qrilar va moshyennikov) bu yo`lga o`n olti yoshlarida qadam qo`yganlar.

Dyetyerminatsiya bo`yicha o`smir huquqbuzarlarni quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

Birinchi guruhni ularning harakatlarga hissiy ryeaksiyasini noto`qri yo`naltiruvchi qator sabablar oqibatida rivojlanmay qolgan oliy tuyqular (uning xabari, majburiyat tuyqusi, mas'uliyat, yaqinlariga ko`ngil qo`yish) yoki yaxshilik yoki yovuzlik qaqidagi tasavvurlarga ega o`smirlar tashkil etadi.

Ikkinchi guruhga gipyertrofik yosh ryeaksiyasi bo`lgan o`smirlarni kiritish mumkin, bu ularning oppozitsion va antiijtimoiy axloq xaraktyeriga o`tishini ko`rsatadi (boshqa yoqimli sharoitlarda).

Uchinchi guruhni dyelinkvyent axloqni byevosita o`z atrofida qilarga turqun yuzaga chiqaruvchilar va kim uchun bunday axloq odatdagi mye'yoriy (o`z o`zining salbiy obrazi, o`z-o`zining nazorati yo`qligi, sust rivojlangan vijdon, odamlarga ehtiyojij munosabat bilan) hisoblanganlar tashkil etadi.

To`rtinchi guruhga psixik va asabiy xafagarchiligi bo`lgan o`smirlar taalluqlidir (ularda dyelinkvyent axloq bilan birgalikda oqriqli simptomlar yoki intyellyektual rivojlanmaganlik byelgilari ishtirok etadi).

Nihoyat, o`smirlarning ongli ravishda dyelinkvyent axloqni tanlovchi (psixik xafagarchilik bilan azoblanmaydigan yetarlicha o`z-o`zini nazorat qilishga ega va o`z tanlovining oqibatlarini tushunuvchi) byeshinchi guruhi ajratiladi.

Birmuncha noxush prognostik byelgilar (kyelgusida antijamoatchilik axloqini shakllanishi planida) dyeb quyidagilarni hisoblash mumkin: vijdon va aybdorlik tuyqusining yo`qligi, patologik aldamchilik, odamlarga ehtiyojij munosabat, byeparvolik, irkitlik, aniq ko`rinib turgan psixopatologiya.

Jinsiy va yoshdan tashqari, konstitutsional omil ajratiladi. Tadqiqotchilar konstitutsional xususiyatlar shaxs rivojlanishini antiijtimoiy tomonga yo`naltirishi mumkin, dyeb ta'kidlaydilar. Masalan, bolaning ishtiyiqi shu qadar kuchli bo`lishi mumkinki, u ochlik qolatiga qiyinchilik bilan chidaydi, buning ta'siri ostida u o`qrilikka qo`l urishi mumkin. Yoki eqtimol, kichik bolalarda yaqin munosabatlar o`rnatish qobiliyatida aniq ko`rinib turgan individual farq mavjud [2, 54-b.].

Psixopatologiyaning (har qanday yoshda) shaxs dyelinkvyent axloqiga ta'siri qaqidagi masala munozarali bo`lib qolmoqda. «Psixik og`ishlar va antijamoatchilik axloq munosabatlarining muammosi – psixiatryada eng murakkab va chalkashlaridan biridir», – dyeya ta'kidlaydi V.V.Korolyev [10, 5-b.]. Dyelinkvyent axloq bilan uyqunlashuvchi anomalialarning birmuncha tarqalgani sifatida quyidagilarni aytadilar: psixopatiya, piyonistalik; asabiy xafagarchilik; bosh suyagi-miya jaroqatlar va bosh miyaning organik kasalliklarining qoldiq ko`rinishlari; intyellyektual yetishmovchilik [9, 10, 16].

Psixik anomaliyaga ega bo`lgan odamlar intyellyektual yoki hissiy-ixtiyoriy patologiya oqibatida o`z harakatlarini anglash va nazorat qilishning past layoqatini namoyon etadilar. Ayni damda tibbiy mye'yordan og`ishishni garchi ular qator qollarda uyqunlashsa-da, jinoiy harakatlarni chaqiruvchi aniq sabablar dyeb hisoblab bo`lmaydi.

Psixik xafagarchilikning muayyan sharoitlar bilan uyqunlashuvida odamning o'z jinoyati uchun qonun oldida javob byera oladigan aqamiyatli tarzda pasaytiruvchi, ya'ni o'z harakatlarini anglash va ularni nazorat qilishga qodir patologik affyektning yuzaga kyelishini kutish mumkin.

Ko'pgina mualliflar ham kam dalillangan, ko'pincha atrofdagilar uchun kutilmagan shafqatsiz qotillikni aynan patologik axloqning ko'rinishi sifatida ko'rib chiqadilar. Yu.B.Mojginskiy [19] ko'rsatishicha, psixik xafagarchilik byelgisisiz o'smirlar tomonidan sodir etilgan shunga o'xshash jinoyatlar qolida ikkita patologik tyendyentsiya kuzatiladi: affyektning buzilishi (ruqiy azoblanish qolati, distimiya) va shaxs krizisi (psixopatik rivojlanish). Ushbu buzilishlar shaksiz aniq ijtimoiy-psixologik kontyekt bilan uyqunlashadi. Ular orasida muallif nizoli vaziyatlar, uzoq muddatli stryess (oilada cho'zilib kyetgan janjal), o'smir guruhlarining ta'siri (guruhli qadriyatlar va qodilara), to'laqonli emaslik komplyeksi, aqamiyatsiz bo'lgan tashqi xavfni nomlaydi.

X.Ryemshmidt [27] o'smirlar dyelinkvyent axloqining etiologiyasida boshqa psixik kasalliklar byelgisisiz yengil hissiy zararlar; qo'rquv, soqinch yoki axloqning zo'rvonlik usuli bilan manifyestlanadigan aniq ko'rinib turgan hissiy buzilishlarni ajratadi.

Qator qollarda kayfiyatning buzilishi mayl patologiyasi bilan uyqunlashadi, masalan, kuydirish (piromaniya) yoki o'qrilik (klyeptomaniya) ga davriy yengib bo'lmas qiziqish bo'lgan patologik axloq. Shu qatorda qiziqishlar buzilishiga qochish va daydilikka moyillik taalluqlidir. Umuman olganda buzilgan qiziqishlar sindromi quyidagilar bilan xarakterlanadi: impulsivlik, turqunlik, shaxs uchun byegonalik va yengib bo'lmaslik. X. Ryemshmidt, ruqiy azoblanish qolatidagi dyelinkvyentlarni yoritib, "qiziqish va tajovuzning kuchayishi" qamda "qiziqishning mutlaq yo'qolishi" qolatining almashinishi qaqida gapiradi [24].

Kyeltirilgan ma'lumotlar affyektiv ixtisosi shaxsning antiijtimoiy axloq bilan boqlangan va o'z navbatida, ichki qamda tashqi omillar yiqindisiga bo'ysunuvchi birmuncha aqamiyatli xislatlaridan biri hisoblanishi qaqida gapirishga imkon byeradi.

Shunday qilib, axloq dyetyerminatsiyasi bo'yicha dyelinkvyent shaxsning bir nyecha asosiy guruhlarini ajratish mumkin:

Vaziyatli qonunbuzar (ko'pincha vaziyat taqozosi bilan qo'zqatilgan qonunga qarshi harakatlar);

Submadaniyatli qonunbuzar (antiijtimoiy qadriyatlar guruhleri bilan o'xshash bo'lgan buzuvchi);

Asabiy qonunbuzar (intrapsexik nizo va xavotir natijasida chiquvchi asotsial harakatlar);

"Organik" qonunbuzar (impulsivlik, intyellyektual yetishmovchilik va affyektivlik ustunligi bilan miya jaroqati oqibatida sodir etiladigan qonunga qarshi harakatlar);

Psixotik qonunbuzar (oqir psixik buzilish – psixoz, onging xiralashishi natijasida sodir etiladigan dyeliktlar);

Antijamoiy shaxs (shaxsiy chiziqlarining maxsus uyqunligida yuzaga kyelgan antijamoatchilik harakatlari: dushmanlik, oliy tuyqularning rivojlanmaganligi, yaqinlikka qodir bo`lmaslik).

Qonunga qarshi motivatsiya

Yuqorida ko`rib chiqilgan ichki va tashqi sharoitlar dyelinkvyent axloqning shakllanishiga imkon byeradi. Ayni damda, qonunbuzarlikni yoritib, ko`pchilik mualliflar dyelinkvyent axloqning paydo bo`lishida shaxsantijamoiy yo`nalganligining qal qiluvchi roli qaqidagi xulosaga yonbosadilar. Gap qonunga qarshi axloqning byevosita sababi bo`lib chiquvchi maxsus motivatsiya qaqida boradi. V.N.Kudryavtseyev [11] shaxsning antijamoatchilik oriyentatsiyasi to`qrisida so`zlaydi. Boshqa mualliflar o`xshash atamalardan foydalanadilar: shaxsning kriminogyenli dyeformatsiyasi, antijamoatchilik ko`rsatmalari, antijamoiy yo`nalganlik, qonunga qarshi motivatsiya. Ushbu atamalar shaxsning birmuncha turqun va ustun bo`lgan sabablar – ichki ishonch istagi, ehtiyoj, ko`rsatmalar, qadriyatlar, manfaatlar va .... e'tiqod tizimini byelgilaydi.

Qonunga qarshi motivatsiya ifodalanishning turli manba, shakl va darajasiga ega bo`lishi mumkin. V.V.Lunyeyev [17] qonunga qarshi harakatlarning quyidagi yetakchi motivatsiyalarini ko`rib chiqadi: qarazli-ta'magir, zo`ravon-egoistik, anarxistik-individualistik, yengiltabiat mas'uliyatsizlik, qo`rqoq jur'atsizlik.

A.I.Dolgoval [5] o`smirlar misolida shaxs dyeformatsiyasining zo`ravon va qarazli tiplarini ajratadi. Zo`ravonlik tipida o`z-o`zini tasdiqlashga intilish, o`zini kuchli, qaqiqatgo`y, har doim yordamga tayyor myeqribon natura dyeb tasavvur etish xog`ishi mavjud. Biroq qaqiqatgo`ylik qaqidagi tasavvur bunday shaxslarda noto`qri, ish moqiyati bo`yicha ularning axloqi jinoyatchining axloqi hisoblanadi. Ular uchun guruhli egoizm, norasmiy guruhlarga zich boqlanganlik, shafqatsizlik, kuchga ibodat qilish, o`z axloqining to`qriligiga ishonch tipikdir. qarazli tip uchun guruhli emas, individual egoizm xarakterli. Uning vakillarida qadriyatli oriyentatsiya ancha nuqsonli, ular o`z harakatlarining qonunga qarshi xarakterini to`la anglaydilar. Bunday o`smirlarni sirlilik, axloqsizlik, qarazli ko`rsatmalarning mavjudligi, anchagina chuqur ijtimoiy qarovsizlikni farqlaydi. Amaliyotning kattagina qismida ko`rsatilgan tiplarning kombinatsiyasi bilan ish olib borishga to`qri kyeladi.

Qonunga qarshi motivatsiya aniq shaxs motivlaridan ustunlik qiluvchi mustaqkam tizim sifatida byevosita uning huquqiy ongi bilan bog`liq. huquqiy ong quyidagilarni ko`zda tutadi: 1) qonunlarni bilish va ularni tushunish; 2) qoidalarni shaxsga aqamiyatli kabi qabul qilish, ularning foydaliligi va qaqqoniyligiga ishonish; 3) qonun va qoidalarga muvofiq tayyorlik, malaka va odatlarni harakatlantirish. Shubhasiz, mye'yoriy ijtimoiy rivojlanish madaniy (shu jumladan, huquqiy) mye'yorlarni individual qadriyatlarga aylanish jarayonini ko`zda tutadi. Shaxsiy mazmun tizimi orqali singan huquqiy mye'yorlar ixtiyoriy boshqaruv bilan uyqunlashib, shaxsning qonunga bo`ysunish kabi sifatini ta'minlaydi.

N.F.Kuznyetsoval [5] katta odamlarning qonunga bo`ysunishining motivatsiyasini aniqlash maqsadida so`rovnoma o`tkazdi (1984). So`ralganlar orasida 52,3 foizi qonun va tartibning foydaliligiga o`z ishonchlarini; 27,4 foizi – qonunga

amal qilish odatini ta'kidladilar. Yakka javoblar (4 tadan 1,5 foizgacha) – boshqalar namunasining ta'siri, atrofdagilarning ishonchini yo'qotish qo'rquvi, shaxsiy hisob-kitob, muqokamadan qochish istagi. Faqat 0,9 % ryespondyentlar qonunga bo'syunishning sababi sifatida jazodan qo'rqish ekanini ta'kidlaganlar. Yoshlarda jazodan qo'rqish qiyla ifodalangan: 7 foiz so'ralganlar shu sababni aytganlar. Biroq umuman olganda jazodan qo'rqish jinoyat sodir etishga qarshilik qilmaydi. Tadqiqotlar ma'lumotlari bo'yicha 2 mingta maxkumlardan faqat 4 foiz ryespondyentlarga jinoyat sodir etayotib uning ortidagi jazo qaqida o'ylanganlar. Ushbu tadqiqotlarning ko'rsatishicha, jinoyatchilarda qonunga bo'syunish mye'yoriy odamlarnikiga qaraganda 5-9 marta past.

Shunday qilib, qoidalarni bajarish yoki uni buzishning motivatsiyalari turli-tuman bo'lishi mumkin ekan. qonunga qarshi harakatlarni qo'zqatuvchi alohida sabablar quyidagilar bo'lishi mumkin: tyezda lazzat olishga intilish, o'z-o'zini tasdiqlashga, qulaylikka yoki yuqori ijtimoiy mavqyega intilish, oppozitsion axloq (buzishga ichki intilish, taqiqlar), axloqiy styeryeotiplar (kriminal muqitda bo'lish tajribasi), tajovuz va sadistlikka moyillik, ijtimoiy styeryeotiplar va an'analarga ergashish, guruhga mansublikni qis qilish va uni ma'qullashga ehtiyoj, zyerikish, xatar va o'tkir hissiyotlarga intilish, frustratsiya, majburiy qimoya zarurati, altruizm (boshqa odamlar yoki yuqori maqsadlar evaziga qonunbuzarlik).

Ryejissyor Lyuk Byessonning “Lyeon” (1996) filmida dyelinkvyent axloqning ikkita motivatsion chiziqnlarni qarama-qarshi qo'yadi.

Birinchi chiziq – “tozalovchi”, vijdonli kallakyesar, boshidanoq tanlash imkoniyatidan maxrum bo'lgan Lyeon obrazida gavdalantirilgan. Italiyadan kyelgan savodsiz emigrant Lyeon (Jan Ryeno) Amyerikaga qyech bir kasb va yashash uchun mablaqsiz kyeladi. “Marqamatli qariya” Toni Lyeonga killyerlik ishini topib byerib, undan foydalangancha “yordamlashadi”. Lyeon yashashni istash va qayotni syevish nima ekanini bilmaydi. U shunchaki yolqiz o'zi bu shafqatsiz qayotda yashaydi. U o'z ishini “faqat ayollar va bolalar emas” qat'iy tamoyilga rioya qilgan qolda vijdonan bajaradi. Uning qayotida oilasini yo'qotgan Matilda ismli qizning tasodifan paydo bo'lishi Lyeonda insoniy moqiyatni – xayrixoqlik, qamxo'rlik, muqabbatni uyqotadi. Lyeon o'zining yagona syevgisini qimoya qilganacha asl qotillar bilan kurashda qalok bo'ladi.

Ikkinchi chiziq qaqramon Garri Oldman – giyohvand moddalar bilan kurash bo'yicha bo'limni boshqaruvchi psixopat-politsiyachi bilan taqdim etilgan. qokimiyatni byeruvchi o'tkir shaxsiy sifatlarga ega bo'lib, ulardan nozik jinoyatlarni sodir etishda foydalanadi. Bu, shubhasiz, dyelinkvyent shaxsning yagona qonuni – qonunsizlikdir. Ko'p narsaga ega bo'lib, u faqat bitta narsadan – boshqa odamning yuzida o'lim qo'rquvining mushoqadasidir.

Adbatta, dyelinkvyent axloq bilan to'qnashib, biz dastavval uning ortida yashiringan sabablarni tadqiq etmoqimiz zarur.

Ongsiz motivatsiyani ochuvchi psixoanalitik tadqiqotlarda dyelinkvyentlik ichki nizo va oddiy qimoya natijasi sifatida ko'rib chiqiladi. Antiijtimoiy axloq qolatida dyelinkvyentlikning quyidagi ongsiz sabablari harakatlanishi mumkin [2, 15, 19, 30]:

– tyezkor qoniqishni talab qiluvchi istak;

– kuchsiz qazab, umidsizlik – razryadka izlovchi tajovuzni boshdan kyechirish;

- o`ch olishni talab qiluvchi xafalik;
- qaqiqatni tiklashga sabab bo`luvchi qasad;
- ishonchsizlik va masofani saqlashga intilish;
- uluqvorlik va qudratlilik fantaziyasi.

Shaxsiy dinamika A. Ayxorn nuqtai nazaridan dyelinkvyentlikning ikkita asosiy tipning mavjudligini ko`rsatadi:

Antiiijtimoiy axloq bilan chyegaradosh asabiy qolat; qachonki shaxs ichki nizo qolatida bo`ladi va uning qaysidir qismi aybdorlik tuyqusini uyqotib, dyelinkvyent axloqni ta'qiqalaydi. Aybdorlik tuyqusi ustunligida dyelinkvyent o`zini qalati tutadi, masalan, o`qirlangan shapkada yuradi yoki o`qrilikdan foyda olmaydi. U aniq fosh bo`lishni istaydi va ko`pincha shunday bo`ladi qam. Uning tushiga daqshatlar kirib chiqadi. U jazodan kyeyin yengillikni qis qiladi. qator qollarda jinoyatchilarda aybdorlik qissi jinoyat sodir etishdan oldin paydo bo`ladi. Bunda dyelinkvyentlik supyer-Ego bosimidan yengillashish olish istagi tufayli vujudga kyeladi;

Asabiylik byelgilarisiz antiiijtimoiy axloq. Bu qolda nizo “tashqariga chiqarilgan” – bu libid istaklarning erta frustratsiyasi sababli atrofdagilar bilan ochiq nizo.

Biroq jazoga ixtiyorsiz ehtiyoj [2, 145-b.] va qoniqish tamoyilining ustunligi bosqichidagi qayd qilingan har ikki vaziyatda ham ifodalangan.

Antiiijtimoiy (sotsiopatik) shaxs

Aniq shaxsda ustunlik qiluvchi va birmuncha tyez-tyez ko`zga tashlanuvchi sabablar shaxsning umumiy yo`nalganligini byelgilaydi. Xorijiy psixologik a tibbiy adabiyotlarda katta odamlardagi (18 yoshdan boshlab) dyelinkvyent axloqni ifodalash uchun quyidagi atamalar kyeng qo`llaniladi: “antiiijtimoiy”, “sotsiopatik”, “psixopatik” shaxs. Ushbu tushunchalar biz uchun odatiy bo`lgan – “kriminal shaxs”, “xarakterologik psixopat” tushunchalari bilan bir xil emas – tibbiy tashhis sifatida ham yuzaga chiqmaydi. Sotsiopatik (antiiijtimoiy) shaxs o`zida shaxs ishlashining chuqur psixologik myexanizmlari orqali yortilidigan psixologik tipni aks ettiradi. Sotsiopatik dinamikani o`rganishga asosiy qissa psixotaqlichi tomonidan qo`shildi. Oqir o`smirlarga baqishlangan o`z ishlari bilan mashqur Avgust Ayxorn (1876—1949) dyelinkvyentlikni “noto`qri ma'no byerishni kyeltirib chiqaruvchi psixik kuchlar o`zaro ta'sirining natijasi, dinamik ko`rinish” sifatida ta'riflaydi [2, 48-b.].

Ushbu buzilish dastavval Ego va supyer-Ego o`rtasidagi o`zaro munosabatning buzilishi bilan bog`liq. Supyer-Ego (tanqidiy Instantsiya sifatida) shakllanmagan bo`lishi, boshqa qollarda esa u o`ta qattiq – jazo byeruvchi bo`lishi mumkin. Nihoyat, Ego-idyeal (supyer-Egoning qismi sifatida) antiiijtimoiy o`xshashlikdan iborat bo`lishi mumkin [15, 30].

N.Mak-Vilyamye [18] sotsiopatik shaxsni boshqalar ustidan qokimlikni qis qilishning anio`khrinib turgan ehtiyoji orqali yoritad. Bu odamlarga ta'sir

ko`rsatish, ularni manipulyatsiya qilish, ularning ustidan “ko`tarilish” ga intilish sifatida namoyon bo`ladi. Ko`pchilik mualliflar ushbu xarakter insoniy ko`ngil qo`yishga noqodirlik asosi bilan bog`liq dyeya ta`kidlaydilar.

Bunda ijtimoiy moslashuv darajasi turlicha bo`lishi mumkin. A. Ayxorn aniq va latyent dyelinkvyentlik tushunchasini kiritdi. Agar birinchi qolda antiijtimoiy harakatlarga o`rin bo`lsa, ikkinchisida – bu qolat mavjud, biroq tashqaridan ko`zga tashlanmaydi.

Shaxsning antiijtimoiy tashqilotchiligi bo`lgan odam albatta jinoyat sodir etmaydi, ammo uning qayoti umuman olganda o`ziga xos motivatsiya bilan byelgilanadi. Bir qancha qurmatli kasb vakillari, shubhasiz, boshqalarga qaraganda yuqori darajada o`z individualliklarini jamiyat manfaatlari bilan uyqunlashtirgan qolda bosim va nazoratga (pyedagoglar, sudyalalar, xirurglar) moyillikni namoyon etadilar.

qonunni buzish yo`lida turgan shaxslar ushbu psixologik tashhis nuqtai nazaridan yetarlicha aniq ifodalanishi mumkin. Eng qiziq fakt shundan iboratki, agar sotsiopatik shaxs qamoq yoki o`z-o`zini barbod etishdan omon qolsa, u o`rta yoshida (qirq yoshlarda) “yonib kyetish” tyendyentsiyasiga ega bo`ladi, ko`pincha “namunal fuqaro” Darajasigacha erishadi.

Psixotahlilchi dyelinkvyentlarni o`z ichki nizolarini qal qilsh qolatidagilar sifatida ko`rib chiqadi [15, 18]. Antiijtimoiy odamlar ryeallikdan uziladilar va ichki qaqiqatdan qutuladilar, qonun bilan ta`qiqlangan va davlat barham byeradigan ta`qiqlangan harakatlarni qo`llaydilar. Sotsiopatik odamlarning asosiy psixologik qimoyasi vsyemoguhiy nazorat hisoblanadi. Ular, shuningdyek, proyektiv o`xshashlik, ko`plab nozik dissotsiativ jarayonlar va tashqaridan o`yinni tugatishdan foydalanadilar. Mak-Vilyam ko`rsatishicha, bosim o`tkazishga ehtiyoj, ayniqsa, aqamiyatga ega [18, 199-b.]. U uyatni qimoyalaydi (ayniqsa, qo`pol psixopatlarda) yoki jinsiy pyervyersiya izlashdan (xuddi shunday asosida kriminallik yotadigan) chalqitadi.

Dyelinkvyent axloqda ko`pincha shaxsiy salbiy sifatlarni jamiyatga proyektsiyasidan foydalaniladi. Bunda jamiyat qaqiqatda boridan ko`ra illyuziyali tarzda yomon bo`lib ko`rinadi, huquqni qimoyalovchi organlar vakillari esa eng salbiy tavsifnomalar bilan “myent” gacha tushiriladi.

Sotsiopatlarda mashqur yetkazishning yo`qligi nafaqat supyer-Egoning nuqsoni qaqida, balki boshqa odamlarga odatiy o`zaro myeqribonlikning yetishmasligi qaqida ham xabar byeradi. Antiijtimoiy shaxslar uchun boshqa odamlarning qadriyatlarini ularning foydaliligigacha qisqartiriladi, ko`pincha bu kyeyingilarning yaqqol yoki ixtiyorsiz roziligi bilan «zatoryehino`» ga to`qnashishida aniqlanadi. Sotsiopatik odamlar agar esa eshituvchida kuch va taassurot uyqotsa, o`zlarining qalabalari, nayrang yoki yolqonlari bilan maqtanadilar. qonun xizmatchilarini jinoyatchilarning qotillikni osongina tan olishlari va ularning fikricha, zaiflik byelgisi sifatida baholanuvchi kichik harakatlarni yashirgan qolda u qaqida daqshatli tafsilotlarigacha sokin so`zlab byerishlari qayratga solishdan to`xtamaydi.

Masalan, NTV kanalida (oktyabr 1998 y.) syeriyali qotillikda ayblangan Anatoliy Onopriyenko tyelyeintyervyuda emotsional so`zlashicha: uning vazifasi

qotillikda, u qyech kim va qyech narsadan qo`rqmaydi, bu borada Xudodan o`zib kyetgan. Jinoyatchi o`z maqsadini “qo`rquv uyqotish” sifatida ta`rifladi, uning tushuntirishicha, qatto qamoqda ham u odamlarda qayvoniy qo`rquv uyqotadi. Ko`pchilik o`rtamiyona qollarda jinoiy harakatlarni tushuntirishda o`z rolini kamaytirishga, o`z mas`uliyatini kichraytirishga moyillik kuzatiladi: “shunchaki mojaro qildilar, yomon o`ylapman va q.k.”.

Dyelinkvyentlar o`z axloqlari tufayli noqulaylikdan azoblanmasliklari fakti ularga ijtimoiy va psixoterapyevtik ta`sirni murakkablashtiruvchi asosiy sabablardan birini tashkil etadi.

Shunday qilib, sotsiopatik shaxsning o`z-o`zini boshqarishidagi asosiy myexanizmlar ichki zo`riqish va salbiy tuyqularning tashqaridan o`yinni tugatish hisoblanadi. Bunda shunday odamlarda harakatga lahzalik uyqonish tuqiladi. Ular, shuningdyek, o`z shaxsiy impulslari ustidan nazorat orqali o`z-o`zini qurmatlashni ko`tarishga ega emaslar. Sotsiopatlarni ko`pincha yetarlicha xavotirga tushmaydiganlar sifatida ko`rib chiqadilar. N. Mak-Vilyamy [18, 202-b.] bu qolatni lahzalik tashqaridan o`yinni tugatishning “zaif” tuyqularni tan olishdan bosh tortish bilan uyqunligi dyeb tushuntiradi. Bu shuni anglatadiki, agar sotsiopat xavotirni qis qilsa-da, u buni shunchalik tyez o`yinni tugatadi, atrofdagilar qatto syezishga ham ulgurmaydilar.

Antijtimoiy yo`nalganlikning shakllanish myexanizmlari mutlaqo tushunarsiz. Go`daklarning tuqilishidanoq tyempyeramyent bo`yicha farqlanishi isbotlangan. Bu qolda sotsiopatning konstitutsional zamini bo`lib, masalan katta bazal tajovuz yoki asab tizimining pasaygan ryeaktivligi (qo`zqalishning ancha yuqori ostonasi) chiqishi mumkin. qaqiqatan, o`zini bardam va yaxshi syezishi uchun sotsiopat kyeskin, ancha vstryaxivayuyhem tajribaga muqtoj. Bunday odamlarning doimiy ravishda o`tkir hissiyotlarga intilishi, ularning pyedagogik ta`sirni anglash va ijtimoiy-maqbul axloqqa o`rganishga bo`lgan past qobiliyati, ularning boshqa odamlar uchu oddiy bo`lgan narsalar – musiqa, tabiat, yaxshi ishdan qoniqish olishga imkonsizliklarini alohida konstitutsiya tushuntirishi mumkin. Tuqma gipyerfaol, talabchan yoki parishonxotir bolaga otalik figurasing ishtirok odatdagidan ko`ra ko`proq aqamiyatli. Ota-onasinikidan ko`proq enyergiyaga ega bo`lgan bola boshqa odamlarning ehtiyojini inobatga olmaslik, atrofdagilar xulq ini uddaburro boshqargan qolda nimani istasa shuni qilishni o`zlashtirishi mumkin.

Bunday bolalarga nisbatan ota-onalar tomonidan quyidagilar xarakterlidir: noturqunlik, intizom, erkalatishning yo`qligi, hissiy tushunmaslik, ekspluatatsiya va ba`zida shafqatsizlik. Antijtimoiy odamlar bolaligi ko`pincha nazoratsizlik, xafv-xatarga to`lalik va xaos (qattiqqo`l intizom va o`ta myeqribonlikning xaotik qorishuvchi; zaif ona va tutaquvchan sadist ota; oilada piyonistalik va giyohvandlik; oilaviy ajralishlar) bilan farqlanadi. Bunday noturqun va xavf soluvchi sharoitlarda bola rivojlanishning zaruriy lahzasida qimoyalanganlik tuyqusini olmaydi, bu esa uning qolgan qayotini o`zining buyukligini tasdiqlashni izlash uchun sarflashga itaradi.

Antijtimoiy shaxslar oilasi uchun umuman olganda tushunish va o`z tuyqulari (alyeksitimiya ko`rinishi) ni gapirish xos emas. Bizning ko`pchiligimiz

o`z shaxsimizni ifodalash uchun so`zdan foydalansak, sotsiopatik shaxslar ularni manipulyatsiya uchun qo`llaydilar. Ota-onalar bolaning hissiy ehtiyojlariga javob qaytarishga qodir emaslar. Ular pyedagoglar yoki kimdir ularning bolalari axloqini chyeklasa, vaziyatga e`tiroz bilan ryeaktsiya qilib, o`sha shaxslarga nisbatan byeixtiyor bo`ysunmaslik va nafratni namoyon etadilar. Umuman olganda ota-onalar bolaga kuchni namoyish qilishga chuqur kirishib kyetganlar, sotsiopat esa o`z ota-onasining muqabbati va qururini boshdan kyechirish orqali mye'yoriy yo`l bilan o`z-o`zini qurmatlashga erishishda jiddiy qiyinchiliklarga ega bo`ladi.

Birmuncha dyestruktiv, kriminal psixopatlar tarixida oilaningizchil, muqabbatli, muqofazalovchi ta'sirini topish dyeyarli mumkin emas. Z.Fryeyd ko`rsatishicha: «E'tiborning eng muqim va eng dastlabki manbasi syevgining ishonchliligi hisoblanadi» [28, 24-b.]. Antiijtimoiy individ, eqtimol, shunchaki mye'yoriy darajada myeqribonlik va o`zaro muqabbatni qyech qachon qis qilmagan. U o`ziga qamxo`rlik qiluvchi bilan o`xshash bo`lmagan. Buning o`rniga yovvoyi kabi qis qilinadigan “byegona self-ob'yekt bilan” eqtimol o`xshash bo`lgandir.

Myeladan sitata kyeltirarkan, Mak-Vilyam “dastlab ota-ona figurasi va ayniqsa, arxyetipik qamda umuman olganda jamiyat va insoniyat madaniyati bilan o`xshash yo`naltirilgan chuqur va byeixtiyor o`xshashlikning yetishmasligi” qaqida yozadi [18, 204-b.].

Bolaning oiladan tashqarida bo`lgan kattalar bilan kyeyingi aloqalari uning shaxsini zaruriy o`xshashliklar bilan boyitadi. Atrofdagi odamlarni qali ular lazzat olishga ko`maklasharkan syevadilar va qachonki ular bunda rad etsalar, yomon ko`radilar. to`laqonli Svyerx-Myenning yo`qligi tufayli aybdorlik tuyqusini uyqotuvchi qyech qanday ichki talablar mavjud emas. Garchi axloqning oqibatlarini intyellyektual tushunish bor bo`lsa-da, hissiy tushunish yo`q. Kyelajakda qoniqmaslik xavfidan ko`ra, ayni damlik qoniqish muqimroq [30, 31-b.].

Shunday qilib, erta ob'yektli munosabatlarning buzilishi myeqribonlikni o`rnatish va obro`ni tan olishga noqodirlik sifatida kyechedigan jiddiy shaxsiy buzilishga olib kyeladi.

Navbatdagi o`xshashlikka qaramay, O. Kyernbyerg [7] “antiijtimoiy shaxs”ning o`z guruhida psixologik jiqatdan bir xil emasligini ta'kidlaydi va unda bir nyecha tashhisiy guruhchalarni ajratishni taklif qiladi:

Shaxsning o`z antiijtimoiy buzilishi dastavval supyer-Egoning oqir patologiyasi bilan xarakterlanadi. Bu aybdorlik va afsuslanishni qis qilishga qodir bo`lmaslik; hissiy ko`ngil qo`yish (qatto qayvonlar) ga qobiliyatsizlik; odamlarni ekspluatatsiya qilishga asoslangan munosabat; yolqonchilik va nosamimiylik; muloqazalar sustligi va qayotiy tajribadan o`rganishga noqodirlik; qayotiy ryejaga rioya qilishga qobiliyatsizlik. Bir qolatda bunday axloq faol-tajovuzkor (yovuz-sadistlik), boshqalarida – passiv-parazitlik (ekspluatatsiya qiluvchi) shakliga ega bo`lishi mumkin.

Agar shaxsan antiijtimoiy buzilish aniqlanmasa, yomon sifatli nartsissizm dyeb nomlanishiga o`rin bor. U shaxsning tipik nartsissik buzilishida (buyuklik, Myenning afzalligi), xarakterologik ildizli tajovuzda (boshqalarga sadistlik yoki

o`ziga yo`naltirilgan tajovuz) paranoidal tyendyentsiya va o`zining qaqiligiga ishonchda namoyon bo`ladi. Antiijtimoiy shaxsdan farqli ravishda yovuz sifatlari nartsissizm, myeqribonlik va boshqa odamlar ishtiroki potentsiali yoki aybdorlik tuyqusi saqlanadi. Bunday odamlar boshqalardagi axloqiy e`tiqodni tushunadilar, o`z o`tmishlariga ryeal munosabatga egadirlar va kyelajakni ryejalashtira oladilar.

Kyeyinroq, antiijtimoiy axloq (asosan passiv-parazitik tip) shaxsning uzoq muddatli chuqur ko`ngil qo`yishga layoqatsizlik bilan shunchaki nartsissik buzilishi tuzilmasida uchrashi mumkin. U jinsiy addiqiya shaklida, mas`uliyatsizlik; boshqalarni hissiy yoki moliyaviy ekspluatatsiya qilishda ko`rinishi mumkin.

Kyeyingi guruh shaxsning boshqa buzilishlarida (infantil, istyeroid va q.k.) antiijtimoiy axloqni o`z ichiga oladi.

Shaxsning asabiy buzilishi qolatida antiijtimoiy axloq ongsiz aybdorlik tuyqusida sodir bo`ladi, ko`pincha bu shaxsiy drama sifatida ko`rinishi mumkin. Masalan, odam ishxonada fosh bo`lib, bo`shatilishidan qo`rqqanidan mayda pryedmyetlarni o`qiraydi.

Antiijtimoiy axloqni simptomatik asabiylikning qismi sifatida o`smir isyonkorligining, psixik nizolarning antiijtimoiy axloqqa o`tkazishni yengillashtiruvchi atrofda gilarining ta`siri ostida moslashuvning buzilishi shaklida ko`rib chiqish mumkin. v formye podrostkovogo buntarstva, narushyeniya adaptatsii pod vliyaniyem okrujyeniya, oblyegchayuhyego pyeryevod psixichyeskix konfliktov v antisotsialnoye povyedyeniye.

Nihoyat, bu dissotsial ryeaksiya – antiijtimoiy axloq bilan ijtimoiy guruhchaga notanqidiy moslashuv bo`lishi mumkin.

Shunday qilib, shaxsning dyelinkvyent axloqi kabi bunday psixologik ryeallik o`z ichiga umumiy qonunchilikday, aniq ko`rinib turgan individual o`ziga xoslikni oladi.

Dyelinkvyent shaxslarga murojaatda ularning ishonchsizligi kabi jazoga fitnasini ham inobatga olmaslik maqsadga muvofiqdir (bu qanchalik mumkin bo`lsa). “Ular o`zlarini tuta olmaydilar, biroq ko`ngil qo`yishning erta bolalikda qoniqmagan noto`qri qizqin xog`ishiga ega ekanliklari”dan [2, 184-b.].

Ushbu bo`limni yakunlab, ta`kidlashni istardikki, qozirgi vaqtda Rossiyada jinoyatchilik birmuncha oqriqli jamoatchilik muammolaridan birini aks ettiradi. 1996-1998 yy. davlatimizda jinoyatchilik darajasi ryekord bosqichiga ko`tarildi: yiliga 2,5-3 mln. jinoyat, garchi bu ko`rsatkich shu darajada muqim turgan bo`lsada, eqtimol, uni jinoyatchilikning to`yimlilik darajasiga erishish dyeb atash o`rinlidir. Miqdoriy o`shish bilan bir vaqtda o`ta xavfli tyendyentsiya aniqlandi: oqir jinoyatlar qissasi ko`paydi; o`smirlar jinoyati o`sdi; uyushtirilgan jinoyatlar ko`paydi. Masalan, 1997 yil RF Ichki ishlar vazirligida 12 mingdan ortiq uyushgan jinoyat guruhlari qayd qilindi [14].

Antijamoatchilik axloq muammosi nafaqat abstrakt ijtimoiy ko`rinish sifatida mavjud. Kundalik qayot har birimizning oldimizga sodda bo`lmagan vazifalarni qo`yadi: kriminogiyen sharoitning ta`siriga tushmaslik, qo`rqquvdan qochish, o`zi va o`z oilasini qimoya qilish, bolalarda qonunga bo`ysunuvchanlikni

tarbiyalash, odamlarga (qonunni buzish yo`lida turgan) jamiyatga qaytishda yordamlashish. qo`yilgan vazifalar davlat va uning fuqarolari tomonidan ulkan kuchni talab qiladi. Shu bilan bir vaqtning o`zida jinoyatchilik muammosini qal qilish shaxsning og`ishgan xulqi kabi qonunga qarshi axloqni jiddiy ilmiy fikrlash bilan zich bog`liqdir.

Nazorat savollari va vazifalar

Shaxsning qonunga zid axloqi bilan bog`liq asosiy tushunchalarni ochib byering.

Dyelinkvyent axloq va qonunbuzarlar tipining asosiy shakllarini sanab byering.

Dyelinkvyent axloqning ichki va tashki sharoitlarini sanang.

7-MAVZU: TOBYE AXLOQ

Ryeja:

- 1. Tobe axloqning tavsifnomasi**
- 2. Kontsyeptual modyellar**
- 3. Shaxs muqtoj axloqining omillari**
- 4. kammuhtojlik fyenomyeni**
- 5. Kimyoviy tobyelik**
- 6. Ozuqaga tobyelik**

Tobe axloqning umumiy tavsifnomasi

“Shaxsning og`ishgan xulqi” o`ta murakkab va ko`p obrazli kateygoriyasi ichida tobye axloq yoki boqlanib qolgan dyeb nomlanuvchi guruhcha ajratiladi. Shaxsning tobye axloqi o`zida jiddiy ijtimoiy muammoni aks ettiradi, chunki aniq ko`rinib turgan shaklda ishga layoqatini yo`qotish, atrofdagilar bilan janjallar, jinoyat sodir etish kabi salbiy oqibatlariga ega bo`lishi mumkin. Bundan tashqari, bu dyeviatsiyaning u yoki bu tarzda istalgan oilaga tyegishli bo`lgan birmuncha kyeng tarqalgan turi.

Azal-azaldan tobye axloqning turli shakllarini piyonistalik, ortiqcha yeyish, azart o`yinlar va boshqa ishqibozlikni nazarda tutgan zaraarli yoki yakson etuvchi odatlar dyeb ataganlar. Zamonaviy tibbiy adabiyotlarda patologik odatlar dyegan atama kyeng ishlatilad. Boqlanib qolish tushunchasi tibbiyotdan o`zlashtirilgan, qozirgi vaqtda nisbatan yangi va ommaviy atama hisoblanadi.

Tobyelik atamasi ostida kyeng ma'noda “kingadir yoki lazzat olish yoxud moslashish maqsadida nimagadir suyanishga intilish” tushuniladi [20, 71-b.]. Shartli ravishda mye'yoriy va o`ta boqlanib qoltobyelik qaqida gapirish mumkin. Barcha odamlar qavo, suv, ovqat kabi qayotiy muqim ob'yektlarga “mye'yoriy” tobyelikni qis qiladilar. Ko`pchilik odamlar ota-onalari, do`stlari, turmush o`rtoqlariga soqlom boqlanib qolishni syezadilar. Ba'zi qollarda tobyelikka mye'yoriy munosabatning buzilishi kuzatiladi. Masalan, shaxsning autik, shizoid,

antiijtimoiy buzilishi boshqa odamlarga fojiali tarzda yetarlicha ko`ngil qo`ymaslik oqibatida yuzaga kyeladi.

O`ta tobyelikka moyillik, aksincha, muammoli simbiotik munosabat yoki tobye axloqni tuqdiradi. Kyelgusida “boqlanib qolish” atamasidan foydalanganda biz nimagadir o`ta boqlanib qolishni nazarda tutamiz.

Shunday qilib, tobye axloq, shaxs tomonidan nimanidir yoki kimnidir suiistye'mol qilish bilan zich bog`liq bo`lganiday, uning ehtiyojlarini buzilishi bilan bog`liq. Maxsus adabiyotlarda ko`rib chiqilayotgan ryeallikning yana bir nomi qo`llanadi – addiktiv axloq. Ingliz tilidan tarjima qilganda addiction – moyillik, qalokatli odat. Agar bu tushunchaning tarixiy ildiziga murojaat qilsak, unda lotincha addictus – qarzi tufayli boqlangan shaxs (qarzi uchun qullikka qukm qilingan). Boshqacha aytganda, bu odam qandaydir yengib bo`lmas qukmronlikdan chuqur qullik boqlanib qolishga tushgan. “Addiktiv axloq” atamasining ba'zi afzalligi uning baynalminal transkripsiyada, shuningdyek, “addikta” yoki “addiktiv shaxs” kabi o`xshash odadmlar bilan shaxsning o`xshashlik imkoniyatidadir.

Boqlanib qolgan (addiktiv) axloq shaxs dyeviant axloqining turi sifatida, o`z navbatida, addiktsiya ob'yekti bo`yicha ayniqsa, diffyeryentsiyalanadigan ko`plab turchalarga ega. Nazariy jiqatdan (ma'lum bir sharoitlarda) bu har qanday ob'yekt yoki faollik shakllari bo`lishi mumkin – kimyoviy moddalar, pul, ish, o`yinlar, jismoniy mashqlar yoki jinsiy aloqa.

Ryeal qayotda tobyelikning shunday ob'yektlari tarqalgan: 1) psixofaol (qonuniy va noqonuniy giyohvand) moddalar; 2) spirtli ichimliklar (ko`pchilik tasniflarda birinchi guruhchaga taalluqli); 3) taom; 4) o`yinlar; 5) jinsiy aloqa; 6) din va diniy ibodatlar.

Sanab o`tilgan ob'yektlarga muvofiq tobye axloqning quyidagi shakllari ajratiladi:

- kimyoviy bog`liqlik (chyekish, toksikomaniya, giyohga muxtojlik, dorilarga muxtojlik, ichkilikka bog`liqlik);

- ovqatlanish axloqining buzilishi (ko`p yeyish, ochlik, taomdan voz kyechish);

- gembling – o`yinga tobyelik (kompyutyerga boqlanib qolish, azart o`yinlar);

- jinsiy addiktsiyalar (zoofiliya, fyetishizm, pigmalionizm, transvyestizm, eksbitsionizm, vuayyerizm, nyekrofiliya, sadomazoxizm (glossariyga qarang));

- diniy dyestruktiv axloq (diniy fanatlik, syektaga tortilish).

qayot o`zgarishi bo`yicha odamlarda tobye axloqning yangi shakllari paydo bo`ladi, masalan, bugungi kunda kompyutyerga bog`liqlik juda tyez tarqalmoqda. Ayni shu damda ba'zi shakllar dyeviantlik yorliqini yo`qotmoqda. Bizning nazarimizda, zamonaviy ijtimoiy vaziyatda gomosyeksuallikni dyeviantlikka tyegishli dyeyish kyarak emas, garchi, shubhasiz, u marginal axloq darajasida qoladi (mye'yorning oxirgi chyegarasini egallovchi va odamlarda qabul qilmaslikni uyqotgan). Tobye axloqqa faollikning ryeal zarar kyeltirmaydigan kundalik shaklini, masalan, kofye ichish yoki shirinlik yeyish odatini qo`shib qo`yishdan saqlanish lozim.

Modomiki, biz faqat og`ishgan xulq shakllarini ko`rib chiqarkanmiz, axloqning dyeviantlikning barcha umumiy byelgilariga javob byerishini diqqat bilan kuzatish maqsadga muvofiqdir (1-bo`limga qarang). 1) Masalan, istalgan jinsiy axloq mye'yor chyegarasida joylashadi, agar u: 1) o`zaro kyelishuvga asoslansa; 2) voyaga yetmagan bolalardan foydalanish bilan bog`liq bo`lmasa; 3) tirik odamga yo`naltirilgan; 4) dyeviantlikning umumiy byelgilariga javob byermaydi. Unda jinsiy axloqning barcha turlari o`qda joylashishi mumkin:

qonun bilan ta'qiqlangan jinoiy jinsiy harakatlar (jinsiy zo`ravonlik, fog`ishabozlik, bolalardan foydalanish, yomon yo`lga kirish);

jinsiy dyeviatsiya (qayvonlar bilan jinsiy aloqa, sadomazoxizm, fyetish-syeks va q.k.);

marginal axloq (promiskuityet, nudizm, gomosyeksualizm);

umumqabul qilingan jinsiy axloq (katta odamlarning o`zaro xog`ish bo`yicha gyetyerojinsiy axloqi).

Dyemak, muqtoj (addiktiv) axloq – bu nimanidir suiistye'mol qilish yoki kimnidir o`z-o`zini boshqarish yoki moslashuv maqsadida boqlanuvchi shaxs og`ishgan xulqining shakllaridan biri.

Addiktiv axloq oqirligining darajasi turlicha – amaliy mye'yoriy axloqdan aniq ko`rinib turgan somatik va psixik patologiya bilan birga boruvchi biologik boqlanib qolishning oqir shakligacha bo`lishi mumkin. Shu bilan bog`liq ravishda ba'zi mualliflar boqlanib qolish darajasiga yetmaydigan va fatal xavf tuqdirmaydigan, masalan, ko`p ovqat yeyish yoki chyekish kabi addiktiv axloq va shunchaki zararli odatlarni farqlaydilar [5]. O`z navbatida, addiktiv axloqning alohida turchalari turli-tuman ko`rinishlar kontinumini aks ettiradi. Masalan, mutaxassislarning tan olishicha, piyonistalik (ichkilikka boqlanib qolishning klinik shakli) monolit hisoblanmaydi, qaqiqatan ham “piyonistalar” qaqida gapirilsa to`qriroq bo`ladi.

Shaxsning boqlanib qolish ob'yektini tanlashi qisman uning inson organizmiga o`ziga xos ta'siri bilan aniqlanadi. qoidadagiday, odamlar addiktsiyaning u yoki bu ob'yektiga individual moyillik bo`yicha farqlanadilar. Ichkilikning alohida ommaviyligi uning kyeng ta'sir spyektriga ega ekanligidir – u birday muvaffaqiyat bilan qo`zqatish, qizishish, bo`shashish, yalliqlanish kasalliklarini davolash, o`ziga ishonch va erkinligi uchun foydalaniladi.

Tobye axloqning turlicha shakllari uyqunlashish yoki bir biriga o`tish tyendyentsiyasiga ega, bu esa uning ishlashidagi myexanizmlarning umumlashganini isbotlaydi. Masalan, ko`p yillik stajga ega bo`lgan kashanda sigaryetadan voz kyechgach, doimiy ravishda ovqatlanishga istakni qis qilishi mumkin. Gyeroinga muqtoj bo`lib qolgan odam ancha yengil giyohvandlar yoki ichkilikni istye'mol qilish yordamida ryemissiyani qo`llab-quvvatlashga intiladi.

Albatta, tashqi farq bo`lib ko`rinishiga qaramay, axloqning ko`rib chiqilayotgan shakllari printsiptial o`xshash psixologik myexanizmlarga ega. Shu bilan bog`liq qolda addiktiv axloqning umumi byelgilari ajratiladi.

Dastavval shaxsning muqtoj axloqi uning turqun psixojismoniy qolatning o`zgarishiga intilishida namoyon bo`ladi. Ushbu mayl inson tomonidan impulsiv-katyegoriyali, yengib bo`lmas, to`yinmaydigan sifatda boshdan kyechirilgandi.

Tashqaridan bu go'yoki o'z o'zi bilan kurash, ko'pincha esa – o'z-o'zini nazorat qilishni yo'qotish bo'lib ko'rinadi.

Addiktiv axloq to'satdan paydo bo'lmaydi, u o'zida addiksiya (tobye bo'lib qolish) ning uzluksiz shakllanish va rivojlanish jarayonini aks ettiradi. Addiksiya boshlanish (ko'pincha byeozor), individual oqim (tobye bo'lib qolishning kuchayishi bilan) va natijaga ega. Axloq motivatsiyasi boqlanib qolishning turli bosqichlarida turlichadir. Masalan, giyohvand moddalarga tobye bo'lib qolishning shakllanish jarayoni quyidagi bosqichlarga ega bo'lishi mumkin: 1. Dastlab yoshlar submadaniyati ta'siri ostida epizodik istye'mol, ijobiy hissiyotlar va saqlangan nazorat fonida giyohvand moddalar bilan tanishuv sodir bo'ladi. 2. Syekin-asta nisbiy saqlangan nazorat bilan istye'molning turqun individual ritmi shakllanadi. Bu bosqich ko'pincha qachonki ob'yekt qaqiqatan uzoq davom etmaydigan muddatga psixojismoniy qolatni yaxshilashga yordam byersa, psixologik bog'liqlik bosqichi dyeb ataladi. Syekin-asta giyohvand moddalarning kattaroq dozalariga o'rganish sodir bo'ladi, shu bilan bir vaqtning o'zida ijtimoiy-psixologik muammolar yiqiladi va axloqning moslashmagan styeryeotipi kuchayadi. 3. Kyeyingi bosqich uchun eng yuqori darajani istye'mol qilganda ritmning tyezlashishi xarakterlidir, byekor qilish sindromi va nazoratning to'la yo'qotilishi, intoksikatsiya byelgisi bilan jismoniy boqlanib qolish byelgilari paydo bo'ladi. Giyohvand moddalar lazzat olib kyelishdan to'xtaydi, u azob va oqriqlardan qutulish uchun istye'mol qilinadi. Bularning barchasi shaxsning qo'pol o'zgarishi (psixik buzilishgacha) va aniq ko'rinib turgan ijtimoiy moslashmaganlik bilan birga boradi. Ancha kyeche bosqichlarda giyohvand moddalarni istye'mol qilishda dozasi kamaytiriladi, istye'mol qilish endi qolatni tiklashga olib kyelmaydi. 4. Natijada – ijtimoiy yolqizlanish va fojia (dozani oshirish; suitsid; OITS; qayot bilan birga bo'lolmaydigan kasallik).

Bosqichning davomliligi va oqib o'tish xaraktyeri ob'yektning xususiyatiga (masalan, giyohvand moddalar ko'rinishida) va addiktning individual xislati (masalan, yosh, ijtimoiy aloqalar, intyellyekt, sublimatsiyaga qobiliyat) ga bog'liq.

Muqtoj axloqning yana bir xaraktyerli xususiyati uning siklliligi hisoblanadi. Bitta sikl fazasini sanaymiz:

- addiktiv axloqqa ichki tayyorlikning mavjudligi;
- istak va zo'riqishning kuchayishi;
- addiksiya ob'yektini kutish va faol izlash;
- ob'yektini olish va o'ziga xos kyechinmalarga erishish;
- bo'shshish;
- ryemissiya fazasi (nisbiy sokinlik).

Kyeyin sikl individual chastota va ifodalanganligi bilan takrorlanadi. Masalan, dlya odnogo addiktning bittasi uchun sikl bir oy, boshqasi uchun – bir kun davom etishi mumkin.

Muqtoj axloq kasallik yoki o'linga olib kyelishi shart emas (masalan, piyonistalik yoki giyohvandlik qollaridagi kabi), biroq qonunan shaxsiy o'zgarishlar va ijtimoiy moslashmaganlikni uyqotadi. S.P.Korolyenko va T.A.Donskiy [9] addiksiyaning shakllanishi bilan birga boruvchi ukazo'vayut tipik ijtimoiy-psixologik o'zgarishlarni ko'rsatadi. Addiktiv ko'rsatmaning

shakllanishiga– qayotga addiktiv munosabatni uyqotuvchi kognitiv, hissiy va axloqiy xususiyatlarning yiqindisi birinchi darajali aqamiyatga ega.

Addiktiv ko`rsatma addiksiya ob'yektiga yuqori baholi hissiy munosabatning (masalan, sigaryeta, giyohvand moddalarning doimiy zaxirasi bo`lishi qaqidagi xavotir) paydo bo`lishida ifodalanadi. Ob'yekt to`qrisidagi fikrlar va suqbatlar ustunlik qilishni boshlaydi. Ratsionalizatsiyalash myexanizmi kuchayadi – addiksiyani intyellyektual oqlash (“hamma chyekadi”, “stryessni ichkiliksiz yengib bo`lmaydi”, “kim ichsa, uni kasallik yengmaydi”). Bunda magik tafakkur (o`z buyukligi yoki giyohvand moddalarning qudratliligi qaqidagi fantaziyalar ko`rinishida) va “istak bo`yicha tafakkur” dyeb nomlanuvchi shakllanadi, buning oqibatida addiktiv axloq va addiktiv muqitning salbiy natijalariga tanqid pasayadi (“hammasi joyida”; “myen o`zimni nazorat qila olaman”; “barcha giyohvandlar – yaxshi odamlar”).

Parallyel tarzda “boshqa” hamma narsaga, shu jumladan, addiktga tibbiy-ijtimoiy yordam ko`rsatishga harakat qiladigan mutaxassislariga ham ishonchsizlik rivojlanadi (“ular myeni tushunmaydilar, chunki o`zlari buning nima ekanini bilmaydilar”).

Addiktiv ko`rsatma boqlanib qolish ob'yekti mavjud bo`lishning maqsadi, istye'mol esa – qayot tarzi bo`lishiga olib kyeladi. qayotiy borliq ob'yektni olish vaziyatigacha torayadi. qolgan barchasi – avvalgi axloqiy qadriyatlar, qiziqishlar, munosabatlar – aqamiyatli bo`lishdan to`xtaydi. Jyelaniye «slitsya» s ob'yekt bilan “qo`shilish” istagi shunchalik ustunlik qiladiki, odam unga erishish yo`lida o`tkir ixtirochilikni va sabotni namoyish qilib, barcha to`siqlarni yengadi. Ko`pincha yolqonning muqtoj axloqning alishtirilmas yo`ldoshi bo`lishi qayron qolarli narsa emas. O`zi va o`z axloqiga tanqidiylik aqamiyatli tarzda pasayadi, muqofaza-tajovuzkor axloq kuchayadi, ijtimoiy moslashmaganlik byelgilari o`sadi.

Eqtimol, addiktiv ko`rsatmaning eng salbiy ko`rinishlaridan biri anozognoziya – kasallik yoki uning oqirligini rad etish hisoblanadi. Addiktning o`z muqtojligini tan olmasligi (“myen – piyonista emasman”; “agar istasam, ichishni tashlay olaman”) uning atrofdagilar o`zaro munosabatini murakkablashtiradi va aqamiyatli tarzda yordam ko`rsatishni qiyinlashtiradi, qator qollarda esa muqtojlikni yengib bo`lmas qiladi.

Shunday qilib, muqtoj (addiktiv) axloq – bu psixik qolatni o`zgartirish maqsadida qandaydir moddani istye'mol qilishga (yoki o`ziga xos faollikga) muqtoj bo`lib qolish bilan bog`liq bo`lgan autodyestruktiv axloq. Sub'yektiv ravishda addiksiya ob'yektisiz yashash mumkin emasday, unga yengib bo`lmas mayl kabi kyechiriladi. Bu axloq, modomiki organizm va shaxsni muqarrar ravishda barbod qilarkan aniq ko`rinib turgan autodyestruktiv xaraktyerga ega.

Kontsyeptual modyellar

Muqtoj axloq tabiati qaqidagi tasavvurlar madaniyatning rivojlanishi bilan parallyel ravishda rivojlandi va qozirgacha mukammal dyeb hisoblash mumkin ems. Tarixan birinchi bo`lib, eqtimol, addiktiv axloq ruqsizlik va ma'naviy nomukamallik oqibati sifatida ma'naviy modyel chiqdi. Bu modyel qalokatli

odatlar odamning gunoqkorligi ko`rinishlaridan biri hisoblanishiga mos tushuvchi diniy dunyoqarash boshlanadi.

Etik nuqtai nazardan odam o`z axloqiga to`la mas'uliyatni oladi. Masalan, piyonistalar o`z ishqibozligiga byeriluvchan gyedonistik kayfiyatdagi individ hisoblanadilar. Albatta, axmoqona odatlardan qutulish uchun o`ziga ichishni man etish va sust irodani obrazli qilib aytganda “sochidan ushlab botqoqdan tortib olishga urinish” bilan yengish zarur. qozirgi vaqtda axloqiy modyel, agar o`rni bo`lsa, giyohvand moddalarga boqlanib qolganlarga giyohvand moddalarni istye'mol qilish va qonunbuzarlik sodir etish o`rtasidagi zich aloqaga asosan qo`llaniladi.

Addiktiv axloqning boshqa kontsyeptual paradigmasi kasallik modyeli hisoblanadi. Ushbu modyel mutaxassislar orasida ommaviylikka erishdi va kyeng jamoatchilik e'tirofini oldi (masalan, “O`n ikki qadam” dasturi doirasida). Ko`rib chiqilgan modyelga muvofiq boqlanib qolish o`zida maxsus yordam olishni talab qiluvchi kasallikni aks ettiradi. Bunda addikt qisman o`z kasalligining o`tishida mas'uliyatdan qisman ozod bo`ladi. Masalan, kak diabyetik o`z diabyetiga javob byerishi mumkin bo`lmaganiday, piyonista ham o`z piyonistaligi uchun javobgar emas. Addiktlar ekzogen moddalardan boqlanib qolishga immanyent moyilligi bo`lgan odamlar sifatida ko`rib chiqiladi. Modomiki, muqtojlik qiyin davolanuvchi dyeb tan olingan ekan, u bilan azoblanuvchi odam butun qayoti davomida bu oqriqli maylga qarshilik ko`rsatishi lozim. Va aynan shuning uchun u shaxsan javobgardir.

Anonim piyonistalar jamiyatida (AL) davolashning nisbatan yuqori samarasi kasallik modyeli ommaviylikning o`sishiga olib kyeldi. Giyohvandlikka boqlanib qolganlar anonim giyohvandlar (AN) tashkilotini yaratib, muvaffaqiyatga AA erishishga urinmoqdalar. Kak otmyechayet P. Kuttyer ta'kidlashicha, bu qisman piyonista shaxslar va giyohvand moddalarni istye'mol qiluvchi odamlar o`rtasidagi aqamiyatli farqni tushuntiradi [12, 211-b.].

Boshqa simptomatik modyel addiktiv axloqni alohida axloqiy “simptomlar” yoki odatlar sifatida o`rganishni ko`zda tutadi [5]. Masalan, chyekish jiddiy shaxsiy muammolar bilan qam, kasallik buzilishlari bilan ham bog`liq bo`lmagan oddiy odat bo`lishi mumkin. Bunday axloq axloqning boshqa har qanday (shu jumladan, foydali) styeryeotipi kabi o`rganish qonunlari bo`yicha shakllanadi. Masalan, o`smir chyekishga o`zi uchun aqamiyatli bo`lgan kompaniyada tyengdoshlarining ma'qullashini olib va kattalikni qis qilib, qo`shilishi mumkin. Albatta, tibbiy-psixologik ta'sir aniq bir simptom – odatga yo`nalgan bo`lishi darkor. Buning uchun quyidagilarni aniqlab olish muqim: shaxs ushbu axloqdan (u nima bilan o`z-o`zini mustaqkamlaydi) qanday psixologik foyda chiqaradi; u, odatda, qanday sharoitlarda o`tadi (nima uni mustaqkamlaydi); Nihoyat, qachon va nima uchun u namoyon bo`lmaydi (uning ingibitorlari qanday). Olingan axborotga asosan uni har doim namoyon bo`lganda “jazolab” va aksincha, ijobiy axloqni mstaqkamlab, istalmagan axloqqa ta'sir ko`rsatishni ryejalashtirish mumkin. Masalan, agar biz chyekishni tashlashni istasak, uyda sigaryeta saqlamasligimiz; syekin-asta chyekilgan sigaryetalar sonini kamaytirib borishimiz,

chyekishdan tiyilganda o`zimizni raqbatlantirishimiz, qachonki chyekishga xog`ish tuqilganida “boshqa” yoqimli nimanidir qilishimiz kyarak.

Ko`rib chiqilgan tamoyil dorivor pryeparatlardan foydalanish yordamida ham amalga oshirilishi mumkin. Masalan, bog`liqlik bilan ajralishni istagan odamga ichkilik yoki giyohvand moddalarni istye'mol qilganda o`ta noxush ryeaktsiyalarni (yurak urishi, bo`qilish, vaqima) uyqotuvchi pryeparatlarni kiritish mumkin. Ushbu qolda avval istalgan ob'yekt qo`rquv yoki nafratlanish bilan assotsiatsiyalanishni boshlaydi va muqtoj axloq syekin-asta so`nishi mumkin. Boshqa qollarda giyohvand moddalarni qabul qiluvchi ryetsyeptorlarni blokirovkalovchi (“o`chiruvchi”) dorilardan foydalaniladi. Shunga o`xshash moddalar ta'siri ostida shunchaki kutilgan kayf bo`lmaydi, shu bilan muqtoj axloq mustaqamlanmaydi va istye'mol qilish ma'nosiz bo`lib qoladi.

Simptomatik modyel yetarlicha ishonchli ko`rinadi. U addiktiv axloqning turlicha shakllarida – mustaqil yoki komplyeks ryeabilitatsiya doirasida kyeng foydalaniladi.

Muqtoj axloqning eng kam tarqalgani psixoanalitik modyeldir [12, 21, 28]. Eqtimol, bu addiktiv buzilishning psixoanalitik tyerapiyasi qali yuqori samaradorlikka erishmagani bilan bog`liqdir. Ayni vaqtda muqtoj axloq shakllanishining psixodinamik myexanizmlari uning tabiatini tushunish uchun o`ta muqim dyeb tan olinadi. Psixoanalitik modyelga muvofiq addiktiv axloq shaxsiy dinamikaning buzilgan ko`rinishlaridan biri hisoblanadi. Muqtoj axloqqa individual moyillik qayotning birinchi yillarida aniqlanadi. Kyeyin u ixtiyorsiz sabablar kabi inson xarakterining xususiyatlari (masalan, oral xarakter) bilan uyqotiladi va quvvatlanadi.

AA tashkiloti kasallikka boqlanib qolishni tan olishiga qaramay, uning faoliyati shaxs ichki tuzilmaviy o`zgarishlarini jadal qo`llab-quvvatlashga yo`naltirilgan. Masalan, zich shaxslararo munosabatda ichkilikdan tiyilish kontyekstida qachonki odamlar baxtsizlik bo`yicha o`rtoqlari bilan e'tiborli va qamxo`r birlashishni qis qilgandagina erishiladi. qamxo`rlik qiluvchi figuralar psixotyerapyevt intyernalizatsiyalangani kabi obrazda intyernalizatsiyalanadi. Bu, o`z navbatida, piyonistaga impulsni nazorat qilishga yordam byeradi va uning Egosini kuchaytiradi.

Tizimli-shaxsiy modyelda muqtoj axloq shaxsning aqamiyatli munosabatlar tizimi va qayotiy muqim funktsiyalarning uzilishi bilan bog`liq disfunktsional kabi ko`rib chiqiladi [10, I]. Masalan, ichkilikni istye'mol qilish chastotasining oshishi ishdagi omadsizliklar bilan bog`liq bo`lishi mumkin, o`smirning giyohvand moddalarga tobye bo`lib qolgan axloqi – ota-onalarini ajrashishdan to`xtatish maqsadi bo`lib xizmat qilishi; ko`p ovqat yeyish esa – jinsiy-shaxsiy muqitdagi muammolar qaqida signal byeradi.

Tizimli-shaxsiy modyel oilaviy maslaqatlashish va psixotyerapiya doirasida birmuncha to`liq amalga oshadi. Shuningdyek, unga ba'zi ryeabilitatsion tizimda ustuvorlik byeriladi. Masalan, «Day-Top International» dasturi dyeviant shaxsni moslashmagan, ijtimoiy aloqalardan yulib olingan sifatda ko`rib chiqadi. Dasturning maqsadi addikt yoki dyelinkvyentning guruh qoidalari va o`z axloqiga

mas'uliyatni qabul qilish orqali guruh (jamiyat)da yashash qobiliyatini tiklash hisoblanadi.

Tobye axloqning sanab o'tilgan kontsyeptual modyellari uning murakkabligi va ko'p obrazlilikini aks ettiradi. Fan rivojlanishining zamonaviy bosqichida ustuvorlik kompleks – boqlanib qolishni murakkab ko'p darajali “jamiyat – shaxs – organizm” tizimida ishlashining buzilishi sifatida ko'rib chiquvchi addiktiv axloqning biopsixoiijtimoiy modyeliga byerilishini ta'kidlash zarur. Bu dyemakki, addiktiv axloq bir vaqtning o'zida bir nyecha planda ko'rib chiqilmoqi lozim: madaniy, ijtimoiy, huquqiy, psixologik, tibbiy-biologik.

Shaxs tobye axloqining omillari

Shunday qilib, tobye axloq ko'p omilli ko'rinish dyeb tan olinadi. Fanning zamonaviy qolati addiktiv axloqning quyidagi sharoitlari va sabab (omil) lari qaqida gapirish imkonini byeradi.

Muqtoj axloqning shakllanishiga yordamlashuvchi tashqi ijtimoiy omillarga bozorga yangi va yangi mollarni – boqlanib qolishning potyentsial ob'yektlarini chiqarib tashlovchi oziq-ovqat sanoati yoki farmatsyevtik industriya soqasidagi tyexnik taraqqiyotni kiritish mumkin. Omillarning shu guruhiga yoshlarni kimyoviy moddalarni istye'mol qilishga faol jalb etuvchi giyohvand moddalar bilan savdo qiluvchilarning faoliyati ham tyegishlidir. Bundan tashqari, urbanizatsiya darajasi bo'yicha biz odamlar orasida o'zaro shaxsiy aloqalar susayayotganini kuzatamiz. Mustaqillikka intilib, odam unga kyerakli ko'mak va xavfsizlik qissini yo'qotadi. Insoniy o'zaro munosabatlardan lazzatni izlash o'rniga biz yanada ko'proq taraqqiyotning qalbsiz mahsulotlariga murojaat qilamiz.

Ba'zi ijtimoiy guruhlar uchun muqtoj axloq guruhli dinamika ko'rinishi hisoblanadi. Masalan, o'smirlarning vo'raiyennoy guruhlanishining tyendyentsiyasi fonida psixofaol moddalar o'smir submadaniyatiga “ruxsat” rovida chiqadi. Ushbu qolda giyohvand moddalar (kyeng ma'noda) o'smir uchun quyidagi qayotiy muqim vazifalarni bajaradi:

Kattalik qissi va ota-onadan ozod bo'lishni quvvatlaydi;

Guruhga, shuningdyek, norasmiy muloqot muqitiga mansublik tuyqusini shakllantiradi;

Odamlarga yo'naltirmasdan jinsiy va tajovuzkor e'tiqod qayta yutib chiqish imkonini byeradi;

hissiy qolatni boshqarishga yordamlashadi;

Turlicha moddalar bilan tajriba o'tkazish orqali o'smirning kryeativ potyentsialini amalga oshiradi.

Submadaniyat eng turli-tuman shakllarda chiqishi mumkin: o'smirlar guruhi, norasmiy uyushma, jinsiy kamchilik yoki shunchaki erkaklar kompaniyasi. har qanday qolda uning shaxsga o'zini “o'zinikilar bilan” bir xillashtiruvchi ta'siri o'ta yuqori. Shubhasiz, o'smir va o'spirinlik yoshida submadaniyatning ta'siri eng yuqori darajada. Bizning nazarimizda, bu shaxs muqtoj axloqining birmuncha aqamiyatli ijtimoiy omillaridan biri.

qoidadagiday, addiktiv axloqning sodir bo'lishida yetakchi rol oilaga qayd qilinadi. Ko'p sonli tadqiqotlar davomida ota-onalar va bolalarning kyeyingi muqtoj axloqi o'rtasidagi aloqa aniqlandi. Raboto` A. Fryeyd, D. Vinnidata, M.Balinta, M.Klyayn, B.Spoka, M.Mallyer, R.Spitslarning ishlari ishonchli tarzda guvoqlik byeradiki, bolaning rivojlanishiga onaning tushunish va uning asosli ehtiyojlarini qondirishga layoqatsizligi zarar kyeltirarkan [15, 21, 29].

qator mualliflarning fikriga ko'ra boqlanib qolishning shakllanishida yetakchi rol go'daklik jaroqatiga (qayotining birinchi ikki yilidagi qattiq qiynaydigan kyechinmalar shaklida) taalluqli. Jaroqat jismoniy oqriq, onani yo`qotish yoki uning ehtiyojlarni qondirishga layoqatsizligi, ona va bola tyemperamyentining birga bo`la olmasligi, go`dakning o`ta tuqma qayratliligi, Nihoyat ota-onaning qandaydir harakatlari bilan bog`liq bo`lishi mumkin. ota-onalar, qoidadagidyek, go`dakka o`zlarining psixojaroqat yetkazuvchi ta'sirlari qaqida bilmaydilar, masalan, qachonki eng yaxshi niyatda yoki shifokor tavsiyasiga ko`ra uni ovqatlanishning qat'iy tartibiga o`rgatishga uringanlarida, bolani "erkalash"ni o`zlariga ta'qiqlasalar yoki qatto uning qaysarona didini sindirishga harakat qilsalar. Distryessni boshdan kyechirib, go`dak o`ziga yordam byerish qolatida bo`lmaydi va shunchaki uxlaydi. Biroq, G.Kristal ta'kidlaganidyek [21, 105-b.], oqir jaroqatlovchi vaziyatning takrorlanishi rivojlanish va apatiya qamda chyetlanganlik qolatiga o`tishning buzilishiga olib kyeladi. Kyeyinroq jaroqatni har qanday affyektlar oldida qo`rquv, uni o`tkazishga noqodirlik, "xavfsizlik" qissi, noxushlikni kutish bo`yicha aniqlash mumkin. Tobbye odamlarning bu xususiyati past affyektiv insonparvarlik sifatida byelgilanadi.

Bunday odamlar o`zlari qaqida qayqura olmaydilar va o`z kyechinmalarini uddalashlari uchun kimdir yordamlashishiga muqtoj bo`ladilar. Shu bilan birgalikda ular odamlarga nisbatan ishonchsizlikni qis qiladilar. Bu qolda jonli bo`lmagan ob'yekt to`la insoniy munosabatlar o`rniga almashtirilishi mumkin. Shunday qilib, ilk bolalikda psixik jaroqat olgan odamlarda tobyelikka katta xatar mavjud.

Umuman olganda oila bolaga zaruriy muqabbatni byermasligi va uni o`zini syevishga o`rgatmasligi mumkin, o`z navbatida, bu yomonlik, byekorchilik, foydasizlik o`ziga ishonchsizlikka olib kyeladi. Zamonaviy taassurotlarga muvofiq tobye axloqli odamlar o`z-o`zini qurmat qilishni quvvatlashda jiddiy qiynchiliklarni qis qiladilar. Yaxshi ma'lumki, masalan, odam kayf qolatida o`zini erkinroq va odatdagidan o`ziga ishonganroq syezadi. Boshqa tomondan, piyonistalar kompaniyasi uchun dolzarb mavzudagi suqbat xarakterlidir: "Syen myeni qurmat qilasanmiq" Tobbyelik, shunday qilib, shaxsning o`z-o`zini baholashini boshqarishida o`ziga xos vosita bo`lib chiqadi.

Tobbye shaxsning jiddiy oilaviy muammosi, qoidadagiday, alyeksitimiya – ota-onalarning o`z tuyqularini ifodalash (ularni tushunish, byelgilash va gapira olish) ga layoqatsizligi bilan birga boradigan ota-onalarning o`zlaridagi hissiy buzilish bo`lishi mumkin. Bola oilada nafaqat salbiy tuyqularni "yuqtiradi", balki u ota-onasidan o`z kyechinmalarini aytmalikni, ularni bostirishni va qatto ularning mavjudligini rad etishni o`rganadi.

Avlodlar o`rtasida chyegaraning, oila a'zolarining bir biriga o`ta psixologik bog`liqligining yo`qligi, gipyerstimulyatsiya – yana bir salbiy omil. M.Mallyer [21, 15-b.] bolaning mye'yoriy rivojlanishi uchun syeparatsiya – onadan syekin-astalik bilan uning kyetishi va qaytishi vositasida ajralish, shuningdyek, bolaning individualizatsiyasi jarayonining muqimligiga e'tiborni jamlaydi. Addiktiv axloqning buzilgan chyegarali oilalarda boshqa a'zolar axloqiga ta'sir etishning bitta usuli bo`lib chiqishi, bunda boqlanib qolishning o`zi oiladan mustaqillik hissiyotini byerishi mumkin. Buning bittasi isboti kuchaygan oilaviy muammolarda tobye axloqning kuchayishi hisoblanadi.

Oila nafaqat tobye axloqning sodir bo`lishida, balki uni qo`llab-quvvatlashda ham aqamiyatli rol o`ynaydi. qarindoshlarning o`zlari turlicha garchi undan ryeal tarzda azoblansalar-da, uning kuchida addikt “buzish”ni qo`zqatadigan psixologik muammolarga ega bo`lishlari mumkin. Addiktning qarindoshlarida oila a'zolaridan qaysilaridir addiktiv axloqning uzoq muddatli saqlanishi qollarida, o`z navbatida, jiddiy muammolar paydo bo`lishi va kammuhtojlik qolati rivojlanishi mumkin. Oila a'zolarining qaysilaridir tobye axloqning oqibatida shaxs va qarindoshlarining axloqidagi salbiy o`zgarishlar nazarda tutiladi.

Ayni vaqtda kuzatishlarning aytishicha, bitta oilada bolalar turlicha axloqni namoyish qiladilar. Bundan tashqari, qatto ota-onalar piyonistalikdan azob chyekadigan oilalardagi bolalarda tobye axloq shakllanishi shart emas. Albatta, aniq shaxsning individual xususiyatlari kam bo`lmagan muqim rolni o`ynaydi.

Individual farq doirasida dastavval muqtoj axloqning jinsiy saylovini ta'kidlash zarur. Masalan, ovqat addiktsiyasi ancha ayollar uchun xarakterlidir, gembling esa erkak jinsi vakillarida ko`proq uchraydi. qator qollarda yosh omilining harakati qaqida ham gapirish mumkin, agar giyohvandlik bilan ayniqsa, 14 dan 25 yoshgacha bo`lganlar azoblansalar, piyonistalik umuman olganda ancha katta yoshdagilar uchun xarakterlidir.

Insonning psixofiziologik xususiyatlari, shubhasiz, addiktiv axloqning individual o`ziga xosligini aniqlovchi omil rovida chiqadi. Ular aqamiyatli tarzda boqlanib qolishning ob'yektini tanlashga, ifodalanganlik darajasi va bartaraf etish imkoniyatiga ta'sir ko`rsatishlari mumkin.

Ko`p sonli munozaralarning pryedmyeti boqlanib qolishning ba'zi shakllariga nasliy moyillikning mavjudligi qaqidagi masala hisoblanadi. Birmuncha tarqalgan nuqtai nazar – piyonistaning bolasi katta eqtimol bilan bu muammoni voris qilib oladi. Biroq tobye axloqqa nasliy moyillik gipotyezasi qator faktlarni tushuntirmaydi. Masalan, zamonaviy o`smirlar ota-onalarining ichkilik istye'mol qilishga moyilliklariga qaramay giyohvand moddalarni istye'mol qiladilar. Tobbye axloq har qanday oilada shakllanishi mumkin. Uning shakllanishiga ko`plab oilaviy omillar ta'sir qilishi mumkin. Shu munosabat bilan tobye axloqqa nasliy emas, oilaviy moyillik to`qrisidagi gapirish maqsadga muvofiqdir.

Tobbye axloqqa bilvosita moyillik asab tizimining tipologik xususiyatlari bilan bilan aniqlanadi. Yangi vaziyatga moslashuvchanlik, kayfiyat sifati, ta'sirchanlik, aloqaviylik kabi tuqma xislatlar boshqa noxush sharoitlarda addiktiv axloqning shakllanishiga ta'sir ko`rsatishini taxmin qilish mumkin.

Xarakter tipi va tobye axloqning ba'zi turlari orasida muayyan bog'liqlik mavjud. Xullas, piyonistalik va giyohvand moddalarni istye'mol qilish [7] ko'pincha eksploziv va xarakterning noturqun aktsyentuatsiyasida, yetarlicha tyez-tyez – epilyeptoid va gipyertimda uchraydi.

Muqtoj axloqni obsyessiv yoki kompulsiv xarakterlar oqibati sifatida ham ko'rib chiqish mumkin. Obsyessiv-impulsiv shaxslarning asosli nizosi N. Mak-Vilyams fikricha, bu muqokama qilinishdan qo'rquv bilan kurashuvchi gaylardir [15, 362-b.]. Shaxs byeixtiyoriy aybdorlik tuyqusi va o'z standartlariga mos kyelmaslik oqibatida anglangan uyatdan ozod bo'lishga intiladi. Tan olish va ushbu affyektni ifodalash o'rniga odam qimoyaviy fikriy konstruksiyalar (obsyessivlik) quradi, yoxud harakatda xavotirdan ozod bo'lishga (kompulsivlik) intiladi. Obsyessivlik suitsidal axloqda ishtirok etishi mumkin. Kompulsivlik qandaydir harakatning (qatto shaxsning istagiga qarshi) takroriy styeryeotipi sifatida byevosita addiktiv axloqning turlicha shakllari bilan bog'liq. N. Mak-Vilyam ichkilikbozlik, ko'p ovqat yeyish, giyohvandlik moddalarini istye'mol qilish, azart o'yinlar, xaridlar yoki jinsiy sarguzashtlarga ishqivozlikni “qoyatda zararli kompulsiv axloqning turli ko'rinishlari” dyeb ataydi [11, 358-b.]. Otlichityelnoy osobyennostyu kompulsiv xarakterning farqli xususiyatlari dyestruktivlik emas, balki o'ta tortilishga moyillikdir.

qator tadqiqotlar shaxsning asabiy rivojlanishi va uning addiktiv axloqi o'rtasidagi aloqani o'rganishga baqishlangan. Masalan, ozuqaviy va jinsiy addiktsiya asabiy simptomlar bilan shunchalik tyez uyqunlashadiki, ba'zi mualliflar ularni psixosomatik yoki asabiy buzilishlar sifatida ko'rib chiqadilar [23].

Shaxs axloqiga ta'sir qiluvchi boshqa muqim individual omillar stryessga chidamlilik bo'lib chiqishi mumkin. Kyeyingi yillarda shaxsning stryessni yengishga sust layoqati natijasida xorij va Rossiyada addiktiv axloqqa qarash rivojlandi [10, 29]. Addiktiv axloq koping-funksii – stryessni uddalash myexanizmlarining buzilishida yuzaga kyelishi taxmin qilinadi. Tadqiqotlar soqlom va tobye odamlarning koping-axloqidagi farqlar qaqida guvoqlik byeradi. Masalan, giyohvandlikka boqlanib qolgan o'smirlar stryessga muammodan kyetish, uni rad etish, yolqizlanish kabi xarakterli ryeaktsiyalarni namoyish qiladilar [29].

Ilqomsizlik, qayot mazmunining yo'qligi, o'z qayoti uchun mas'uliyatni o'ziga olishga qobiliyatsizlik – bu va odamning boshqa aqamiyatli tavsifnomasi, aniqroqi, ularning dyeformatsiyasi, shubhasiz, tobye axloq va uni saqlashning shakllanishiga yordamlashadi.

Tobyе axloqning omillari qaqida gapirganda uning asosida odamning tabiiy ehtiyojlari yotishini yana bir bor ta'kidlash lozim. Tobyelikka moyillik, umuman olganda, insonning univyersal xususiyati hisoblanadi. Biroq muayyan sharoitlarda ba'zi nyeytral ob'yektlar shaxs uchun qayotiy muqimga, ehtiyoj esa ularda nazorat qilinmaydiganga aylanadi.

Kammuhtojlik fyenomyeni

Zamonaviy nuqtai nazarlarga muvofiq oila nafaqat tobye axloqning sodir bo'lishida, balki quvvatlanishida ham aqamiyatli rol o'ynaydi. qarindoshlarning

o`zlari garchi ryeal tarzda azoblansalar-da, ko`pincha addiktini ko`tarilishga qo`zqaydigan turlicha psixologik muammolarga ega bo`lishlari mumkin. Addiktning qarindoshlaridan oila a'zolaridan kimdir addiktiv axloqni uzoq muddat saqlagan qolda, birinchi navbatda, jiddiy muammolar paydo bo`ladi va kammuhojlik qolati rivojlanadi. kammuhojlik tushunchasi ostida shaxsdagi salbiy o`zgarishlar va oila a'zolaridan kimningdir tobye axloqi oqibati tushuniladi [2, 17]. qarindoshlarning psixologik qolatida aniq ko`rinuvchi jaroqatli o`zgarishni qo`zqatuvchi oilaning tobye a'zosi va qarindoshlari (ko`pincha ota-onasi) o`rtasidagi o`zaro munosabatlar nazarda tutiladi. Bu nafaqat oiladagi janjalli vaziyatni samarali qal qilishga, balki tobyelikni yengish jarayoniga ham to`sinqinlik qiladi. kammuhojlik muqtojlikni qo`llab-quvvatlaydi. Shunday qilib, kammuhojlik – bu oilaviy psixologik muammolarning yopiq doirasidir.

Masalan, giyohlarga tobye bo`lib qolgan o`smirlarning ota-onalari giyohlarni istye'mol qilish jarayoniga tortilgan bo`lishi mumkin. Ularning barcha oilaviy qayoti bolaning giyohlarni qabul qilish sikli atrofida aylanadi. Oila miflar, o`zaro navbatma-navbat va'dalar va illyuziyalar bilan yashaydi. Navbatdagi ko`tarilishdan kyeyin o`smir samimiy afsuslanadi. U o`z gunoqini silliqlashga tayyor va oliyqimmat va'dalar byeradi. Ota-onalar evaziga “zaif” o`smirlar bilan yaqinlik hissiyoti va umidni olgan qolda eng daqshatlisi ortda qoldi dyeya o`zlarini qayta va qayta aldashga tayyordirlar.

Boqlanib qolish muammosi bilan to`qnash kyelganda oila juda turli-tuman oilaviy miflar, proyektsiya, muammoni inkor etish, yolqizlikni kuchaytiruvchi muammo qaqida indamaslik va boshqa muqofaza tizimlarini quradi. qarindoshlari o`zlari anglamagan qolda addiktini ko`tarilishga itaradilar. “Istye'mol qilmagan” muddatda oilada asta-syekin zo`riqish, xavotir o`sadi, shubha va gumonlar kuchayadi. Nihoyat, zo`riqish shunday yuqori bo`ladiki, kimdir chiday olmaydi – ko`tarilishni anglatuvchi janjal chiqaradi. hammasi qayta takrorlanadi.

Paradoksal tarzda, biroq addiktsiya oilani mutyelik ob'yekti bilan kurashda jiplashtiradi, u yaqinlik illyuziyasini byeradi.

kammuhojligi bo`lgan oilada rollar va javobgarlikning taqsimlanishi buzilgan. Addikt o`z harakatlari uchun javobgarlikni juda kam qollardagina o`ziga oladi. U sodir bo`layotganlar uchun barcha aybni boshqalarga yuklaydi. Va Nihoyat qarindoshlar unga faqat – addiktsiyani qoldirib, addiktning qayoti uchun bor mas'uliyatni o`zlariga qabul qiladilar.

kammuhojlik munosabatlari doirasida ovoz chiqarib aytilmaydigan “o`zaro kyelishuv” – “myen syening istye'mol qilishingga ko`z yumaman, buning evaziga syen uni, buni qilasan” vaziyati bo`lishi ham eqtimol. Shunday qilib, xotin erining ichkilikka ruju qo`yganligini, qachonki, masalan, qandaydir sovqa yoki pul olganida yutib kyetishi mumkin.

“Parallyel tarzda mavjud bo`lish” tipidagi munosabat ham bo`lishi mumkin. Addikt va oila a'zolarining har biri o`z qayoti bilan yashayotgan kabi tutadilar va bir birlarining muammolariga mutlaq aralashmaydilar. Bunday munosabatlar aniq alohida sharoit, avtonom yashashga amal qiluvchi masofali oilalardagina mumkin.

Oilalari yotoqxonada turganday yashaydilar. Ularda faqat bitta umumiy masala mavjud – uydan axlatni chiqarib tashlamaslik.

Munosabatlar tipidan qat'i nazar kammuhoj oilalar a'zolarining o'zlarini qis qilishlari yomonlashadi. Oila a'zolari quyidagi o'zgarishlarga duch qilinadi:

- shaxsiylik yo'qoladi, istye'molga fiksatsiya sodir bo'ladi;
- addiktning axloqi oilaning boshqa a'zolarining hissiy qolatini to'liq byelgilaydi;
- shiddatlilik, aybdorlik, umidsizlik affyektleri ustunlik qiladi;
- o'z-o'zini baholash va o'z-o'zini qurmatlash kyeskin pasayadi, masalan “biz yomonmiz, biz hamma narsada aybdormiz” hissiyoti kyeladi;
- yolqon turi kuchayadi: qurbon («nima uchun myenga shunday qiynoqlar»), qutqaruvchi («myen uni myenga nima bo'lishidan qat'i nazar qutqaraman»);
- hissiy myeros bo'lib qolish va apatiya qolati qis qilinadi; yolqizlanish boshlanadi;
- surunkali stryess fonida qyech so'zsiz salomatlik yomonlashadi: somatik kasalliklar zo'rayadi, ruqiy azoblanish qolati rivojlanadi.

Ruqiy azoblanish qolati nafaqat ishga qobiliyatni pasaytirishi bilan, balki o'zini qis qilishni yomonlashtirishi bilan ham xavflidir. Ruqiy azoblanish qolati suitsidal axloqni uyqotadi. Shunday qilib, tobye axloq muammosi oilaviy buzilishgacha kyengayadi.

Kimyoviy tobyelik

Ko'pgina odamlar ichkilik, kofye, trankvilizatorlar kabi kimyoviy moddalardan kyeng foydalanadi. Ularning ko'pchiligi bu narsalarni butun qayotlari davomida istye'mol qilish ustidan nazorat qilishga erishadilar, faqat ba'zilarigina bu tobyelikning quliga aylanadilar.

Kyeng ma'noda kimyoviy tobyelik tushunchasi ostida (boshqa nomlari – dorivor, giyohlar) qonuniy (tamaki, ichkilik, dorilar) va noqonuniy giyohlar (kokain, nasha, oqu ishlab chiqarish va boshqalar) ga bo'linadigan har qanday psixofaol moddalarni istye'mol qilishga tobyelik tushuniladi. Ushbu bo'limda biz addiktiv axloq – giyohlarga tobyelikning birmuncha xavfli shakllaridan birini ko'rib chiqamiz.

2000 yili Sankt-Pyetyerburgning 2,5 minglik aqolisi o'rtasida olib borilgan sotsiologik tadqiqotlar guvoqlik byerishicha, 20 yoshdagilarning 70 foizigacha noqonuniy giyohlar bilan tanish, u yoki bu darajada ularga aralashganlar. qizlarda bu ko'rsatkich 30 foizdan oshmaydi. Giyohvandlikka qo'shilganlarning to'rtadan bir qismi aniq ko'rinib turgan tobyelik bilan azoblanadi. Nasha yoki boshqa oqularni ishlab chiqarishga qo'shilganlar miqdori dyeyarli yoshlarning umumiy hisobiga tyeng. Barcha faol istye'mol qiluvchilarning byeshtadan to'rttasi oqular bilan 15 yoshdan 17 yoshgacha to'qnash kyelganlar [4, 130-b.].

Noqonuniy giyohlarni istye'mol qilish ko'pincha 14 yoshgacha uchraydi. Yosh avji 21 yoshga to'qri kyeladi. Albatta, shakllanmagan shaxsning giyohlarni istye'mol qilishi ijtimoiy-psixologik muammolarni tuqdiradi: mye'yoriy psixik va jismoniy yetilish imkonsizligi, maktabga moslashmaganlik, kasb va bandlikni tanlash muammosi, shyeriklik munosabatlarini yaratishdagi qiyinchilik, asotsiallik

va q.k. Mutaxassislarning fikricha, Rossiyada giyohlarni istye'mol qilish kyeyingi 10 yil ichida ijtimoiy fojia darajasiga yetdi.

Kimyoviy bog'liqlikning o`ziga xos xususiyatlari uning ikki aspyekti o`trasidagi zich aloqaning mavjudligi hisoblanadi – klinik va psixoiijtimoiy. Bu shuni anglatadiki, giyohvand moddalar istye'moli bilan bog'liq axloqni ijtimoiy-psixologik muammolar majmui sifatida qam, organizmda taraqqiy qiluvchi fizik-kimyoviy o`zgarishlar oqibati sifatida ham ko`rib chiqish zarur. Addiktsiyaning shakllanishidagi muayyan bosqich (jismoniy bog'liqlik bosqichi) da organizmdagi kimyoviy jarayonlar addiktiv axloqni quvvatlashda yetakchi roli o`ynashni boshlaydi. Ushbu xususiyat mutaxassislarni giyohvand moddalarga bog'liqlikning klinik ko`rinishlari soqasida ba'zi bilimlarni egallashga yo`llaydi.

Jismoniy bog'liqlik sindromi uchun [16, 71-b.] quyidagi klinik byelgilar xarakterlidir:

- psixofaol moddalarni istye'mol qilishga yengib bo`lmas istak;
- boshlanishi, oxiri yoki uni qabul qilishning umumiy dozirovkasi uchun pasaytirilgan nazorat;
- byekor qilish sindromini yumshatish maqsadida istye'mol qilish (abstinyent sindrom);
- giyohvand moddalarga tolyerantlikni oshirish (qiyla yuqori dozalarga ehtiyoj);
- vaziyatli nazoratning pasayishi (noodatiy sharoitlarda istye'mol qilish);
- giyohlarni qabul qilish uchungina boshqa lazzatlarni inkor qilish;
- istye'mol qilish oqibatidagi psixik buzilishlar yoki jiddiy ijtimoiy muammolar.

Shunday fikr mavjudki, hamma moddalar ham jismoniy bog'liqlikni chaqirmaydi. Masalan, opiat, barbiturat yoki ichkilikni suiistye'mol qilganda bog'liqlik rivojlanadi, biroq amfyetamin yoki kokainni istye'mol qilgan paydo bo`lmaydi. Boqlanib qolishning turi va darajasini aniq baholash uchun mutaxassislarning (narkologlarning qoidasi kabi) aralashuvi talab qilinadi. Jismoniy bog'liqlik bosqichida psixoiijtimoiy yordam oqriqli simptomla davosi bilan ham birga borishi kyarak.

Kimyoviy bog'liqlikning alohida shaklini klinik ko`rinishlari farqiga qaramay, oxirgilari umumiy ijtimoiy-psixologik byelgilarga ega. Ushbu addiktsiya asosida qulaylik tuyqusiga erishish yoki noxush hissiyotlarni bartaraf etish (masalan, abstinyent sindrom) maqsadida giyohlarni qabul qilishni davom ettirishga ehtiyoj yotadi. Giyohlarga ishqibozlik o`ta kuchli xarakterga ega. Saraton o`simtasiga o`xshash u shaxs va byemor qayotini tyezda parchalaydi. Giyohlarni suiistye'mol qilishda ko`rsatmalardan biri dastavval tyezda ijtimoiy moslashmaganlikka o`sib o`tishda ko`zga tashlanadigan ijtimoiy dyegradatsiya hisoblanadi. Bunda o`zlashtirishning pasayishi, o`qish yoki profyessional faoliyatdan voz kyechish, ijtimoiy muqit bilan nizolar, qonun bilan muammolar, oila va do`stlaridan yiroqlashish, muloqotning giyohvandlar doirasigacha torayishi, yolqizlanish.

Ijtimoiy dyegradatsiya bilan parallyel tarzda aniq ko`rinib turgan xarakter o`zgarishi sodir bo`ladi. Giyohvand moddalar bilan tashvishlanishlik fonida

umumiy mas'uliyatsizlik o'sadi, amotivatsion sindrom shakllanadi (avvalgi qiziqishlarning yo'qolishi). Rad etish axloq usuliga aylanadi. Giyohvand moddalarga boqlanib qolgan shaxs hamma narsani rad etadi: istye'mol qilish fakti, qoidalar, o'z harakatlari, o'z javobgarligi, muammoning mavjudligi, Nihoyat, boqlanib qolganlik va uni davolash zaruriyatini. Atrofdagilarning yordamga urinishlari yoki qadrsizlanadi, yoki tajovuzkorlikni uyqotadi. Ryeallik myevasiz orzular, bajarilmaydigan va'dalar, yolqon, illyuziya shaklidagi fantaziyalar bilan to'liq almashinadi. Giyohvand moddalarga boqlanib qolganlar dunyosi – bu miqlar dunyosidir: “myen bir marta ukol qilsam bo'lgani”, “myen qachon xoqlasamgina istye'mol qilaman”, “dozani nazorat qilish mumkin”, “myen giyohlarsiz ham yashay olaman”, “sinishni boshdan kyechirish mumkin emas”, “boshqalar uning nima ekanini bilmaganliklari uchun istye'mol qilmaydilar”, “shifokorlar bunda qyech narsani tushunmaydilar”, “giyohvandlikni davolab bo'lmaydi”.

Agar addiktiv shaxs dastlab muammolar yechimidan kyetishga intilsa, unda syekin-asta u umuman harakatga layoqatini yo'qotadi. Ruqiy azoblanish qolati, yolqizlanish, zaiflik, qonun bilan kyelishmaslik – bularning barchasi, Nihoyat, muammoning jiddiyligini anglashga olib kyeladi.

Giyohvandlikka bog'liq axloqning motivatsiyalari qaqidagi masala birmuncha muqim hisoblanadi. Dastlabki istye'mol qilish sabablari orasida quyidagilarni ajratish mumkin:

- ataraktik (dostijyeniya psixologik qulaylik va ryelaksatsiyaga erishish);
- submissiv (guruhning oqlashi va mansublikka intilish);
- gyedonistik (o'ziga xos jismoniy qoniqish olish);
- gipyerfaolliklar (tonus va o'z-o'zini baholashning oshishi);
- psyevidomadaniy (qandaydir sifatni namoyish qilish, masalan, kattalar axloqini);

bilish-tadqiqot (yangi taassurotlarga intilish, qiziquvchanlik).

Shuni nazarda tutish lozimki, yoshlar giyohvand moddalarni o'z muqitining qismi sifatida ko'radilar va ko'pincha bir marta istye'mol qilib ko'rish yoki sotuvchilarning bosimiga qarshi tura olmaydilar.

qator tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, oddiy kayfni izlashga o'ta aqamiyat byeriladi. Birinchidan, “giyohli ochlikdan” lazzatlanish eyforiyasi uzoq cho'zilmaydi va tyezda uyqusirash bilan almashinadi. Ikkinchidan, ko'pchilik giyohlarni sinab ko'radi, biroq hamma ham unga boqlanib qolmaydi.

Psixodinamik tadqiqotlar kimyoviy moddalarni istye'mol qilishning chuqur tushunarsiz sabablarini ochib byeradi [12, 21, 28]. Sistyemaik tarzda istye'mol qilishga yetakchi qo'zqatuvchi sabablar zo'riqish va oqriqdan qochishga intilish bo'lishi mumkin. Bu qolda har qanday zo'riqish ochlikning diffyeryentsiyalanmagan go'dak tuyqusiga o'xshash mavjud bo'lishga yaqqol xavfning elchisi sifatida anglanadi. Shubhasiz, giyohvan moddalar, avvalo, o'z-o'zini davolovchi sifatida ishlatiladi. Ko'pchilik tadqiqotchilar shaxsiy ruqiy azoblanish buzilishi va giyohvand moddalarga muqtojlikning rivojlanishi o'rtasidagi aloqani ta'kidlaydilar. Agar marixuanani istye'mol qilishga tyengdoshlar aqamiyatli ta'sir ko'rsatsalar, “oqir” giyohlardan foydalanish ko'proq ota-onalar bilan chuqur buzilgan munosabatlar va ruqiy azoblanish qolatiga bog'liq.

har bir odamda addiktiv moyillik ishtirok etadi, qator mualliflar fikriga ko'ra jiddiy shaxsiy buzilishlarning mavjudligi bu xususiyatning surunkali buzilishga o'tishida yetakchi sharoit hisoblanadi. Giyohvand moddalarni suiistye'mol qiluvchilar, umuman olganda, ancha shaxsiy buzilgan, yakkalangan va o'z qayotidan kam qoniqqanlardir. Dj.Xanzyan "Addiktiv byemorlarda o'z-o'zini boshqarish muqitining zaifligi" maqolasida [21, 28-b.] kimyoviy bog'liqlikda yetakchi muammo sifatida o'z-o'zini boshqarishning asosli qiyinchiligi to'rtta asosiy muqitda ekanligini aytadi: tuyqu, o'z-o'zini baholash, o'zaro munosabat, o'zi qaqidagi qamxo'rlik.

Addiktiv shaxslar o'zlarini "yaxshi" dyeb qis qilmasliklaridan azoblanadilar, bu esa, o'z navbatida, ularning boshqa odamlar bilan munosabatlarini qonitirmaydi. Kimyoviy moddalar ichki bo'shliq, uyqunlashmaganlik va oqriq tuyqusiga qarshi ulkan vosita bo'lib xizmat qiladi. Boqlanib qolishga moyil odamlar o'zlarining muqtojliklarini yashirishga urinib, ryeallikdan qochish, rad etish, voz kyechish, o'z-o'ziga yetarililigini tasdiqlash, tajovuz kabi qimoya vositalaridan foydalanadilar.

Giyohvandlikni alam, uyat va ruqiy azoblanish qolati kabi chidab bo'lmas affyektlarga qarshi nuqsonli qimoyaning rivojlanishi sifatida ham ko'rib chiqish mumkin. Giyohlarga tobye bo'lib qolganlar, ko'rinadiki, bunga o'xshash affyektlarni ko'tarishga qodir emaslar – ular taqlikaga yaqin bo'lgan qolatni qis qiladilar. O'z tuyqularini anglash, gapirish va ifodalash – ulardan ozod bo'lish o'rniga muqtoj odamlar o'z tuyqularini "o'chirib" va nazorat illyuziyasini yaratib, ularni boshqarish uchun kimyoviy moddalar qo'llaydilar.

Giyohlar qaqiqatan aniq ko'rinib turgan farmakologik ta'sirga ega va qisqa muddatga psixohissiy qolatni o'zgartirishga qodir. Xullas, Tak, psixostimulyatorlar (amfyetamin, kokain) ruqiy azoblanish qolati va gipyerfaollikni susaytiradi; analgyetik-opiatlar (gyeroyn, morfiy, myetadon) qaqr va ruqiy azoblanish qolatini ko'taradi, uyat va aybdorlik tuyqusini pasaytiradi; gallyutsinogyenlar ruqiy azoblanish qolati va bo'shliq tuyqusini yengishga yordamlashadi. Umuman olganda giyohlar turqunlikka ehtiyojni qondiradi, idyeallashgan ob'yektni byeruvchi jazolaydigan supyer-Egoni nyeytrallaydi. X. Kogutning ta'kidlashicha, "giyohvand moddalar psixologik tuzilmada nuqsonning o'rnini bosishga xizmat qiladi" [21, 36-b.].

Giyohvand moddalarga boqlanib qolgan shaxslarni chuqur o'rganish S. Blattni [21, 34-b.] gyeroinga (eng kuchli giyohlardan biri bo'lgan) bog'liqlik aqamiyatli tarzda quyidagi ustunlikka olib kyeladi, dyegan xulosaga olib kyeldi: 1) tajovuzni kontyeyn qilish ehtiyoji; 2) ona figurasi bilan ramziy munosabatlarni qoniqtirish istagini izlash; 3) ruqiy azoblanish affyektlarini susaytirish istagi.

Giyohlar, bir tomondan, zaiflikni yengish illyuziyasi va o'z-o'zini nazoratni kuchaytrishni paydo qiladi, boshqa tomondan esa – o'z qayoti va o'zi ustidan nazoratni yo'qotishga olib kyeladi. Va Nihoyat tobyelik insonda qyech qanday tanlash imkonini qoldirmaydi. Nazoratni to'liq yo'qotish va kuchsizlikni qis qilish tobye shaxslar uchun shunchalik tipikki, "O'n ikki qadam" dasturi bo'yicha ryeabilitatsiya aynan giyohlar oldida o'z kuchsizligini tan olishdan boshlanadi.

Giyohvand moddalar bilan bog'liq boshqa aniq shaxsiy buzilish – bu o'zi qaqida qamxo'rlilik qilish qobiliyatining buzilishidir. U o'ziga nisbatan “pisand qilmay” munosabatda bo'ladi, giyohlarni istye'mol qilishning o'limga tyeng xavfli oqibatlari va oxirgi natijada o'z-o'zini parchalovchi ulkan tyendyentsiyasini inobatga olmaslik. Masalan, ko'pchilik gyeroiin giyohvandlari gyeroinni istye'mol qiluvchilar qayotining o'rtacha davomiyligi – 7 yil, uning alishtirmas yo'ldoshlari – OITS, gyepatit yoki dozani oshirib yuborish, gyeroiin – bu o'lim, uni istye'mol qilish esa o'z-o'zini o'ldirish varianti ekani qaqidagi statistik fakti biladilar. Tragik oqibatlarni bilish ham yaxshi yordam byermaydi, qatto yaqin do'stlarining giyohvandlikdan o'lganlarini eshitish ham ularni kyeyinroq giyohvand moddalarni istye'mol qilishdan to'xtatmaydi.

Addiktiv shaxsning o'z-o'zi va boshqa odamlar bilan munosabatida fantaziya va xafsalasi pir bo'lish chyeksiz ustunlik qiladi. Umuman olganda bu qayotdan u qanday bo'lsa shundayligicha lazzat olishdan maqrum bo'lgan qaqiqatan azoblanayotgan odamlar. Turli sabablar kuchida bu odamlarning qayoti “ishlamaydi”. Giyohlarni istye'mol qilish o'zi va o'z qayoti qaqida eng yaxshi obrazda qamxo'rlilik qilish layoqatsizligi fonida chidab bo'lmas azoblardan (moddalar yordamida) qutulishning individual bo'yalgan urinishi bo'lishi mumkin.

qaqiqatan, barcha giyohlarga tobye odamlar shaxsiy muammoga ega bo'lishi mumkin, biroq psixologik muammosi bo'lgan hamma odamlar ham tobye bo'lib qolmaydi. Odam agar u o'z tuyqularini (shu jumladan, salbiy) barobar ifodalashga qodir bo'lsa, kimyoviy tobyelikka qarshi psixologik immunityetga ega bo'ladi; qayotni qanday bo'lsa shundayigicha anglasa; o'zi oldida to'qriso'z bo'lsa; boshqalar bilan soqlom munosabat o'rnatish va o'zi qaqida qamxo'rlilik qilishga qodir bo'lsa; maqsad qo'yishni va uni amalga oshirishni uddalasa; ijodkorlikka qodir va ish bilan band bo'lsa; turli buyumlardan lazzat olishni uddalasa.

Ovqatga tobyelik

Addiktiv axloqning boshqa, uncha xavfli bo'lmagan, biroq ancha kyeng tarqalgan turi – bu ovqatga tobyelik. Ozuqa suiistye'mol qilishning eng sodda ob'yekti hisoblanadi. Sistyematik tarzda ko'p ovqat yeyish yoki aksincha ozish uchun miyadan kyetmaydigan intilish, taomni syerqasham tanlash, “ortiqcha oqirlik” bilan syermashaqqat kurash, yangi va yangi diyeta bilan qiziqish – bu va ovqatlanish axloqining boshqa turlari bizning davrimizda kyeng tarqalgan. Bularning barchasi mye'yordan og'ishdan ko'ra mye'yorning o'zidir. Shu bilan birga ovqatlanish uslubi inson ruqiy qolati va affyektiv ehtiyojini aks ettiradi.

Rus tilida muqabbat va ovqatlanish o'rtasidagi aloqa kyeng aks etgan: “Syevimli – dyemak shirin”, “Kimnidir istash – dyemak syevgi ochligini qis qilish”, “Kimningdir qalbini zabt etish –kimningdir oshqozonini zabt etish dyemakdir”. Ushbu aloqa to'qlik va qulaylik bittaga qo'shilgandagi go'daklik kyechinmalarida, ovqatlanishdagi onaning issiq baqri esa syevgi qissini byerganida boshlangan.

Ilk yoshda vital ehtiyojlar frustratsiyasi katta eqtimol bilan bola rivojlanishida muammolarga olib kyeladi. Tadqiqotchilar ovqat addiktsiyasi sababini go'dak va ona o'rtasidan o'zaro munosabatning erta buzilishida ko'radilar

[21, 23]. Shu jumladan, ona go`dak qaqida go`dakning ehtiyojlaridan kyelib chiqib emas, o`zining ehtiyojlariga muvofiq qamxo`rlik qilishi mumkin. qachonki bolaning signallari javob olmasa, bola o`zligining soqlom hissiyotini ishlab chiqolmaydi. Buning o`rniga bola o`zini to`lahuquqli avtonom mavjudot sifatida emas, shunchaki onaning davomi sifatida qis qiladi.

Go`dakni oziqlantirish vaqtida onaning hissiy qolati ham kam aqamiyatga ega emas. R.Spits tadqiqotlarining natijasi shu faktni ishonchli tarzda tasdiqladiki, go`dakni muntazam ravishda qissiz oziqlantirish uning ehtiyojlariga javob byermaydi [23, 62-b.]. Agar bolalar uyining go`daklari 5 oydan ortiq shu tartibda qolsa, ularning to`rtdan biri ovqat qazm qilishning buzilishidan o`lganlar, qolganlari esa oqir ruqiy va jismoniy buzilishni namoyon qilganlar. Agar har bir bolani oziqlantirishda qo`liga olib, tabassum bilan ovqatlantiradigan qarovchilar soni ko`paytirilsa, bunda buzilishlar paydo bo`lmagan yoki yo`qolgan. Shunday qilib, go`dakni oziqlantirish kommunikativ jarayondir.

Buzilgan ovqatlanish axloqi dastavval unga aqamiyatli bo`lgan ob'yekt bilan munosabatlarning erta buzilishi, qimoyalanganlik va muqabbatning tanqisligini kyechirish bilan bog`liq bo`lishi mumkin. Shaxs boshidanoq to`qlik va qoniqish layoqatini yo`qotadi. Ozuqa giyohlar kabi byeixtiyor infantil affyektlar, masalan, ruqiy azoblanish qolati va qo`rquvdan qimoya uchun tanlaydi. Buning oqibatida ovqat istye'mol qilish ustidan nazorat murakkablashadi. Odam nazoratsiz ozuqani tanovvul qilishga yoki aksincha o`z ishtaqaqini nazorat qilishga bor kuchini sarflaydi.

Ushbu axloq yana shu bilan bog`liqqi, zamonaviy ommaviy axborot vositalari ozqin go`zallarni idyeal obraz sifatida tiqishtiradilar. Bundan tashqari, ko`pincha notyeng ozuqa axloqiga ko`maklashuvchi ozuqa madaniyati juda syerob.

Umuman olganda ozuqa addiktsiyasi shaxs va jamiyat uchun jiddiy xavf tuqdirmaydi. Ayni vaqtda ovqatga tobyelikning asabiy anoryeksiya (gryek tilidan “yeyish istagining yo`qligi”) va asabiy bulimiya (gryek tilidan “bo`rilar ochligi”) kabi oxirgi variantlari o`ta jiddiy va qiyin yengiladigan muammolarni aks ettiradi.

“Asabiy anoryeksiya” nomi chalqitishi mumkin, chunki u ushbu qolda markaziy muammo ishtaqaqaning yo`qolishi hisoblanadi, dyegan fikrga olib kyelishi mumkin. Faktik jiqatdan muammo xushqomatlilik fanatik intilish va syemiz bo`lishdan qo`rqishni bostirish bilan bog`liq. Asabiy anoryeksiyadagi axloq taomdan voz kyechish yoki ovqatlanishdan kyeskin chyegaranish sifatida ko`rinishi mumkin. Masalan, qiz bolaning kunduzgi ratsioni yarimta olma, yarimta yogurt va ikki bo`lak pyechyenyedan iborat bo`lishi mumkin. Ko`ngil aynishni chaqirish, bo`shashtiruvchi dorilarni qabul qilish, o`ta jismoniy faollik, ishtaqaqani susaytiruvchi vositalarni istye'mol qilish bilan birga borishi mumkin. Bunda, albatta, aniq ko`rinib turgan oqirlikni yo`qotish kuzatiladi. Maxsus yuqori qadriyatli qoyalar – astyenik qaddi-qomatga ega bo`lishga mubtalolik xarakterlidir. Buzilish, qoidadagiday, pubyertat muddat oldidan boshlanadi, ryemissiyada ko`pincha tyeskarisi bo`ladigan tana o`sisini kiritgan qolda jinsiy rivojlanishning buzilishiga olib kyeladi. O`ta aniq ko`rinib turgan kaxyeksiya (toliqish) bosqichida nyeyrofiziologik buzilishlar boshlanadi: diqqatni jamlashga layoqatsizlik, tyezda psixik toliqish.

Ko'pchilik ozuqa addiktlarida quyidagilar byelgilanadi: nazoratning yo'qolishi; tana sxemasining buzilishi (birmuncha ta'sirchan soqalarning barchasiga – qorin, dumba va bo'ksaning yuqori qismi kabilarga taalluqli). Vaqt o'tishi bilan ochlik va to'qlikni anglash yo'qoladi, dyeyarli doimo istisnoviy past o'z-o'zini baholashga joy bor. Kasallik davomida va o'sib boruvchi kaxyeksiyada qiziqishlar doirasi torayadi, ijtimoiy aloqalar yo'qoladi va kayfiyatning ruqiy azoblanish qolatiga surilishi o'sadi. Aniq ko'rinib turgan taom qabul qilish rituallari va asosan taom qamda kaloriyaga taalluqli miyaga o'nashib qolgan fikrlar kuzatiladi. Jinsiy aloqaga aqamiyatsiz qiziqish va muvaffaqiyatga o'ta yuqori intilish ko'zga tashlanadi. Psixopatologik fyenomyenlar qisman tananing oqiriligiga bog'liq va uni tiklashda yo'qoladi.

Ozuqa axloqining buzilishi biologik, madaniy, oilaviy va intrapsixik omillar bilan bog'liq. Xatarining quyidagi omillari ajratiladi: pubyertat yosh; ayol jinsi (90-95 foiz qollarda), ozish idyealining kuchli ta'siri (masalan, fotomodyellar yoki profyessional sportchilarda); o'ziga bo'lgan yuqori talablar bilan bog'liq stryess (masalan, tibbiyotni o'rganayotgan talabalarda); shaxsiy hissiyotlarning anglashga yetarlicha bo'lmagan iqtidor; oilaviy janjallar va o'ta zich o'zaro munosabatlar; pubyertatning juda erta boshlanishi; egizakli omil; insulinga tobye bo'lgan diabyet.

Ushbu buzilish, ayniqsa, o'smir yoshidagi muammolar bilan zich boqlangan. quyidagicha izoq kyeng tarqalgan: anoryeksiya oqirlikni kamaytirish yo'li bilan muammoni qal qilish usuli hisoblanadi. Bu nazariyaga muvofiq ochlik yordamida jinsiy yetilishning jismoniy byelgilari “yo'q”qa chiqadi va qiz bolaga “bola bo'lib qolish” va yoshga xos psixojinsiy talablardan byerkinish imkonini byeradi. O'z-o'ziga o'xshashlik va avtonomiyaning (ota-onadan yiroqlashish) yosh muammolari “ozuqa soqasidagi kurash maydoni”ga o'tkaziladi, buning sharofati bilan oila bilan simbiotik munosabatlar uzoq muddat saqlanib qoladi.

Asabiy anoryeksiyasi bo'lgan ko'pchilik qizlarda o'zlarini “yomon, xunuk, omadsiz” ekanliklari qaqidagi turqun ishonch mavjud. qaqiqatan bunday buzilishlar aynan “yaxshi qizlarda” ko'p uchraydi. Asabiy anoryeskiyani ba'zida a'lochilar kasalligi dyeydilar. Bu qizlar butun qayotlari davomida ota-onalarining kutishlariga mos tushishga intilganlar, biroq kutilmaganda o'smir yoshida qaysar va yaramas bo'lib qoladilar. Ko'rinadiki, asabiy anoryeksiya “o'z-o'zini davolash”ga urinish sifatida rivojlanadi – tana tartibi orqali o'zligini va shaxslararo samaradorlikni qis qilishga urinish ishlab chiqiladi.

Anoryektik shaxsning oilasi tashqaridan uyqunlashgandyek ko'rinishi mumkin. Ayni vaqtda oilaviy atmosferaga uchun quyidagilar xarakterlidir: ijtimoiy muvaffaqiyat, zo'riqish, yopishqoqlikka Nihoyatda kuchli oriyentatsiya; o'ta qamxo'rlik ko'rsatish va gipyervasiylik, nizolar yechimidan kyetish [23]. Buzilgan axloq oiladagi o'ta qattiq nazoratga qarshi e'tirozni aks ettirishi mumkin.

Boshqa ozuqa addiksiyasi bo'lgan shaxslar – asabiy bulimiya – odatda, nisbatan mye'yordagi oqirlik bilan farqlanadi. Bulimiya – bu kasallik emas va shunchaki odat ham emas. Bu axloqiy pattjern bo'lib, bulimiya kyengroq tarqalgan madaniyatda ildiz otgan sabablar turi uning oqibati hisoblanadi. Masalan, odamlar quyidagi sxyemalardan birida buzilgan ozuqa axloqiga ega bo'lishlari mumkin:

taomning ulkan miqdorini jinoyatkorona yutib yuboradi (ishtaqa to'satdan paydo bo'ladi);

doimiy ovqatlanish (odamning to'xtamay ovqatlanishi);

to'yinganlikning yo'qligi (odam to'yganini qis qilmasdan ovqatning katta miqdorini yeydi);

– tungi ovqatlanish (ochlik kuchayishi tunda sodir bo'ladi).

Ko'p ovqatlanishning tyez-tyez kuchayishidan tashqari bulimiya tyez-tyez qusish yoki bo'shashtiruvchilardan foydalanish yordamida oqirlikni faol nazorat qilish bilan ham xarakterlanadi.

Ayni vaqtda anoryeksik shaxs Egoning katta kuchi va Supyer-Egoning katta nazorati bilan xarakterlanganida, bulimik shaxs zaiflashgan Ego va ishonchsiz supyer-Egoda asoslanuvchi impulsning razryadkasini saqlab qolishga umumiy layoqatsizlikdan azoblanadi. O'ta ko'p ovqat yeyish va oshqozonni tozalash yagona muammo hisoblanmaydi, ko'pincha ular impulsiv parchalovchi jinosiy munosabatlar yoki giyohlarni istye'mol qilish bilan birga mavjud bo'ladi.

Bulimik shaxslar, odatda, o'zaro shaxsiy munosabatlardan o'z-o'zini jazolash sifatida ham foydalandilar. Jazolashga ehtiyoj manbai ota-ona figurasiga qarshi yo'naltirilgan ongsiz tajovuzkorlik bo'lishi mumkin. Bu qagr tanovvul qilinadigan va parchalanadigan ovqatga aralashadi. Ozuqaga tobye bo'lgan odamlar o'z munosabatlarini qoniqarli obrazda boshqara olmaydilar, ular o'zaro munosabatlardagi nizolarni taomga qo'shib yuboradilar. Agar anoryeksik shaxslar o'zlarining odamlarga nisbatan tajovuzkor tuyqulari ustidan nazoratni ovqatlanishni rad etish bilan ushlab tursalar, bulimik odamlar – ramziy ma'noda ko'p ovqat yeyish yo'li bilan odamlarni ko'ngil aynishi va qusishgacha parchalaydilar.

Bulimik oilaviy tizim uning har bir a'zosida o'zini “to'liq yaxshi”day qabul qilishga kuchli ehtiyojdan iborat. Ota-onalardagi nomaqbul sifatlar bulimik bo'lgan bolagan proyektsiyalanadi va u o'zida hamma “yomonlik”larni yiquvchi bo'lib qoladi. Ixtiyorsiz ravishda bu proyektsiyalar bilan tyenglashib, bola oilaviy qizqanchilik va impulsivlikni olib yuruvchi hisoblanadi. Natijada “muammoli” bolaga diqqati ota-onalar o'rtasidagi nizolar bilan aralashadi. Tadqiqotlarning tasdiqlashicha, ko'p ovqat yeyish, qaqiqatan, nazoratni yo'qotish va tashlab kyetishlaridan byeixtiyor qo'rquvga qarshi qimoya hisoblanadi [23].

Ko'rib chiqilgan ozuqa addiktsiyalari korryektsiyaga yomon byeriladi. Bu shu bilan tushuntiriladiki, ozuqa o'ta odatiy va yetishish mumkin bo'lgan ob'yekt hisoblanadi, ushbu buzilishning sodir bo'lishida oila faol ishtirok etadi, jamiyatda xushqomatlilik idyeali ustunlik qiladi, Nihoyat, buzilgan ozuqa axloqi qator qollarda tizimli funktsional buzilish xarakterini oladi. Ozuqaga tobye shaxsga yordam ko'rsatishda unga buzilgan axloqning psixologik aqamiyatini tushunishi uchun yordamlashish muqim. Korryektsiya, shuningdyek, oilaning (dastavval oilaviy tyerapiya shaklida) faol jalb qilinishini ko'zda tutadi. Oqir qollarda addiktni oiladan ajratish, tibbiy aralashuv va ozuqa axloqi qamda oqirlikningtibbiy muassasalar sharoitida jadal psixotyerapiya bilan uyqunlikdagi qat'iy nazorati tavsiya etiladi.

Giyohlarga va ovqatga tobyelik misolida biz addiktiv axloqning o`zida qandaydir ob'yektdan foydalanishni qayd qiluvchi ko`p bosqichli (biopsixoiijtimoiy) buzilishlarni aks ettirishiga ishonch qosil qildik. Addiktiv axloqning aniq bir qolatida yetakchi sabablarni aniqlashda, shuningdyek, psixologik-ijtimoiy yordamni ryejalashtirish uchun majmuaviy va individual yondoshuv talab qilinadi. Ilk kyechinmalar va jaroqatlarni (taxminan ovqatlanish buzilishi uchun – qayotining birinchi yili, kimyoviy tobyelik uchun – birinchi ikki-uch yil) o`rganilayotgan muammolar bilan aloqasi qisman tobye axloqning alohida turqunligini tushuntiradi. Ayni vaqtda fatallik va ayniqsa, piyonistalik va giyohvandlikka nisbatan alohida tarqalgan tobyelikni davolab bo`lmaslik qaqidagi qarash o`ta xavfni aks ettiradi. qayot uchun xavfli bo`lgan tobyelikni to`xtatish mumkin va zarur. Tobbye odamni “davolash” esa uning istagidan qat'i nazar juda zarur. Biroq insonning o`zi ijobiy o`zgarishlar uchun shaxsiy mas'uliyatni anglash qamda zaruriy yordamni olib, tobyelikni tan olgan qolda tobye axloqni to`la yengishi, uddalashi mumkin. qayot bunday ijobiy namunalarning ko`pini namoyon etgan.

Nazorat savollari va topshiriqlar

Addiksiya nima dyegan

Addiksiyaning shakllanish bosqichlarini ifodalang.

Tobbye addiktiv axloq nima dyegani va uning asosiy byelgilari qandayq Tobbye axloq zararli odatdan nimasi bilan farqlanadiq

qozirgi vaqtda tobye axloqning qanday turlari birmuncha tarqalganq

Tobbye axloqning o`zingizga ma'lum kontsyeptual modyelini sanab byering.

Addiksiyaning shakllanishiga yordamlashuvchi omillar qandayq

Addiktiv axloqning ongli va ongsiz sabablarini sanang.

Giyohvandlikka va ovqatga tobyelikning yetakchi tavsifnomalari qandayq

8-MAVZU: SUITSIDAL AXLOQ

Ryeja

1. Tushunchani ta'riflash

2. Suitsidlar tipologiyasi

3. Vozrastno`ye osoyennosti suitsidal axloqda yosh xususiyatlari

4. Suitsidlar shakllanishining kontsyepsiyasi

5. Suitsidal motivatsiya

Tushunchani ta'riflash

O`lim mavzusi yosh bilan dolzarblashib, bizning butun qayotimiz ichiga kirib boradi. Ba'zilar uchun u alohida aqamiyat kasb etadi.

qozirgi vaqtda suitsidal axloq global jamoatchilik muammosi hisoblanadi. Butunjaqon soqliqni saqlash tashkilotining ma'lumotlari bo`yicha dunyoda har yili 400—500 mingga yaqin odam o`z-o`zini o`ldirish bilan qayotini yakunlaydi, o`z-o`zini o`ldirishga urinishlar esa – o`n barobar ortiq. Yevropa mamlakatlarida o`z-o`zini o`ldirish miqdori qotillikdan taxminan uch barobar yuqori turadi.

Ko'pchilik mualliflar fikriga ko'ra, o'z-o'zini o'ldirish darajasi turqun milliy ko'rsatkich hisoblanadi. O'z-o'zini o'ldirishning yuqori darajasi qator zamonaviy davlatlarda– Vyengriya, Gyermaniya, Avstriya, Daniya, Shvyeytsariyada saqlanib qolgan. O'z-o'zini o'ldirishning past darajasi Ispaniyada, Italiyada, Isroil va Lotin Amerikasi davlatlarida. Masalan, Nikaraguada 100 ming aqoliga 3,2 qol to'qri kyeladi. Rossiyada 1980 yillar oxirida 23 qol (100 ming odamga) byelgilandi, bu taxminan Gyermaniyada – 21 yoki Frantsiyada – 22 qolga muvofiqdir. 1994 yildan boshlab dunyoda birinchi o'rinni quyidagi davlatlar egalladi: Litva – 45,8; Rossiya – 41,8; Estoniya – 40,9; Latviya – 40,6; Vyengriya – 35,3 [7].

O'z-o'zini o'ldirishning birmuncha yuqori darajasi aqoli soni 500 mingdan 1 milliongacha bo'lgan shaqarlardadir. Millionyerlar shaqarlarida bu daraja – o'rtachadan past. Taxmin qilish mumkinki, myegapolisda oddiy yirik shaqarlarga qaraganda ijtimoiy sharoit yaxshi, chunki ularda ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanish ancha yuqori darajada. qishloq joylarda suitsidlarning past darajasi aqoli orasida bolalarning nisbatan yuqori ulushi, milliy-diniy an'analar, qiyla zich shaxslararo munosabatlar va odatiy qayot tarzi bilan tushuntiriladi.

O'z-o'zini o'ldirish, suitsid (lat. “o'zini o'ldirish”) – bu ongli ravishda qilingan o'zini qayotdan maqrum etish. O'ziga hisob byermaydigan yoki ularni boshqara olmaydigan, shuningdyek, sub'yektning eqtiyotkorsizligi tufayli sodir bo'lgan o'lim vaziyati o'z-o'zini o'ldirishga emasYa, baxtsiz qodisalarga kiradi.

Bizning kunda suitsidal axloq patologikday ma'nodosh ko'rib chiqilmaydi. Ko'pchilik qollarda bu psixik jiqatdan mye'yoriy odamning axloqi. Ayni vaqtda suitsidga o'z-o'zini parchalovchi axloqning o'zaro bir-biriga o'tuvchi shakli qatorida oxirgi nuqta sifatidagi qarash kyeng tarqalgan.

Suitsidal axloq – o'zini qayotdan maqrum qilish qaqidagi tasavvurlarga yo'naltirilgan anglangan harakatdir. Ko'ib chiqilayotgan axloq tuzilmasida quyidagilar ajratiladi:

- shaxsiy suitsidal harakatlar;
- suitsidal ko'rinishlar (fikrlar, maqsadlar, tuyqular, muloqazalar, ishoralar).

Shunday qilib, suitsidal axloq ichki va tashqi planda bir vaqtda amalga oshiriladi.

Suitsidal harakat suitsidal urinish va tugallangan suitsiddan iborat. Suitsidal urinish – bu o'lim bilan tugamaydigan, o'zini qayotdan maqrum qilish vositalarining maqsadga yo'naltirilgan opyeratsiyasi. Urinish o'zini yoki boshqalarni qayotdan maqrum qilishga yo'naltirilgan qaytishli va qaytarilmaydigan bo'lishi mumkin. Tugallangan suitsid – lyetal natija bilan yakunlangan harakat.

Suitsidal ko'rinish o'z ichiga quyidagilarni oladi: 1) passiv suitsidal fikrlar (tasavvur, kyechinmalar); 2) suitsidal qoyalar; 3) suitsidal maqsad. Passiv suitsidal fikrlar o'z o'limi mavzusidagi tasavvurlar, fantaziyalar bilan xarakterlanadi (biroq o'z ixtiyoridagi harakat sifatida o'zini qayotdan maqrum qilishmavzusida emas), masalan: “o'lib qolsam yaxshi bo'lardi”, “uxlasangu, qaytib uyqonmasang”.

Suitsidal qoyalar – bu suitsidallikni namoyish qilishning qiyla faol shakli. o'z-o'zini o'ldirish tyendyentsiyasi ryeja ishlab chiqish shaklida o'sadi: o'z-o'zini o'ldirish usullari, vaqti va joyi o'ylab chiqiladi. Suitsidal qoyaga iroda

komponenti – qaror, tashqi axloqqa byevosita o`lishga tayyorlik birlashgandagina paydo bo`ladi.

Pyeriod ot vozniknovyeniya suitsidal fikrlarning paydo bo`lishidan boshlab, ularni amalga oshirguncha bo`lgan muddatni suitsidoldi dyeb nomlanadi. Uning davomiyligi daqiqalar (o`tkir suitsidoldi) yoki oylar (surunkali suitsidoldi) hisoblanishi mumkin. Davomli suitsidoldi qollarida suitsidal axloqning ichki shakllarining rivojlanish jarayoni yuqorida ifodalangan bosqichlarda ochiq-oydin o`tadi. O`tkir suitsidoldi davrida kyetma-kyetlik aniqlanmaydi va suitsidal qoya qamda maqsadning darrov namoyon bo`lishini kuzatish mumkin.

Suitsidlar tipologiyasi

Suitsidlar uchta asosiy guruhga bo`linadi: qaqiqiy, namoyishkorona va yashirin [6, 12, 17]. qaqiqiy suitsid yetarli darajada kutilmagan ko`rinsa-da, to`satdan bo`lmaydi, o`lish istagiga yo`naltiriladi. Bunday suitsidga ruqiy ezilgan kayfiyat, ruqiy azoblanish qolati yoki shunchaki qayotdan kyetish qaqidagi fikr yo`ldoshlik qiladi. Shu bilan birga atrofdagilar bunday qolatni syezmasliklari mumkin. qaqiqiy suitsidning boshqa xususiyati qayot mazmuni yuzasidan muloqaza va kyechinmalar hisoblanadi.

Namoyishkorona suitsid o`lish istagi bilan bog`liq emas, o`z muammolariga e`tiborni qaratish, yordamga chorlash, dialog olib borish usuli hisoblanadi. Bu o`zicha shantaj urinishi ham bo`lishi mumkin. Ushbu qolda o`lim bilan tugash mash`um tasodif oqibati hisoblanadi.

Yashirin suitsid (byevosita o`z-o`zini o`ldirish) – uning byelgilariga qat`iy javob byermaydigan, biroq o`sha yo`nalish va natijaga ega bo`lmagan suitsidal axloqning turi. Bu lyetal natijaning yuqori eqtimolligi bilan birga boruvchi harakat. Bu axloq yuqori darajada xatarga, qayotdan kyetishdan ko`ra o`lim bilan o`ynashishga yo`naltirilgan. Bunday odamlar “shaxsiy xog`ishi bo`yicha” qayotdan ochiq kyetishni emas, suitsidal shartlangan axloqni tanlaydilar. Bu avtomobilda xatarli safar, sportning ekstryemal turi yoki xavfli biznyes bilan shuqullanish, qizqin nuqtalarga ixtiyoriy sayoqat, kuchli giyohlarni istye`mol qilish, o`z-o`zini ajratib qo`yish.

Shu bilan bog`liq qolda tanatolog E. Shnyeydman [25] shaxsning ikki tavsifini farqlaydi: suitsidallik va lyetallik. Suitsidallik o`z-o`zini o`ldirishning individual xavfi dyemakdir. Lyetallik odamning o`zi umuman, uning o`z dyestruktivligi uchun xavf darajasi bilan bog`liq.

Suitsidal axloq turlarini tasniflashdagi farq ko`rib chiqilayotgan ryeallikning turli-tuman shakllarini aks ettiradi. A. G. Ambruychyuv ajratadi: o`z-o`zini o`ldirish – qaqiqiy suitsidlar, o`z-o`zini o`ldirishga urinish esa – tugallanmagan suitsiddir. Brukbyenk suitsid qaqida maqsadli o`z-o`zini o`ldirish kabi, parasuitsid qaqida esa o`lim oqibatisiz maqsadli o`z-o`ziga zarar yetkazishday gapiradi. A.Ye.Lichko fikriga ko`ra, o`smirlardagi suitsidal axloq namoyishkorona, affyektiv va qaqiqiy bo`ladi. Ye. Shir quyidagicha farqlaydi: qasddan qilingan suitsidal axloq, yengib bo`lmas, ambivalyentli, impulsiv va namoyishkorona [12, 128-b.].

E. Dyurkgyeym [19, 239-b.] o'z-o'zini o'ldirishni shaxsning ijtimoiy xususiyatlariga bog'liq qolda turlarga bo'ldi. «Anomik» o'z-o'zini o'ldirish shaxs va uning atrofidagi muqit o'rtasida oqir kyelishmovchilik natijasida sodir bo'ladi. «Fatalistik» o'z-o'zini o'ldirish shaxsiy tragyediylar qolarida o'ringa ega, masalan, yaqinlarining o'limi, ishga layoqatlilikni yo'qotish, baxtsiz syevgi. «Altruistik» o'z-o'zini o'ldirish boshqa odamlar yoki yuqori maqsadlar uchun sodir etiladi. Nihoyat, «egoistik» o'z-o'zini o'ldirish notinch vaziyatlar – nizolar, nomaqbul talablardan kyetish hisoblanadi.

V.A.Tixonyenko [19], o'lish istagining darajasini inobatga olgan qolda suitsidal urinishlarni axloqning bir nyecha bog'liq turlari bilan to'ldirdi. Birinchidan, o'lish maqsadini namoyish qiluvchi o'z maqsadiga ega bo'lgan namoyishkorona-shantajli suitsidal axloqni ajratadi. Ikkinchidan, muallif faqat u yoki bu organni zararlash bilan chyeklanuvchi va o'lim qaqidagi tasavvurlarga umuman yo'naltirilmagan o'z-o'zini zararlar yoki a'zolarga zarar yetkazish qaqida gapiradi. Uchinchidan, bunday axloq shunchaki baxtsiz qodisaning natijasi bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, suitsidal axloq tashhisi o'limni istash darajasini aniq baholashga asoslanmoqi zarur. Masalan, yelkaoldini piska bilan o'zi kyesishini quyidagi qolatlarga kiritish mumkin:

a) agar oxirgi maqsad qon yo'qotishdan o'lish bo'lsa, qaqiqiy suitsidal urinish qatoriga;

b) agar maqsad atrofdaqilarga o'lish maqsadini namoyish qilish bo'lgan bo'lsa, namoyishkorona-shantajli suiqaasd razryadiga;

v) agar maqsad jismoniy oqriqni qis qilish yoki giyohiy kayf qolatini qon yo'qotish bilan kuchaytirish istagi bilan chyeklansa, o'z-o'ziga zarar yetkazish;

g) agar, masalan, o'z-o'zini kyesish byema'ni fikr bo'yicha “qondan shaytonni quvib chiqarish” maqsadini qo'ygan bo'lsa baxtsiz qodisaga.

har bir qodisaning navbatdagi noyobligiga qaramay o'z-o'zini o'ldirish qator umumiy tavsifnomaga ega. Suitsidal axloq, qoidadagiday, qayotiy vaziyatlar va yetakchi ehtiyoqlar frustratsiyasining stryessogyenli xaraktyeri bilan birga boradi. Suitsidyent uchun quyidagilar xarakterli: azobga dosh byera olmaslik, vaziyatdan chiqishni izlash, vaziyatning umidsizligi va shaxsiy zaiflikni boshdan kyechirish, shaxsning suitsidga ambivalyent munosabati, anglangan ryeallikni noto'qri talqin qilish – muammoda qotib qolganlik, “tonnyel ko'rishi”. Bularning barchasi tanlovni “suitsid”ga qochib borishgacha toraytiradi. Bunda suitsidal axloq, qoidadagiday, qayotning umumiy stili va shaxsiy ko'rsatmalarga mos kyeladi.

Suitsidal axloqning yosh xususiyatlari

Yosh suitsidal axloq xususiyatlariga aqamiyatli tarzda ta'sir ko'rsatadi. Masalan, qayotning yoshlik yoki qarilikning boshlanishi kabi krizis davri baland suitsidal tayyorgarlik bilan xarakterlanadi.

Bola yoshidagi suitsidal axloq vaziyatli-shaxsiy ryeaktsiya xarakterini oladi, ya'ni o'lish istagining o'zi bilan emas, balki stryessli vaziyatlar yoki jazodan qochishga urinish bilan bog'liq. Ko'pchilik tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, 13 yoshgacha bo'lgan bolalardagi suitsidal axloq –kam uchraydigan ko'rinish, va

faqat 14-15 yoshga yetgandagina suitsidal faollik kyeskin o`sadi, 16-19 yoshda eng yuqori darajaga yetadi [4, 5, 15].

Po dano`m isslyedovaniya A.G.Ambrumova tadqiqotlarining ma'lumoti bo`yicha suitsidal axloqli 770 bola va o`smir bola tyekshirilganda, ularning eng yoshi 7 yoshda bo`lgan. Ko`pchiligini qizlar tashkil etgan (80,8 %). qizlarda zaqarlanish, o`qil bolalarda esa yo`qon tomirlarni qirqish va o`z-o`zini osish bo`lgan [12, 131-b.].

Ko`pchilik mualliflarning hisoblashicha, boladagi o`lim kontsyeptsiyasi faqat 11-14 yoshga yetganidagina babbarobar yaqinlashadi, shundan kyeyin bola o`limning ryealligi va qaytarib bo`lmasligini chindan anglaydi. Kichik bola yashash va o`lish o`rtasidagi farqni yaxshi tushunmaganidan o`limdan ko`ra yaxshiroq fantaziya qiladi. Va faqat o`smir yoshiga yaqinlashgach garchi o`zi uchun kam eqtimolli bo`lib ko`rinsa, rad etsa-da, o`limni ryeal ko`rinish sifatida anglaydi. Albatta, "suitsid" va "suitsidal axloq" atamasi qat'iy ma'noda ilk yoshdagilar uchun kam muvofiq kyeladi.

Bolalar o`z axloqi uchun tushuntiradigan sabablar jiddiy emas va bir lahzalik bo`lib tuyulishi mumkin. Bolalar uchun umuman olganda ta'sirchanlik, ishonuvchanlik, o`z axloqiga past tanqid, kayfiyatning o`zgarishi, impulsivlik, yorqin qis qilish va boshdan kyechirish layoqati xarakterlidir. Bola yoshida o`z-o`zini o`ldirish qazab, qo`rquv, o`zi yoki boshqalarni jazolash bilan uyqonadi. Ko`pincha suitsidal axloq boshqa axloqiy muammolar bilan, masalan, maktabga qatnamaslik yoki nizolar bilan uyqunlashadi.

Suitsidal axloqning tuqilishiga, shuningdyek, xavotirli va ruqiy azoblanish qolati ham ko`maklashadi. Bolalarda ruqiy azoblanish qolatining byelgilari quyidagilar bo`lishi mumkin: qayqu, bolalarga xos bo`lmagan kuchsizlik, uyqu va ishtaqaning buzilishi, oqirlikning pasayishi va somatik arzlari, omadsizlikdan qo`rqish va o`qishga qiziqishning susayishi, to`laqonli emaslik va inkor etilganlik tuyqusi, o`z-o`zini o`ta tanqid qilish, odamovilik, xavotirlilik, tajovuzkorlik va frustratsiyaga past chidamlilik. Biz o`smir yoshida suitsidal axloqning birmuncha boshqacha kartinasini kuzatamiz. O`smirlar orasida o`z-o`zini o`ldirishga urinish bolalarga qaraganda aqamiyatli tarzda ko`p uchraydi, shu bilan birga ularning kamchiligigina o`z maqsadlariga erishadilar. Tugallangan suitsidlarning soni barcha suitsidal harakatlarning 1 foizidan oshmaydi [4]. Bu yoshda suitsidal axloq namoyishkorona, shu jumladan, shantaj xarakteriga ega. A.Ye.Lichkoning ta'kidlashicha, faqat 10 foiz o`smirlardagina o`z-o`zini o`ldirishning qaqiqiy istagi mavjud, qolgan 90 foizida – bu yordam qaqidagi qichqiriqdir [13, 73-b.]. B.N.Almazov 14-18 yoshdagi o`zini atayin kyesgan o`smirlar guruhini tyekshirib, byelgiladiki, faqat 4 foizigina o`z-o`zini kyesayotgan lahzasida suitsidal mazmundagi fikrga ega bo`lgan. Ko`pgina ekstsyesslar tyengdoshlari bilan urushib qolganidan kyeyin, shuningdyek, "birodarlashuv" an'anasi yoki sodir etilgan [13, 132-b.]. A.Ye.Lichko, A.A.Alyeksandrov, 14-18 yoshdagi o`smirlar guruhida tyekshiruv o`tkazib, 49 foizida suitsidal harakat o`tkir affyektiv ryeaktsiya fonida sodir etilgan dyegan xulosaga kyeldilar [13, 133-b.]. O`smirlar guruhida, shuningdyek, psixik buzilishlar roli, masalan, ruqiy azoblanish qolati birmuncha o`sgan. Ruqiy azoblanishning "bolalik" byelgisiga zyerikish va

charchash tuyqusi, mayda narsalarga diqqatni jamlash, isyon va bo`ysunmaslikka moyillik, ichkilik va giyohlarni suiistye'mol qilish qo`shiladi.

Umuman olganda o`smirlarning suitsidal axloqiga tyengdoshlari va otanalari bilan shaxslararo munosabatlarning aqamiyatli ta'siri qaqida gapirish mumkin. L.Ya.Jyezlovaning fikriga ko`ra [11], pubyertat yosh oldidan “oilaviy”, pubyertat yoshida esa “jinsiy” va “muqabatli” muammolar ustunlik qiladi.

Boshqa, afsuski, nisbatan kam o`rganilgan o`ta muqim omil – o`smir submadaniyaning ta'siridir. OAV ning 1999 yilda «Ivanushki intyernyeshnl» yoshlarning pop-guruhining sardori Igorya Sorinning o`z-o`zini o`ldirganligi qaqidagi xabariga javoban bir nycha o`smir qizlar o`zlarining syevimli shaxslaridan namuna olib, unga ergashganlar.

14 yoshdan kyeyin suitsidal axloq qizlarda qam, o`qil bolalarda ham taxminan bir xil namoyon bo`ladi. O`smir yoshida suitsidal axloq ko`pincha jinsiy-shaxsiy munosabatlar, masalan, baxtsiz muqabbat bilan bog`liq bo`ladi. Yoshlar guruhi ruqiy azoblanish qolatiga duchor bo`ladi. Ruqiy azoblanish qolatining darajasi ko`pincha suitsidal xavfning jiddiyligining ko`rsatkichidir.

Tadqiqotlarning ko`rsatishicha, tugallangan o`z-o`zini o`ldirishning birmuncha miqdori 40 dan 65 yoshgacha oraliqda sodir etiladi. o`z-o`zini o`ldirish darajasi erkaklar orasida yuqori. Yetuk yoshning tipik stryessorlari ajrashish vaziyati, yaqin odamini yo`qotish, ishdan bo`shash, moliyaviy krizis, oiladagi o`lim hisoblanadi.

Kyeksa yosh yolqizlik, profyessional faoliyatning yakunlanishi, imkoniyatlarning yo`qolishi, oila va do`stlardan ayrilish va q.k. kabi jiddiy ijtimoiy-psixologik muammolar bilan to`qnashadi. Kyeksa odamlardagi ruqiy azoblanish qolati charchaganlik, fatallik va umidsizlik bilan xaraktyerlanadi. Umidsizlik o`lishning mustaqkam istagida namoyon bo`ladi. Kyeksa yosh qator sabablar kuchida suitsidal axloqqa birmuncha muftalo bo`lganlardan biri hisoblanadi.

Suitsidlarning shakllanish kontsyepstiyasi

Suitsidal axloqni tushuntiruvchi asosiy kontsyepstiyalarni shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin: sotsiologik, psixopatologik va ijtimoiy-psixologik.

Sotsiologik yondoshuv doirasida [7] svyaz myejdu suitsidal axloq va ijtimoiy sharoitlar o`rtasidagi aloqa dyeklaratsiyalanadi. Bunga o`xshash qarashlar asosida E.Dyurkgyeymning [10, 19] “anomiya” – jamiyatning qadriyatli-mye'yoriy tizimidagi buzilish qaqidagi ta'lim yotadi. Dyurkgyeym ta'kidlaydiki, jamiyatda o`z-o`zini o`ldirish miqdori dunyo (qadriyatlar axloqiy mye'yorlar) ni individual ko`rishni byelgilovchi ijtimoiy qayotning alohida faktlari kabi “jamoaviy tasavvurlar” aniqlaydi. Masalan, jamoaviy aloqa, jamiyatning jiplashganligi bu ma'noda o`z-o`zini o`ldirishni to`xtatadi. qachonki jamiyatning jipligi zaiflashsa, shaxs ijtimoiy qayotdan chyekinadi va umumiy farovonlikka o`zining shaxsiy maqsadlarini qo`yishga intiladi, bu esa qayotdan kyetish qaroriga sabab bo`lishi mumkin.

O`z-o`zini o`ldirishga, qisman siyosiy vaziyat, shu jumladan, urushlar ham ta'sir ko`rsatadi. 1866 yili Avstriya va Italiya o`rtasida urush kyechedganida har ikki

davlatda o'z-o'zini o'ldirish miqdori 14 foizga pasaygan. Xuddi shun tyendyentsiya Ikkinchi Jaqon urushida ham kuzatilgan. Aksincha, tinch vaqtda armiya o'z-o'zini o'ldirish uchun farovon ijtimoiy muqit hisoblanadi, eqtimol, o'z manfaatidan kyeichish va javobgarsiz atmosferasi kuchidadir. Barcha Yevropa davlatlari uchun o'z-o'zini o'ldirishga moyillik qarbiylarda shu yoshdagi fuqarolarga qaraganda aqamiyatli tarzda jadaldir [7].

Ma'lumki, iqtisodiy krizislar o'z-o'zini o'ldirishga moyillikni kuchaytirish imkoniyatiga ega. Davlatlarning iqtisodiy qolati va o'z-o'zini o'ldirish foizi o'rtasidagi nisbat umumiy qonun hisoblanadi. Masalan, bankrot bo'lish sonining to'satdan ko'tarilishi, odatda, o'z-o'zini o'ldirish sonining o'sishiga olib kyeladi [7].

Zamonaviy tadqiqotchilar o'z-o'zini o'ldirish ijtimoiy ko'rinish kabi jamiyatning diniy ongini rivojlanishida muqim omil sifatida ajratadilar. E'tiqod, ayniqsa, islom, suitsidal axloq eqtimolini aqamiyatli tarzda pasaytiradi. Diniy etikada o'z-o'zini o'ldirish oqir gunoq sifatida baholanadi, shuning uchun e'tiqodli odamning suitsidal axloqiga ma'naviy ta'qiq qo'yadi. Xristian davlatlarida bugungi kunda o'z-o'zini o'ldirishga jamoatchilikning libyerallashgan munosabati kuzatilmoqda. Yanada ko'proq evtanaziya imkoniyati – shifokor yordamida qayotdan ixtiyoriy kyetish jiddiy muqokama qilinmoqda. 2002 yili Gollandiyada (insoniyat tarixida birinchi bor) evtanaziyani boshqaruvchi qonun qabul qilingan.

Oilaviy ta'sir muqim bo'lib qoladi. Oila tarixida o'z-o'zini o'ldirishning mavjudligi suitsid yuzaga kyelishining xavfini oshiradi. Bundan tashqari, otanalarning shaxsiy xususiyatlari, masalan, ruqiy azoblanganlik suitsidal dinamika omili bo'lib chiqishi mumkin.

Boshqa, psixopatologik yondoshuv suitsidni o'tkir yoki surunkali psixik buzilish sifatida ko'rib chiqadi. O'z-o'zini o'ldirishni alohida nozologik birlik – suitsidomaniyaga ajratishga urinish bo'ldi, biroq muvaffaqiyatli chiqmadi. Suitsidal axloqqa birmuncha o'xshash nuqtai nazarni chyegaradagi qolat kabi qarash ifodalaydi. A.Ye.Lichko [13, 73-b.] yozadi: “O'smirlarda suitsidal axloq – bu asosan chyeklangan chyegara yonidagi psixiatriya muammosi, ya'ni xarakter aktsyentuatsiyasi fonida ryeaktiv psixopatik va nopsixotik qolatlarni o'rganish soqasidir”. Muallifning kuzatishi bo'yicha, faqat 5 foizgina suitsid va urinish psixozga tushadi, aqni vaqtda psixopatiyaga 20-30 foizi kiradi, qolganlari esa o'smir krizidir.

Umuman olganda, statistik jiqatdan suitsidal axloq va aniq psixik buzilish o'rtasidagi yetarlicha aloqa aniqlanmagan. Shu bilan birga, bi'zi bir patologik qolat va buzilishlar uchun suitsidal axloq yuqori, masalan, o'tkir psixotik qolatlar va ruqiy azoblanish qolati uchun. Ruqiy azoblanish qolati suitsid bilan aloqada birmuncha tyez yodga olinadi, bu esa uni izchil ko'rib chiqish zaruriyatini byelgilaydi.

Tashhisiy ma'noda “ruqiy azoblanish qolati” atamasi turlicha etiologiya va klinik ko'rinishlar bilan nozologik birlikning kyeng spyektrida ishtirok etuvchi affyektiv buzilishni bildiradi. Ruqiy azoblanish qolati sub'yektiv jiqatdan tushkun kayfiyat, ruqiy ezilgan, umidsizlik, zaiflik, aybdorlik sifatida boshdan kyechiriladi. Kasalliklarning xalqaro tasnifini 10-ko'rib chiqishda F32 [15, 101-b.] rubrikasida

ruqiy azoblanish qolatini tashhis qilish uchun yetakchi sifatida somatik sindrom aytiladi. Aniq odamda ikki qaftadan kam bo`lmagan muddat ichida uning uch yoki undan ortiq byelgilari namoyon bo`ladi:

- odatda yoqimli bo`lgan faoliyatidan qoniqish yoki qiziqishlarning pasayishi;

- mye'yorda uni chaqiruvchi faoliyat (qodisa)ga ryeaksiyaning yo`qligi;

- ertalablari odatdagi vaqtdan ikki (yoki undan ortiq) soat avval uyqonish;

- tashqaridan aniq ko`rinib turgan psixomotorli tormozlanish yoki qattiq qayajon;

- ishtaqaaning syezilari pasayishi (ko`tarilishi);

- oqirlikning pasayishi;

- libidoning syezilarli pasayishi;

- enyergiyaning susayishi;

- yuqori toliqish.

Somatikka qo`shimcha ravishda quyidagi psixologik byelgilar aytiladi: o`z-o`zini past baholash; o`z-o`zini sababsiz muqokama qilish tuyqusi; aybdorlikning qaddan tashqari va notyeng tuyqusi; o`lim qaqida takrorlanuvchi xayollar, suitsidal axloq; qat`iyatsizlik. Odamga jiddiy xavotir kyeltiradigan boshqa tyez-tyez uchraydigan simptom ba`zida shunchalik aniq ko`rinib, qatto organik dyemyentsiya kabi qabul qilish mumkin bo`lgan yaqqollikning yoki tafakkur samaradorligining buzilishi hisoblanadi. Ruqiy azoblanish qolati, shunday qilib, sub'yektiv yomon kayfiyatdan tashqari, aniq ko`rinib turgan somatik ko`rinish, o`z-o`zini past baholash, tafakkurning buzilishiga ega.

Suitsidal axloqning psixik buzilish (ayniqsa, affyektiv buzilishlar) bilan aloqasiga birday bo`lmasa-da o`rin bo`lishiga qaramay, qozirgi vaqtda ko`pchilik mualliflar suitsidal harakatni psixik kasalligi bo`lgan odamlar bir qatorida soqlom shaxslar ham sodir etishlari mumkin. Birinchi qolatda gap ko`pincha tibbiy aralashuvchi talab qiluvchi patologiyaning ko`rinishlari qaqida borishi lozim. Ikkinchi qolatda esa butunlay soqlom odamning psixik jaroqat yetkazuvchi vaziyatga javoban tyezda ijtimoiy-psixologik yordam ko`rsatishni taqozo qiluvchi og`ishgan axloqi qaqida so`zlash mumkin

Ijtimoiy-psixologik kontsyepstiyalar suitsidal axloqni ijtimoiy-psixologik yoki individual omillar bilan tushuntiradi. Dastavval, o`z-o`zini o`ldirish qayot mazmunining yo`qolishi bilan boqlanadi. V.Franklning ko`rsatishicha, bu bilan bog`liq ekzistyentsial xavotir umidsizlik, bo`shliq va ma`nosizlik tuyqusi, aybdorlik va muqokamalardan qo`rqish oldidan daqshat kabi boshdan kyechiriladi [22].

A.G.Ambrumova va boshqa qator tadqiqotchilar suitsidal axloqni shaxsning mikroijtimoiy nizolar sharoitida ijtimoiy-psixologik moslashmaganligi oqibati sifatida baholaydilar [1,3, 4, 6, 9].

Ijtimoiy-psixologik moslashmaganlik organizm va muqitning nomuvofiqligi kabi turli daraja va turli shaklda namoyon bo`lishi mumkin. Muallif limitatsiyalangan (nopatologik) va transformatsiyalangan (patologik) moslashmaganlikni farqlaydi. Bu shakllarning har biri partsial (qisman) va total (butunumum) bo`lishi mumkin.

Ekstryemal vaziyat sharoitlarida shaxs o'zining moslashuvchan taktikasini birday qaytadan tuzadi. Individlardan birmuncha maqamlari plastiklik va zaqira hisobiga moslashuvning avvalgi umumiy darajasini saqlab qoladi. Odamlarning boshqa guruhi darajaning vaqtinchalik pasayishi bilan xarakterlanadi, biroq bunda moslashuvning asosiy yo'nalishi sinmaydi. Bu qolatda moslashmaganlik miqdoriy xaraktyerni oladi, u limitatsiyalangan va moslashuv jarayonining sifatli muqarrarlik chyegarasidan chiqmaydi, ya'ni moslashmaganlik kasallikka olib kyelmaydi, moslashuvning patologik shaklini tuqdirmaydi. qachonki ekstryemal yuklama individual muammolar (masalan, nyevroz) bilan uyqunlashgan qollardagina buzilish eqtimoli aqamiyatli tarzda o'sadi. Bunday qolatda ijtimoiy-psixologik moslashmaganlik o'z ortidan moslashuvchi jarayonning sifatli transformatsiyasi, moslashuvning patologik shakli namoyon bo'lishini ergashtirib kyeladi. Bu variant, A. G. Ambrumovanning fikricha, moslashish jarayonining jadalligi va plastikligini umumiy pasayishida qadriyatli-oriyentatsion va kommunikativ faoliyatni birmuncha ko'tarilishga muhtalo bo'lgan chyegarali buzilishlar uchun xarakterlidir. Psixotik buzilish o'zida patologik ryeaktsiya qilishning yangi sifat darajasiga o'tish bilan global moslashmaganlikni aks ettiradi.

Ob'yektiv sabablar va sub'yektiv kyechinmalar bir biriga mos tushmasligi mumkin. Moslashmaganlik – suitsidning faqat eqtimoliy shartlaridan biridir. Suitsidga olib kyeluvchi ijtimoiy-psixologik moslashmaganlikni dinamikada ko'rib chiqib, muallif ikki fazani ajratadi: pryedispozitsion i suitsidal. Pryedispozitsiya (moslashmaganlikning mavjudligi) suitsidal axloqning to'qridan-to'qri dyetyerminanti bo'lib xizmat qilmaydi. Uning suitsidal fazagi o'tishida shaxs tomonidan boshdan kyechirilgan nizolar qal qiluvchi aqamiyatga ega. Nizolar shaxslararo va shaxslar ichidagi xaraktyerni olishi mumkin. U qolda qam, bu qolatda ham u ikki yoki bir nyecha turli yo'nalishli tyendyentsiyalardan tashkil topadi, bittasi asosiy, inson uchun ushbu daqiqada dolzarb ehtiyojdan, boshqasi esa – uni qondirishga to'sqinlikdan iborat. Nizolarni yechish u sodir bo'lgan muqit va zaxiradagi moslashuv myexanizmlari tizimining aqamiyatiga bog'liq. Shaxsning moslashmaganlik ostonasidan o'tuvchi nizolar krizisli hisoblanadi. Shunday qilib, pryedispozitsion moslashmaganlik va nizoli vaziyatni o'zgartirishga qodir ryeal usullarning imkonsizligi sharoitida suitsid o'zi boshqa hamma harakatlarni almashtiradigan yagona ryeaktsiyasi, har qanday faoliyatdan o'zini chyetlatish usuli sifatida bo'lib chiqadi.

E.Shnyeydman [19, 25] suitsidni psixologik ehtiyojlar nuqtai nazaridan ko'rib chiqishni taklif qiladi. Uning nazariyasiga muvofiq suitsidal axloq ikki tayanch lahzani aniqlaydi:

- qolgan boshqa hamma narsadan kuchli bo'lgan qalb oqriqi;
- frustratsiya qolati yoki shaxsning birmuncha aqamiyatli ehtiyojiga noto'qri ma'no byerish.

Ijtimoiy-psixologik yondoshuvlar doirasida shaxsiy xususiyatlar va suitsidal axloq o'rtasidagi aloqani o'rganuvchi ishlar ham kyeng taqdim etilgan. Dyeviatsiya tipi, masalan, zo'ravonlik yoki o'z-o'zini dyestruktsiyalash tipi shaxsning xususiyati bilan aniqlanishi qaqidagi fikr tarqalgan. A. Ye.Lichko [13, 78-b.] o'smir xaraktyerining aktsyentuatsiyasi tipi va suitsidal axloq o'rtasidagi

aloqani ta'kidlaydi. Xullas, suitsidal namoyishlar 50 foiz qollarda asabiy, noturqun, gipyertim tiplar bilan, suiqaqd esa syensitiv (63 foiz), sikloid (25 foiz) tiplar bilan uyqunlashadi. Ye.I.Lichko shizoidlarning o'ta past suitsidal faolligini ta'kidlaydi. V.T.Kondratyenko [12, 138-b.], aksincha, shizoid, psixastyenik, syensitiv, qo'zqaluvchan va epilyeptoid tiplar foydasiga ma'lumotlar kyeltiradi. Mualliflar bir fikrda qo'shilishadilar, o'smirlarning astyeniq, gipyertim, noturqun tiplari suiqaqd va suitsidga moyil emasdir.

N.V.Konanchuk, V.K.Myagyer [12, 137-b.] suitsidyent uchun uchta asosiy xislatni ajratdilar:

ehtiyolarning yuqori zo'riqishi; Yuqori aqamiyatli munosabatlarda hissiy yaqinlikka ko'tarinki ehtiyol;

past frustratsiyali tolyerantlik va to'lovlarga zaif qobiliyat.

Turli mualliflardan olinagn ma'lumotlarni yiqib, suitsidyentning qandaydir umumlashgan psixologik portryetini tasavvur qilish mumkin. Uning uchun o'z-o'zini past baholashdyek, o'z-o'zini amalga oshirishga yuqori ehtiyol xaraktyerlidir. Bu oqriqni yengishga past qobiliyatli syensitiv, empatik inson. Uni baland xavotirlilik va pyessimizm, o'z-o'zini ayblash tyendyentsiyasi va toraygan (dixotomik) fikrlashga moyilligi farqlaydi. Iroda kuchining qiyinchiligi va muammoning yechimidan kyetish tyendyentsiyasi ham ta'kidlanadi. Kyeltirilgan portryet ushbu qismning ikkinchi bo'limida yoritilgan antiijtimoiy shaxs tavsifnomasiga to'qridan-to'qri qaratama-qarshidir.

Suitsidal axloq xaraktyeri va dyetyerminatsiyani yoruqlikka olib chiquvchi nazariyalar sharqi ushbu ko'rinishning murakkabligi, polietnologikligi qaqida xulosa qilish imkonini byeradi. Shu bilan birgalikda, shaxs suitsidal axloqning bir nyecha xatar omillarini ajratish mumkin:

suitsidning avvalgi urinishlari (ushbu odamning);

suitsidning oilaviy tarixi;

– krizisli vaziyat (tuzalmaydigan kasallik, yaqin kishisining o'limi, ishsizlik va moliyaviy muammolar, ajrashish);

– oilaviy omil (ota-onalarning ruqiy azoblanish qolati, bolalar jaroqati, surunkali janjallar, uyqunlashmagan tarbiya);

– hissiy buzilishlar (dastavval ruqiy azoblanish qolati);

– psixik kasalliklar (piyonistalik, giyohvandlik, shizofryeniya);

– ijtimoiy modyellashtirish (OAV dagi suitsid namoyishi, ularning adabiy asarlardagi surati – “Vyertyer samarasi”).

Bundan tashqari, xatarning quyidagi guruhlari ajratiladi: yoshlar, kyeksa odamlar, jinsiy kamchilik, qarbiy xizmatchilar, urush va urush nizolari vyetyeranalari, shifokorlar va ba'zi bir boshqa kasb vakillari.

Suitsidal motivatsiya

Tashqi va ichki sharoit suitsidal axloqning paydo bo'lishini osonlashtiradi, biroq uni oldindan aniqlamaydi. Suitsidni “chiqarib yuboruvchi” qaqiqiy sabablar ichki motiv hisoblanadi.

Ko'pincha suitsidal motivatsiya krizisli vaziyatga hissiy sado shakliga ega. Shaxs boshiga yoqiladigan tipik qodisa yaqin odamni yo'qotish, ajrashish yoki

firoq hisoblanadi. Ish yoki soqliqni yo`qotish, jinoiy jazo xavfi yoki fosh bo`lish ham suitsidal axloqning paydo bo`lishiga yordamlashadi. Ba`zida o`xshash ryeaktsiyalar yirik muvaffaqiyatlar kyetidani kyeladi – xizmat bo`yicha ko`tarilish, mas`uliyatning kyeskin oshishi, orzu qilingan maqsadga erishish va q.k.

Turli vaziyatlarda suitsidal axloqning [6] turli motivlari ta`sir ko`rsatishi mumkin: e`tiroz; o`ch; chaqiruv (e`tibor, yordam); qochish (jazo, azobdan); o`z-o`zini jazolash; rad etish (mavjudlikdan).

Masalan, o`smirlarning suitsidal urinishlarida quyidagi tilakni ajratish mumkin. Bu “Myenga e`tibor qiling, myen sizning yordamingizga juda muqtojman” dyeguvchi distryess signali bo`lishi mumkin. Shuningdyek, o`smir boshqalarni manipulyatsiya qilishga urinishi mumkin, masalan, qizlar do`stlarini o`zlariga qaytarish uchun katta dozadagi tablyetkani qabul qilishlari mumkin. Boshqa variant – boshqalarni jazolashga intilish, eqtimol, ota-onalariga “Myen o`lsam, afsuslanasizlar” dyeyish uchundir. Yuqori kuchli uyat yoki aybdorlik tuyqusiga ryeaktsiya, o`ta oqriqli vaziyat bilan to`qnashishdan qochishga intilish; LSD va boshqa giyohvand moddalarning ta`siri – bularning hammasi motivatsiyalovchi omillarga misoldir.

Stryessli vaziyatlar mustaqkam-shaxsiy bo`lganiday, vaziyatli xaraktyerni oluvchi individual bo`yalgan yuqori qadriyatli kyechinmalar (individual mazmunlar) ni dolzarblashtiradi. A.G.Ambrumova [3] suitsidal axloqli katta odamlarda nopatologik ryeaktsiyaning olti tipini ajratib ko`rsatadi:

- hissiy disbalans (salbiy affyektlarning mavjudligi);
- pyessimizm (hammasi yomon, vaziyat chiqishga ega emas, kyelgusida qyech qanday yaxshilik yo`q);
- salbiy balans (ratsional yuqori tanqidiy “qayotiy yakunni chiqarish”);
- dyemobilizatsiya (yolqizlik va rad etilganlik tuyqusi tufayli aloqalar va faoliyatdan voz kyechish);
- oppozitsiya (atrofdagilar adryesiga ayblov bilan ko`pincha namoyishkorona autotajovuzkorlikka o`tuvchi tajovuzkor nuqtai nazar);
- tartib-intizomni buzish (aniq ko`rinib turgan somatovyegyektiv buzilish bilan xavotir qolati).

Ko`pincha suitsid bilan ishqiy mayl o`rtasida zich aloqa ta`kidlanadi. Bu qolda o`lim syevuvchi odam uchun alohida mazmunga ega – syevgan odami bilan o`limdan kyeyin birlashish yoki qayotligida u byequda umid qilgan muqabbatga erishish imkoniyati. Eqtirosli syevishda suitsidal axloq o`zi ustidan yo`qotilgan nazoratni tiklash, chidab bo`lmas zo`riqishni olib tashlashga urinish hisoblanadi.

Syeyr [14] suitsidal harakatlar ortida turgan tuyqularni tahlil qilib, o`z-o`zini o`ldirishning to`rtta asosiy sabablarini ajratdi:– izolyatsiya (chuvstvo, chto tyebya nikto nye ponimayet, toboy nikto nye intyeryesuyetsya);

- zaiflik (o`z qayotingni nazorat qilolmasliging, hamma narsa syenga bog`liq emasligi hissiyoti);
- umidsizlik (qachonki kyelajak qyech qanday yaxshi narsadan darak byermaydi);
- shaxsiy aqamiyatsizlik tuyqusi (o`z qimmatining qaqoratlangan tuyqusi, o`z-o`zini past baholash, vakolatsizlik kyechinmasi, o`zidan uyalish).

Psixoanalitik an'ana suitsidal axloqning chuqur myexanizmlari – uning ongsiz motivlarini tushunishga yaqinlashish imkonini byeradi. Allaqachon ta'kidlanganki, axloqning dyeklaratsiyalangan motivlari ko'pincha uning asl sabablariga mos kyelmaydi. Psixoanalitik tadqiqotlar suitsidallikning ongli va ongsiz dyetyerminantlarni chyegaralash imkonini byeradi [14, 19, 23, 26].

Psixotahlilda dastlab K. Abraxam (1912) va Z.Fryeydning (1916) suitsidal axloqni ob'yektni yo'qotish oqibatida tajovuzni o'z shaxsiga qarshi yo'naltirish natijasi sifatida tushuntiruvchi gipotyezasi qabul qilingan. 3. Fryeyd “qayqu va myelanxoliya» nomli ishida Myenning jaroqatlangan (yo'qotilgan) ob'yektni introyetsirlovchi qismiga tajovuz orqali o'z-o'zini o'ldirish dinamikasini ochib byeradi. Shunday qilib, Myen “yomon” ichki ob'yektlarning ta'zirini byeradi [23]. Ushbu nazariya bitta muqim yangilikdan iborat – suitsidal axloq dinamikasida yaqin odamning yetakchi rolini tan olish.

Ruqiy azoblanish qolatiga byeriluvchan odam ob'yektni yo'qotishga (maqrum bo'lish, ixlosi qaytish, buzilish) boshida nafrat bilan ryeaktsiya qiladi. Biroq ob'yektning o'ta aqamiyatligi kuchida u affyektdan qimoyalanishga majbur. qimoya yo'qotilgan ob'yektni singdirish qaqidagi fantaziyali oral kyechinmalarga tajovuz orqali amalga oshiriladi. Endi ob'yekt sub'yekt shaxsi bilan bir xillik sharofati evaziga qutqarildi. Ob'yekt o'z shaxsining qismiga aylandi. Yo'qotilgan ob'yektga dastlab yo'naltirilgan nafrat endi o'z shaxsiga qarshi qaratiladi. Oqir ruqiy azoblanish qolati (Fryeyd bo'yicha myelanxoliya) rivojlanadi, oqibatda suitsid boshlanadi.

Z.Fryeyd ta'kidlaydiki, myelanxolik myexanizm bo'yicha suitsidal axloqning rivojlanishi faqat ikki sharoitda mumkin: 1) agar oral pallas qayd qilingan bo'lsa; 2) agar ob'yektli munosabatlarda ambivolyentlik mavjud bo'lsa.

Z. Fryeyd o'zining qiyla kyeyingi ishlarida (1920 yildan 1923 yilgacha) o'z-o'zini o'ldirishni o'limga tuqma maylning ko'rinishi sifatida ko'rib chiqadi. Suitsidal axloq – parchalash impulslari o'z-o'zini saqlash impulsidan aqamiyatli tarzda ustunlik qilgan qollardagina o'ringa ega. Urush vaqtida o'z-o'zini o'ldirishning kamayganligi, qotillikning yuqori darajasi bo'lgan davlatlarda, masalan, Lotin Amyerikasida ular darajasining pasayganligi kabi faktlar o'z-o'zini o'ldirishga tubdan o'zgartirilgan qotillik sifatida qarash foydasiga gapiradi.

Bu qoyalarni rivojlantirib, Myenningyer (1938) har bir suitsidal harakatda uchta tyendyentsiyani aniqlash mumkinligini ta'kidlaydi:

- o'ldirish istagi (tajovuzdan tashqariga yo'naltirilgan dyerivat);
- o'ldirilgan bo'lish istagi (birinchi istak bilan bog'liq vijdon ta'nasi oqibati);
- o'lish istagi – jonsiz bo'lish (toza ko'rinishda o'limga yasama qiziqish) [26, 92-b.].

Bunda “jonsiz bo'lish istagi” o'limning ryeal bo'lmagan oqibatlarini emas, muqofazalanganlik, xotirjamlik, tinchlik qaqidagi ongsiz fantaziyani ko'zda tutadi. Uchta tyendyentsiya qasos, autotajovuz, kyetish, “vaqtincha o'lish”, o'z-o'zini jazolash, jinsiy istaklarni ramziy bajarish va q.k. motilarda ko'rinadi.

Modomiki, o'limga mayldan tashqari qayotga (jinsiy mayl va o'z-o'zini saqlashga mayldan tarkib topgan) mayl ham bor, dyemak suitsidal harakat

dyestruktiv bilan bir qatorda konstruktiv motivlardan iborat. Bunday bo'lishi mumkin: yordam qaqida chaqiruv, xavfdan qochish, pauza yoki kyetish istagi. Shunday qilib, har bir suitsidal harakatda bir vaqtning o'zida tajovuzkorlik-autotajovuz, chaqiruv-qochishning qarama-qarshi maqsadlari namoyon bo'ladi.

Ringyel (1953) har qanday suitsidal harakatga uch komponyentdan tashkil topgan ilgari bo'lgan sindrom muqim xulosaga kyeldi. Bular:

- tajovuz invyersiyasi (o'zga murojaat);
- suitsidal fantaziyalar;
- torayish [26, 94-b.].

Xafagarchilik, ko'ngil sovushi va omadsizlik bilan chaqirilgan torayish rivojlanishning (avvalgi bosqichga qisman qaytish) ryegryessiv tyendyentsiyasidir. Natijada rivojlanishning ichki va tashqi imkoniyatlari chyeklanadi, shaxslararo munosabatlar ryedutsiyalanadi, ob'yektiv anglash buzi ko'rsatiladi. Muallif ryegryessiya asosida bolalikdagi “qimoyalanmaganlik” kyechinmasi bilan oqir asabiylashish yotadi dyeb hisoblaydi.

O'ziga yo'naltirilgan intyernalizatsiyalangan ob'yekt yoki tajovuzni o'ldirish suitsidal dinamikaning yagona varianti emas. Xyendin (1963) uchta Yevropa davlati aqolisining suitsidlari motivatsiyasidagi farqlarni tadqiq etishga urinishga kirishdi. U ta'kidlaydiki, qayot darajasi o'xshash bo'lgan bir-biriga yaqin joylashgan davlatlar – Daniya, Shvyetsiya va Norvyegiya – o'z-o'zini o'ldirish darajasi bo'yicha aqamiyatli tarzda bir-biridan farq qiladi (100 ming aqoliga nisbatan – 22; 22; 7). U bu tafovutni madaniyatda dyeb tushuntiradi. Daniyaliklar – passiv, firoqqa ta'sirchan, tajovuzni bostirish va boshqalarda aybdorlik qissini uyqotishga moyildirlar. Shvyedlar esa yutuqqa, mustaqillik va o'z tajovuzini qat'iy nazorat qilishga oriyentir olgan, nisbatan bolalarni barvaqt onasidan uzoqlashtiradilar. Norvyeglar – ular ham mustaqillikni raqbatlantiradilar, biroq hissiyotlarini erkinroq namoyish qiladilar, muvaffaqiyat va omadsizlikda o'z-o'zini jazolashga kamroq oriyentir qiladilar [26, 91-b.].

Milliy xaraktyerdagi tafovut suitsidning motivatsiyasida farqlar bilan uyqunlashadi. Daniyaliklar uchun tobyelik va yo'qotish; shvyedlar uchun – omad frustratsiyasi motivlari, norvyeglar uchun – tajovuzkor (antiijtimoiy) axloq tufayli aybdorlik tuyqusi bilan bog'liq suitsid xaraktyerlidir. Shu bilan bog'liq ravishda Xyendin buyuklik va qudratlilikka talab bo'lib chiqish tuyqusini suitsidal dinamikaning muqim omillari sifatida ko'rib chiqadi. Masalan, qudratli nartsissik tuyqusi, uning yordamida vaziyatni yaxshiroq nazorat qilish, unga ta'sir ko'rsatish uchun o'z-o'zini o'ldirishga itarishi mumkin.

Ruqiy azoblanish qolati va suitsidal axloqning boshqa byelgilari o'z-o'zini baholashni boshqarishning buzilishi hisoblanadi. Bunday nartsissik zaiflikning rivojlanishi uchun quyidagilar asos bo'lishi mumkin:

- olti oyligida onadan erta ayrilish va u bilan birga boruvchi anaklitik ruqiy azoblanish qolati (R. Shpits);
- 16-24 oyligida, ya'ni ilk yoshida ona tomonidan hissiy qabul qilish va tushunishning yo'qligi (M. Mallyer).

Bu, o'z navbatida, ambivalyentlikka, ota-onalarning tajovuzkor majburlashiga, ruqiy azoblanish affyektiga olib kyeladi. Bolada o'z-o'zini baholashga qodir ichki psixologik tuzilmalar shakllanmaydi.

Shubhasiz, suitsidal axloq shakllanishining ongsiz myexanizmlaridan yana biri o'ta nartsissik ehtiyojdir. Ma'lumki, nartsissizm buyuklik tuyqusi va o'zining qadriligiga tashqaridan tasdiq olish zaruriyati bilan bog'liq. Nartsissik dinamikaning boshqa tomoni uyat, qasad, bo'shliq va to'laqonli emaslik hisoblanadi. Omadsizlik, janjal, stryessler bilan bog'liq notinch vaziyatlar ob'yektiv ravishda ushbu affyektlarni suitsidal axloqning paydo bo'lishi va ularga chidab bo'lmas darajagacha kuchaytirishi mumkin.

Nartsissizm nazariyasiga muvofiq suitsidal axloq uyqunlashgan dastlabki qolatga ryegyressiya hisobiga nartsissik krizis to'lovi hisoblanadi. Bu modyeldan ham dyeviant axloqning boshqa shakllarini tushuntirish uchun foydalanish mumkin (tobyelik, uydan kyetish, daydilik).

Shunday qilib, psixoanalitik kontsyepsiya shaxsning yaqin odamlari bilan erta munosabatiga o'z ildizi bilan kyetuvchi suitsidal axloqning chuqurlashgan motivatsiyalarini tushunishga yordamlashadi. Shaxsning kyeyingi axloqida oilaning aqamiyatini qayta baholash qiyin.

Boshqa tomondan, shaxsning suitsidal axloqiatrofdagilar uchun oqir sinov hisoblanadi. qammutyelik bilan o'xshash bo'lgan fyenomyen qaqida gapirish mumkin. Suitsidyentni yaqin odamlarining hissiy kyechinmalari qismi qisqa muddatli, boshqalari uzoq yillar, ba'zilar – butun qayotda davom etadi. Oilaning har bir a'zosi buning uchun ma'lum bir psixologik narx to'laydi. K.Lukas va G. Syeygyen [16, 66-b.] buni kyelishuv dyeb ataydilar. Yaqin odamining o'limiga javob sifatida istalmagan axloqning quyidagi modyeli kuzatiladi:

– sodir bo'lgan qodisani suitsidyentning shaxsiy ixtiyori sifatida qabul qilish o'rniga o'zini o'zi o'ldirgan odamning o'limi uchun javobgar bo'lishi mumkin bo'lgan insonlarni izlash;

– yashashda davom etish o'rniga uzoq yillar traur qabul qilish;

– aybdorlik va o'z-o'zini azoblash kyechinmasi;

– somatizatsiya – tuyqularni yuzaga chiqarish o'rniga kasallikka kyetish;

– o'z-o'zini chyeklash – qayot quvonchlaridan kyetish;

– o'z tuyqularini tan olish va uni ifodalash o'rniga ishga, jinsiy aloqalarga, addiktsiyaga qochib borish;

– Nihoyat, yangi suitsid – “syen o'lding, dyemak myen ham o'laman”.

Shunday qilib, suitsidyentga yaqin bo'lgan odamlar kuchli qayqu, aybdorlik va qazab tuyqulari bilan to'ladilar, ulardan muqofazalagancha o'zlarini autodyestruktiv tuta boshlaydilar.

Muqokama qilinayotgan mavzuga xulosa qilib, suitsidal axloqning murakkab majmuaviy xarakteriga yana bir e'tiborni qaratish maqsadga muvofiqdir. Aniq shaxs bilan ishlash uchun yetakchi sifatida psixologik tahlilni ajratib, biz, shubhasiz, ijtimoiy, huquqiy, tarixiy, kulturologik, tibbiy, etik kabi muammolarning boshqa muqim aspyektlarini ham inobatga olishimiz zarur.

Nazorat savollari va topshiriqlar

1. O`z-o`zini o`ldirish birmuncha jiddiy jamoatchilik muammolaridan biri hisoblanishini isbotlang.

2. “Suitsid”, “suitsidal urinish”, “suitsidal axloq” tushunchalarini ochib byering.

3. Suitsidal axloq tuzilmasiga nimalar kiradiq

4. O`z-o`zini o`ldirish tipologiyasini kyeltiring.

5. Suitsidal axloqning yosh xususiyatlari qandayq

6. Suitsidal axloq psixologik nazariyalar bilan qanday tushuntiriladiq

7. Suitsidal axloqning sabablari qandayq

8. Suitsidal axloqqa yordamlashuvchi sharoitlar qandayq

9. O`z-o`zini o`ldirishga nima to`sqinlik qiladiq

10. Suitsidal axloqning ongsiz va anglangan motivlarini ayting.

SHAXSNING OG`ISHGAN AXLOQIGA IJTIMOY-PSIXOLOGIK TA'SIR

9-MAVZU: SHAXS OG`ISHGAN AXLOQINING PRYeVYeNTSIYASI VA INTYeRVYeNTSIYASI

Ryeja

- 1. Shaxs og`ishgan xulqiga ijtimoiy-psixologik ta'sir**
- 2. Og`ishgan axloq profilaktikasi**
- 3. Shaxs og`ishgan xulqining psixologik intyervyentsiyasi**
- 4. Og`ishgan axloqning turli shakllarida ijtimoiy-psixologik aralashuv stratyegiyalari.**

Shaxs og`ishgan xulqiga ijtimoiy-psixologik ta'sir

Shaxsning og`ishgan xulqi turlicha ijtimoiy institutlar tomonidan boshqariladi. Jamoatchilik ta'siri huquqiy qonunlar, tibbiy aralashuv, pyedagogik ta'sir, ijtimoiy ko`mak va psixologik yordam xarakterini olishi mumkin. Axloqiy buzilish murakkab xarakteri kuchida ularni ogoqlantirish va bartaraf etish yaxshi uyushtirilgan ijtimoiy ta'sirlar tizimini talab qiladi.

Psixologik yordam ko`rib chiqilayotgan tizim bosqichlaridan biri sifatida unda boshlovchi rol o`ynaydi va aniq ko`rinib turgan gumanistik yo`nalganligi bilan farqlanadi. Bu fakt psixologik ishning maxfiylik, ixtiyoriylik va shaxsiy manfaatdorlik, inson tomonidan o`z qayoti uchun mas'uliyatni qabul qilish, o`zaro ishonch, qo`llab-quvvatlash, shaxs va individuallikni qurmatlash kabi tamoyillarida o`z aksini topdi.

Psixologik yordam ikkita yetakchi yo`nalishga ega. Bu psixologik pryevyentsiya (ogooqlantirish, psixoprofilaktika) va psixologik intyervyentsiya (bartaraf etish, korryektsiya, ryeabilitatsiya). Psixotashhis, qoidadagiday, ishning mustaqil yo`nalishi hisoblanmaydi va psixologik yordamning maqsadi bo`lmasligi zarur. Bu faoliyatning yordamchi turi, muqim, biroq majburiy emas, qoidadagiday, qal qiluvchi oraliq amaliy vazifa.

Psixologik yordamning ikki asosiy turini batafsil ko`rib chiqamiz.

Og`ishgan axloq profilaktikasi ijtimoiy uyushganlikning turli darajalarida umumiy va maxsus tadbirlar tizimini ko`zda tutadi: umumdavlat, huquqiy, jamoatchilik, iqtisodiy, tibbiy-sanitar, pyedagogik, ijtimoiy-psixologik. Muvaffaqiyatli profilaktik ishning shartlari uning majmuaviyligi, kyetma-kyetligi, diffyeryentsialligi, o`z vaqtidaligidir. Oxirgi shart faol shakllanayotgan shaxs, masalan, o`smirlar bilan ishlashda, ayniqsa, muqim. Shuning uchun kyelgusida og`ishgan axloqning psixologik pryevyentsiyasi ko`pincha aynan o`smir yoshidagilar misolida ko`rib chiqiladi.

BSST (Butunjaqon soqliqni saqlash tashkiloti) birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi profilaktikani ajratishni taklif qiladi [11, 160-b.]. Birlamchi profilaktika muayyan ko`rinishni chaqiruvchi noxush omillarni bartaraf etishga, shuningdyek, shaxsning bu omillar ta'siriga chidamliligini ko`tarishga yo`naltirilgan. Birlamchi profilaktika o`smirlar o`rtasida kyeng olib borilishi mumkin. Ikkilamchi profilaktikaning vazifasi – asabiy-psixik buzilishlarni erta aniqlash va ryeabilitatsiya qilish qamda “xatar guruhidagi”lar bilan, masalan, qozirgi vaqtda bu namoyish etilmagan bo`lmasa-da, og`ishgan axloqqa aniq ko`rinib turgan moyilligi bo`lgan o`smirlar bilan ishlash. Uchlamchi profilaktika axloq buzilishi bilan birga boradigan asabiy-psixik buzilishlarni davolashdyek maxsus vazifalarni qal qiladi. Uchlamchi profilaktika shakllangan dyeviyant axloqli shaxslarda ryetsidivni ogoqlantirishga yo`naltirilgan.

Psixoprofilaktik ish barcha uch bosqichning tadbirlar majmuasiga kirishi mumkin. hisoblanadiki, u muammoning paydo bo`lishidagi ilk bosqichlarda dyeviyant axloqni chaqiruvchi shart va sabablar ta'siri shaklida birmuncha samaralidir.

Psixoprofilaktik ishlarning turlicha shakllari mavjud [5, 12, 19, 24].

Birinchi shakl – ijtimoiy muqitni tashkil etish. Uning asosida dyeviatsiyaning shakllanishida atrofdagi muqitning dyetyerminatsiyalanuvchi ta'siri qaqidagi tasavvurlar yotadi. Ijtimoiy omillarga ta'sir ko`rsatib shaxsning istalmagan axloqi oldini olish mumkin. Ta'sir butun jamiyatga yo`naltirilgan bo`lishi mumkin, masalan, og`ishgan axloqqa munosabat bo`yicha jamoatchilikning salbiy fikrini yaratish orqali. Ish ob'yekti, shuningdyek, oila, ijtimoiy guruh (maktab, sinf) yoki aniq shaxs bo`lishi mumkin.

Ushbu modyel doirasida tobye axloq profilaktikasi o`smirlarda dastavval soqlom turmush tarzi va syergaklikka ko`rsatmani shakllantirish bo`yicha ijtimoiy ryeklamadan iborat. Ommavy axborot vositalari siyosati alohida aqamiyatga ega. Maxsus dasturlar, yoshlar suyuklilarining chiqishlari, maxsus tanlangan kinofilmlar – bularning barchasi qozirgi vaqtda kuzatilayotganga qaraganda boshqa sifatli darajaga ega.

Yoshlar submadaniyati bilan ishlash “Yoshlar giyohvandlikka qarshi” harakati yoki ommaviy rok-guruhlarining chiqishlari bilan shu nomdagi aktsiya shaklida tashkil etilgan bo`lishi mumkin. Yoshlar o`zlarining bo`sh vaqtlarini o`tkazadigan va muloqot qiladigan joylarda ular bilan ish8lash muqimdir. Masalan, diskotyekalarda niqobdagi sirli odamlar paydo bo`lishi mumkin. Oqshom yakunida yoshlar ulardan giyohvand moddalardan yaqin odamlarini yo`qotish bilan bog`liq kyechinmalar va tragik taqdirlar qaqida bilib olishlari mumkin.

O`smirlar bilan ishlash, shuningdek, ko`chada tashkil etilishi mumkin. qator davlatlarda tyegishli ishlarni olib borish uchun o`smirlar sardorini tayyorlash mavjud.

Shuningdek, ushbu yondoshuv doirasida istalmagan axloq bilan qo`shilmaydigan sharoit va ko`maklashuvchi "zona"larni yaratishga urinish qo`llanilmoqda. Modyelning asosiy kamchiligi ijtimoiy omillar va og`ishgan axloq o`rtasida to`qridan-to`qri bog`liqlikning yo`qligi hisoblanadi. Umuman olganda, ushbu yondoshuv yetarlicha samarador bo`lib ko`rinadi.

Psixoprofilaktik ishning ikkilamchi shakli – xabardor qilishdir. Bu biz uchun birmuncha odatiy psixoprofilaktik ishni olib borishning ma'ruza, suqbat, adabiyotlar yoki vidyeo- va tyelyefilmlarni tarqatish shaklidagi ko`rinishi. Yondoshuv moqiyati konstruktiv qarorlar qabul qilishga uning layoqatini ko`tarish maqsadida shaxsning kognitiv jarayonlarida ta'sir ko`rsatishga urinishdir.

Buning uchun, odatda, statistik ma'lumotlar bilan tasdiqlangan, masalan, giyohvand moddalarning salomatlik va shaxsga qalokatli ta'siri qaqidagi axborotlardan kyeng foydalaniladi. Ko`pincha axborot qo`rqituvchi xaraktyerga ega. Bunda giyohvand moddalarni istye'mol qilishning salbiy oqibatlarini sanab o`tiladi yoki dyeviyantlarning dramatik taqdiri, ularning shaxsiy dyeegradatsiyasi yoritib byeriladi.

Usul qaqiqatan bilimni kuchaytiradi, biroq axloqni o`zgartirishga yomon ta'sir ko`rsatadi. O`z-o`zidan xabardor qilish dyeviatsiya darajasini pasaytirmaydi. Ba'zi qollarda, aksincha, dyeviatsiya bilan erta tanishuv unga qiziqishni kuchaytiradi. Cho`chitish ham axloqning ushbu turini motivatsiyalovchi kognitiv-hissiy dissonansni uyqotishi mumkin.

qator qollarda axborot o`z vaqtida byerilmaydi: o`ta kyech yoki o`ta erta. Masalan, o`smirlar bilan ishlash tajribasining ko`rsatishicha, giyohvand moddalarga tobye bo`luvchi axloqni ogoqlantirish bo`yicha suqbatlar 14 yoshdan kyech bo`lmaganda olib borilishi lozim. Ular giyohvand moddalar va ular kyeltirib chiqaruvchi kuchli ta'sirni batafsil yoritishdan iborat bo`lmasligi darkor. Bunday suqbatlar dyeviyant axloq va undan saqlanish usullarining oqibatlarini muqokama qilishga, faol shaxsiy nuqtai nazarni ishlab chiqishga yo`naltirilgan.

Ushbu yondoshuvning istiqbolli rivojlanishiga cho`chituvchi axborotlarning ustunlik qilishidan, shuningdek, jins, yosh, ijtimoiy-iqtisodiy tavsifnomasi bo`yicha axborotlarni diffyeryentsiatsiyalashdan voz kyechish yordamlashishi mumkin.

Tryetya forma psixoprofilaktik ishning uchinchi shakli – ijtimoiy-muqim malakalarga faol ijtimoiy o`rgatishdir. Ushbu modyel ko`pincha guruhli tryeninglar shaklida amalga oshiriladi. qozirgi vaqtda quyidagi shakllar tarqalgan.

Salbiy ijtimoiy ta'sirga ryezistyentlik (maqkamlik) tryeningi. Tryening davomida dyeviyant axloqqa ko`rsatmalar o`zgaradi, ryeklamali stratyegiyani tanib olish malakasi shakllanadi, tyendoshlari bosim o`tkazganida "yo`q" dyeya olish layoqati rivojlanadi, ota-onalar va boshqa kattalarning (masalan, ichkilik istye'mol qiluvchi) salbiy ta'sir eqtimoli qaqida axborot byeriladi va q.k.

Assyertivlik yoki affyektiv-qadriyatli ta'lim tryeningi. Dyeviyant axloq byevisita hissiy buzilish bilan bog`liq dyegan tasavvurga asoslangan. O`smirlarni

ushbu muammolaridan oldindan xabar berish uchun hissiyotlarni tanish, ularni maqbul obrazda ifodalash va istryessni mahsuldor uddalashga o`rgatiladi. Guruhli psixologik ish davomida qaror qabul qilish malakasi shakllanadi, o`z-o`zini baholash ko`tariladi, o`z-o`zini aniqlash va ijobiy qadriyatlarni rivojlantirish jarayoni raqbatlantiriladi.

qayotiy malakalarni shakllantirish tryeningi. qayotiy malakalar tushunchasi ostida shaxsning birmuncha muqim ijtimoiy ko`nikmalari tushuniladi. Dastavval, bu muloqot qilish, do`stona aloqalarni saqlash va shaxslararo munosabatlardagi nizolar konstruktiv qal qilish malakasidir. Shuningdyek, bu o`z zimmasiga mas`uliyatni ola bilish, maqsad qo`yish, o`z nuqtai nazari va manfaatlarini qimoyalash qobiliyati qamdir. Nihoyat, o`z-o`zini nazorat qilish, o`zi va atrofdagi vaziyatni o`zgartirishga ishonchli axloq malkasi hisoblanadi.

O`smirlar bilan ishlashda ushbu modyel birmuncha istiqbollilardan birini aks ettiradi.

To`rtinchi shakl – altyernativ dyeviant axloq faoliyatini tashkil etish. Ishning bu shakli dyeviant axloqning o`rinbosar samarasi qaqidagi tasavvurlari bilan bog`liq. Masalan, addiksiya shaxsiy dinamika – o`z-o`zini baholashni oshirish yoki ryefyeryent muqit intyegratsiyasida muqim rol o`ynashi mumkin. Taxmin qilinadiki, odamlar kayfiyatni yaxshilovchi psixofaol moddalardan uning o`rniga nimadir yaxshiroqini olmaganlaricha foydalanadilar. Faollikning altyernativ shakllari sifatida quyidagilar tan olindi: bilim (sayoqat), o`zini sinash (toqqa sayoqat, xatarli sport), aqamiyatli muloqot, syevgi, ijodkorlik, faoliyat (shu jumladan, professional, diniy-ma`naviy, qomiylik).

Bu shakl shakllangan og`ishgan axloq qolatida yordam ko`rsatishning dyeyarli barcha dasturlarida amalga oshiriladi. Oilaviy tarbiyada yetakchi profilaktik vazifa sifatida mustaqkam qiziqishlarni erta tarbiyalash, syevish va syevimli bo`lishga qobiliyatni rivojlantirish, o`zini band qilish va myeqnat qilish ko`nikmasini shakllantirish chiqadi. Ota-onalar bolani faollikning xilma-xil turlariga – sport, san`at, bilimga jalb etish orqali shaxs ehtiyojlarini shakllantirishlarini tushunishlari kyerak. Agar o`smir yoshida ijobiy ehtiyojlar shakllanmagan bo`lsa, shaxs salbiy ehtiyoj va bilimlarga nisbatan zaif bo`lib qoladi.

Byeshinchi shakl – soqlom turmush tarzini tashkil etish. U salomatlik uchun shaxsiy javobgarlik, atrofdagi dunyo va o`z organizmi bilan uyqunlik qaqidagi tasavvurlardan kyelib chiqadi. Odamning maqbul qolatga erishish va muqitning noxush omillariga muvaffaqiyatli qarshi tura olish ko`nikmasi, ayniqsa, qimmatli hisoblanadi. Soqlom turmush usuli soqlom ovqatlanish, muntazam jismoniy yuklama, myeqnat va dam olish tartibiga amal qilish, tabiat bilan muloqot, ortiqcha narsalarni istisno qilishni ko`zda tutadi. Bunda usul ekologik tafakkurga asoslangan va aqamiyatli tarzda jamiyat rivojlanishining darajasiga bog`liq.

Oltinchi shakl – shaxsiy ryesurslarning faollashuvi. O`smirlarning sport bilan faol shuquullanishi, guruhlardagi muloqot va shaxsiy o`sisdagi ishtiroki, arttyerapiya – bularning barchasi, o`z navbatida, shaxs faolligi, uning soqligi va tashqi salbiy ta`sirga maqkamligini ta`minlovchi shaxsiy ryesurslarni faollashtiradi.

Yettinchi shakl – dyeviant axloqning salbiy oqibatlarini minimallashtirish. Ishning ushbu shaklidan shakllanib bo'lgan og'ishgan axloq qollarida foydalaniladi. U ryetsidiv yoki uning salbiy oqibatlarini profilaktika qilishga yo'naltirilgan. Masalan, giyohvandlikka tobye bo'lib qolgan o'smirlar o'z vaqtida tibbiy yordam, shuningdek, shunga o'xshash kasalliklar va ularni davolash bo'yicha zaruriy bilimlarni olishlari mumkin.

Psixoprofilaktik ishning xilma-xil ko'rinishlarida o'xshash shakllar va usullardan foydalanish mumkin. Ishni tashkil etish usuli bo'yicha psixoprofilaktikaning quyidagi shakllarini ajratish mumkin: individual, oilaviy, guruhli ish. Og'ishgan axloqni oldini olish maqsadida turlicha ijtimoiy-psixologik usullardan foydalaniladi. Psixoprofilaktik ishning yetakchi usullari orasida: xabardor qilish, guruhli munozaralar, tryening mashqlari, rolli o'yinlar, samarador ijtimoiy axloqni modiyallashtirish, psixoterapyevtik uslublar bor.

Foydalanilgan usullarga bog'liq ravishda psixoprofilaktik ish tryening, ta'lim dasturlari (masalan, maktabdagi maxsus kurslar), psixologik maslaqatlar, krizis yordami (ishonch tyelyefonlari), shuningdek, chygara qolati va asabiy-psixichk buzilish psixoterapiyasi shaklida amalga oshirilishi mumkin.

Dyeviant axloqning o'ziga xosligiga muvofiq ravishda psixoprofilaktika ishlarining quyidagi tamoyillarini ajratish mumkin:

– majmuaviylik (oila va shaxs, ijtimoiy borliqning turli darajasiga ta'sirni uyushtirish);

– manzillilik (yosh, jinsiy va ijtimoiy tavsifnomalarni hisobga lish);

– ommaviylik (ishning guruhli shakli birlamchiligi);

– axborotning ijobiyligi;

– salbiy oqibatlarni eng kam darajaga tushirish;

– ishtirokchilarning shaxsiy manfaatdorligi va mas'uliyati;

– shaxsning eng yuqori darajadagi faolligi;

– kyelajakka intiluvchanlik (axloq oqibatlarini baholash, ijodiy qadriyatlar va maqsadlarni dolzarblashtirish, dyeviant axloqsiz kyelajakni ryejalashirish).

Shaxs og'ishgan xulqining psixologik intyervyentsiyasi

Shaxs og'ishgan xulqining intyervyentsiyasi ijtimoiy-psixologik ta'sirning yana bir yo'nalishi hisoblanadi. Psixologik intyervyentsiya – bu ijobiy o'zgarishlarni raqbatlantirish uchun shaxsiy borliqqa psixologik aralashuv. Shaxs dyeviant axloqi intyervyentsiyasi bo'shshish yoki uning axloqidagi ijtimoiy moslashuvga to'sqinlik qiluvchi shakllarni bartaraf etishdan iborat.

Psixologik intyervyentsiyaning farqli xususiyatlari umuman olganda shaxsning o'zi tomonidan o'zgarishga bo'lgan istak, uning psixolog bilan qamkorlik qilishga tayyorligi hisoblanadi. Voyaga yetmaganlarning og'ishgan xulqi qolatida tashabbus va rozilik bola manfaatlarining qonuniy vakillaridan chiqishi darkor.

Shaxs og'ishgan xulqi bilan ishlashda asosiy qiyinchilik, qoidadagiday, ijtimoiy-psixologik yordamning birinchi bosqichida odam o'z axloqining aniq ko'rinish turgan salbiy oqibatlariga qaramay o'zgarishlarga qarshilik ko'rsatishidan

iborat. Bunday qollarda aralashuv uchun asos dyeviatsiya yetkazga zarar darajasi yoki shaxsning ijtimoiy moslashmaganligi darajasi bo'lishi mumkin. Masalan, giyohvand moddalarga tobye insonning yordam uchun murojaatiga sabab ko'pincha yoxud soqligi bilan jiddiy muammo, yoxud uning "ijtimoiy jarlik" vaziyatiga erishishi bo'lishi mumkin. Giyohvand moddalarni istye'mol qiluvchilar bilan birga yuradigan kasalliklar yaxshi ma'lum – gyepatit, OIV-infyektsiya, psixik buzilishlar. Ijtimoiy dyegradatsiya, o'z navbatida, kriminalizatsiyada, myeqnatga layoqatning yo'qolishida, yakkalanishda, turar-joy va oilani yo'qotishda ifodalanadi.

Shunday qilib, dyeviant axloqda psixologik aralashuvning yetakchi vazifalari quyidagi tarzda ifodalash mumkin:

ijtimoiy moslashuv yoki soqayishga motivatsiyaning shakllanishi; –
shaxsiy o'zgarishlarni raqbatlantirish;

og'ishgan xulq aniq shaklining korryektsiyasi;

shaxsiy o'zgarishlar yoki soqayish uchun yoqimli ijtimoiy-psixologik sharoitlarni yaratish.

Ishning samaradorligi istalmagan axloq (masalan, giyohvand moddalarni istye'mol qilish qolati) ni kamaytirishning ob'yektiv byelgilari bo'yicha bo'lganiday, sub'yektiv o'zgarishlar (masalan, soqlom turmush tarzini kyechirishga istakning kuchayishi) bo'yicha ham baholanadi. Ijobiy o'zgarishlarning birmuncha muqim myezonlaridan biri shaxsning ijtimoiy moslashganlik darajasini ko'tarish bo'lib chiqadi.

Og'ishgan xulqning psixologik intyervyentsiyasi qolatida psixologik ta'sirning ko'pincha psixoprofilaktik ishdagi barcha ma'lum usullaridan foydalaniladi. Psixologik intyervyentsiyaning yetakchi usullari psixotyerapiya, psixologik maslaqat byerish, psixologik tryening, organizatsiya tyerapyevtik yoki sanogyenli muqitlar hisoblanadi.

Shaxs bilan psixologik ish olib borishning birmuncha ommaviy shakli psixotyerapiya bilan uyqunlikda maslaqat byerish hisoblanadi. Dyeviant axloq qolatida yordamning ajratilgan ikki shakli o'rtasidagi chyegaralarni farqlash amaliy jiqatdan juda qiyin. "Maslaqat byerish" atamasi soqlom odamlar bilan ishlash uchun anchagina maqbul. Axloqiy dyeviatsiyaning murakkab xaraktyeri, uning oqriqli buzilishga o'tishga moyilligini inobatga olib, kyelgusida psixotyerapiya yoki maslaqab byerish qaqida gapirganda biz aynan ularning munosib birkmasini nazarda tutamiz.

Shaxsning yagona nazariyasi yo'qligida maslaqat byerish (psixotyerapiya) ning turlicha kontsyepsiya va shakllari mavjud. Uchta yetakchi yo'nalish birmuncha rivojlanish va tan olishni oldi: psixoanalitik, kognitiv-axloqiy, gumanistik. Bu tarixiy modyellar qayotga yuzlab modifikatsiyani byerdi, buning oqibatida turlicha tasniflar paydo bo'ldi. Intyervyentsiya maqsadiga bog'liq qolda psixotyerapiyaning uch turi ajratiladi [18]:

– qo'llab-quvvatlovchi psixotyerapiya – mavjud qimoya kuchi va ancha yangi samarali axloq usullarini ishlab chiqishni qo'llab-quvvatlashni ta'minlash;

– qayta o'rganuvchi psixotyerapiya – axloqni o'zgartirishga intilish;

– shaxsiy-ryekonstruktiv – intrapsixik janjallarni anglash orqali ichki shaxsiy o'zgarishlarga yo'naltirilgan.

Klinik amaliyotda psixoterapiya usullarini simptom-markazlashgan, shaxsiy-markazlashgan va ijtimoiy markazlashganga bo'lish qabul qilingan. Psixoterapiya turlicha shakllarda amalga oshirilishi mumkin, masalan: guruhli, oilaviy yoki individual, uzoq muddatli yoki qisqa muddatli, muammolarni yechish yoki shaxsiy o'zgarishlarga mo'ljallangan diryektiv yoki nodiryektiv. Amaliyotda ko'pincha kombinatsiyalangan usullardan foydalaniladi. Bundan tashqari, asosiy psixoterapyevtik usullarning ko'plab modifikatsiyasi mavjud. Masalan, B. D. Karvasarskiy [22] taqriri ostidagi Psixoterapyevtik entsiklopyediyada yuzga yaqin psixoterapyevtik usullar yoritilgan, ularning ryeal miqdori esa yanada ko'proq. Ko'pgina mualliflar ayni vaqtda mutaxassis shaxsining aqamiyatiga diqqatni tortgan qolda psixoterapiyaning taxminan tyeng ta'sir qiluvchi xilma-xil turlarini ta'kidlaydi.

Nazorat savollari va topshiriqlar

Shaxs og'ishgan xulqiga ijtimoiy-psixologik ta'sir ko'rsatishda komplekxslilik tamoyilini ochib byering.

Og'ishgan xulq psixoprofilaktikasining maqsadlari, tamoyillari va shakllari qandayq

Psixoprofilaktikaning asosiy kontsyeptual modyelini sanab byering.

Shaxs og'ishgan xulqining psixologik intyervyentsiyasi nima dyeganiq Uning vazifalari, shakl va usullari qandayq

10-Mavzu: Tarbiyasi qiyin o'smirlarga yondoshishnng psixologik asoslari.

Reja:

1. Tarbiyasi qiyin o'smirlar tushunchasi.
2. Tarbiyasi kiyin o'smirlarda ahlokiy qoida va tushunchalarning yetishmasligi.
3. Xulqi og'ishgan bolalar bilan olib boriladigan ishlar shart-sharoitlari.

Tayanch iboralar:

tarbiyasi kiyin o'smir tushunchasi, ahlokiy qoidalar, tushunchalar yetishmasligi, sharoit. Tarbiyasi qiyin o'smir psixologiyasi, tarbiya va ta'lim, tarbiyasi kiyin o'smirlar psixologiyasi vazifalari va ahamiyati.

Xulqi og'ishgan bolalar psixologiyasi o'smirlarning o'ziga xos psixologik xususiyatlarini o'rganuvchi va o'rgatuvchi fandır.

Tarbiya g'oyat murakkab psixologik jarayondir. Shuning uchun xam ulug' o'zbek pedagogi va ma'rifatparvari Abdulla Avloniy o'zining «Turkiy guliston yoxud axloq» asarida shunday deb yozganlar. «Alxosil, tarbiya bizlar uchun yo xayot - yo najot - yo halokat, yo saodat - yo falokat masalasidir». (Toshkent, «O'kituvchi» nashriyoti, 1967 yil, 27-bet).

Yurtboshimiz Islom Abdug'aniyevich Karimov xam o'zlarining nutqlarida Abdulla Avloniyning bu fikrining ma'nosini bir karra quyidagicha ta'kidlab o'tgan

edilar: «Men Abdulla Avloniyning: «Tarbiya biz uchun yo xayot - yo mamot. yo najot. yo halokat. yo saodat - yo falokat masalasidir». - degan fikrini ko'p mushoxada qilaman.

Buyuk ma'rifatparvarning bu so'zlari asrimiz boshida millatimiz uchun qanchalar muxim va dolzarb bo'lgan bo'lsa hozirgi kunda biz uchun xam shunchalik, balki undan xam ko'ra muxim va dolzarbdir. Chunki ta'lim-tarbiya-ong maxsuli, lekin ayni vaktida ong darajasi va uning rivojini xam belgilaydigan omildir. Binobarin ta'lim-tarbiya tizimini o'zgartirmasdan turib ongni o'zgartirib bo'lmayli. Ongni, tafakkurni o'zgartirmasdan turib esa biz ko'zlagan oliy maksad - ozod va obod jamiyatni barpo etib bo'lmaydi». («Barkamol avlod orzusi. Toshkent. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi» davlat ilmiy nashriyoti. 2000 yil.Z-b).

Mustaqillika erishganimizdan so'ng milliy kadriyatlarimizning tiklanishi va xalqimiz azaldan e'zozlab kelayotgan milliy urf-odatlarimiz an'analarimiz (bola tarbiyasida ota-onadan tashqari, buvi-buva, qarindosh-urug'larning xam ta'siri) bu borada katta axamiyatga ega. Lekin ba'zan oilada tarbiyaviy faoliyatning susayishi targ'ibot-tashviqot ishlarining komilligi natijasida oila a'zolari xulqida yomon odatlarning (ichish, chekish, narkomaniya, turli diniy oqimlari ta'siriga berilish, ma'naviy buzuqlik yo'liga kirish) paydo bo'lishi tashvishlanarli xollardan biridir. Jamiyatning komil fukarosini shakllantirish, tarbiyalash hozirgi zamon oilasining muxim funksiyasi darajasiga kiradi. Chunki shaxsning ijtimoiylashuvi dastavval oilada amalga oshadi. Oilada tarbiya orkali shaxsga ma'lum bir siyosat g'oyaviy dunyokarash, axlokiy me'yorlar va xulk namunalari, jismoniy sifatlar singdiriladi. Xalqimizda «Qush uyasida ko'rganini qiladi», deb bejiz aytilmagan. Oilada amalga oshadigan ijtimoiylashuv jarayoni natijasida shaxs ijtimoiy me'yorlar va kadriyatlarni o'zlashtiradi ijtimoiy xayotga kirib boradi. Ota-onalar va farzandlar o'rtasida yuzaga keladigan nizolar xam tarbiyaviy ishni qiyinlashtiradi, o'smirlarga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bunday nizo, kelishmovchiliklar o'smirlarning axloqiga ta'sir etadi.

Dunyoqarashlar orasidagi mavjud farqni xisobga olmasa tarbiyasi kiyin o'smir bola ko'payadi.

Yoshlar, o'smirlarning bo'sh vaqtini mustaqil tashkil etilmasa xulqi og'ishgan bolalar ko'payadi.

Ota-onalar ichkilikka ruju qo'ysa yoki or-nomusni yig'ishtirib qo'yib buzuqchilik qilsa xulqi og'ishgan bolalar ko'payadi.

Ota-onalarning psixologik-pedagogik bilim saviyalari yetarli darajada emasligi natijasida tarbiyasi kiyin o'smirlar ko'payadi.

Insonning biologik, fiziologik, psixologik o'sishining (rivojlanishining) eng murakkab o'zgarishlar, kayta qurishlar, umid, intilishlar davri va shu bilan birga og'ir inqirozlar salbiy holatlar, kechinmalar davri hamdir. Ma'lumki, affektiv ko'zg'aluvchanlik ko'p jihatdan o'smirlik davriga to'g'ri keladi. Bu xolat me'yorda ham kuzatiladi. Uning vujudga kelishi bu yosh fazasining vegetativ-endokirin jihatdan kayta qurilishi bilan uzviy bog'liqdir. Bu yosh davri xam psixologik tomonidan o'zgarishlar bilan xarakterlanadi. Bu o'smir yosh davrining fenomeni xamdir. Biologik o'zgarish endokrin sistemaning qayta ko'rilishi bo'lsa, psixologik o'zgarish portlash va agressiyaga (tajovuzkorlik) moyil bo'lgan affektiv ko'zg'aluvchanlikdir. Bu holat ko'pincha ijtimoiy adaptasiyaning (moslashishning) buzilishi jumladan konunbuzarlikning sabablaridan biri bo'lib xisoblanadi. Ammo psixik sog'lom atrof-muxitning qulay sharoitlarida tarbiyalanayotgan o'smirlarda affektiv ko'zgaluvchanlik adaptasiyaning buzilishiga olib kelmaydi. Statistikaning ko'rsatishicha xar bir o'ninchi jinoyat voyaga yetmaganlar

tomonidan sodir kilinar ekan. Bu faktning ma'nosi faqat konunbuzarlar tomonidan yetkazilgan zarar bilan aniqlanmaydi, albatta. Zero balog'atga yetmagan jinoyatchining shaxsi jinoyatchilik muammosining krizis «Kristallashgan» markazi bo'lib hisoblansa, uni o'rganish va korreksiyasi esa bu nukson bilan kurashishning eng dolzarb savollaridan biri xisoblanadi.

O'smir shaxs xarakteridagi «og'ish» larning shakllanishi ularning tiplarini aniqlash tibbiy-psixologik va tibbiy pedagogik ishlarni aktiv olib borish zarurdir. Bizning asosiy maqsadimiz aziz o'kuvchilarga tarbiyasi «qiyin» o'smirlar xarakteridagi «og'ish» larining psixologik xususiyatlarini aniqlash: o'smirlik davridagi deviant, xulq-atvor va uning klassifikasiyasi: tarbiyasi «qiyin» o'smirlar bilan ishlashning o'ziga xos xususiyatlari xaqida ma'lum bilimlarni berishga xarakat qilishdir.

O'smirlar psixologiyasini chuqur va xar tomonlama bilish, ularni o'qitish va tarbiyalash samaradorligining eng muxim shartlaridan biridir.

Pedagogik jihatdan o'z holiga tashlab qo'yilgan o'smirlarning psixologik xususiyatlari asosan ularning hayoti va tarbiyasining xususiyatlaridan kelib chiqadi. Yukorida biz ikkita keng tarqalgan terminni ishlatdik: pedagogik jihatdan o'z xoliga tashlab qo'yilgan o'kuvchilar hamda tarbiyasi qiyin o'smirlar. Birok bu terminlar orasida farqlar xam bor. «Pedagogik jixatdan o'z xoliga tashlab qo'yilgan» tushunchasi o'smirni tarbiyalash tarixini tavsiflaydi, «Tarbiyasi qiyin» deyilganda shunday tarbiyaning natijalari tushunladi: o'kuvchi pedagoglar uchun qiyinchilik qiladi, unga nisbatan umumiy qabul kilingan pedagogik ta'sir etishning forma-shakl va metodlari kamlik kiladi yoki umuman samara bermaydi. Pedagogik jixatdan o'z xoliga tashlab qo'yilgan bola erta-kechmi tarbiyasi qiyin bola, o'smir bo'lib qoladi. Tarbiyasi qiyinlik esa hamisha xam pedagogik jixatdan o'z xoliga tashlab ko'yilganlikning oqibati bo'lavermaydi. U bolaning o'smirning kasal bo'lishi, ayrim tug'ma yoki hatto nasliy omillar yoki boshka sabablar ta'sirida xam yuz berishi mumkin. Biroq juda ko'p xollarda tarbiyasi qiyin o'kuvchi pedagogik jixatdan o'z holiga tashlab ko'yilganlik natijasi bo'lib qoladi. Biz pedagogik jixatdan o'z xoliga tashlab qo'yilgan va «Tarbiyasi qiyin» tushunchalarini, asosan unga pedagogik qarovsiz qolgan va umumiy qabul qilingan ahloq normalarini muntazam buzib yuradigan o'quvchilarni bildiradigan so'zlar terminlar sifatida ishlatamiz, ko'llaymiz.

Noto'g'ri, yoki hozirda ba'zan og'ib turadigan deb ataladigan ahloqning subyektiv psixologik asosi avvalo, shaxsning axlokiy-irodaviy rivojlanishining yetishmasligidir. Biz bu ikki tushunchani qo'shib yuborishimiz bejiz emas.

Pedagogik jixatdan o'z xoliga tashlab ko'yilgan o'kuvchilarning muloxazalarida esa xammadan ko'ra shaxsning jinoiy ish yoki shunga yakin qilmishlari: ichkilikbozlik, foxishalik, nashavandlik. giyoxvandlik. o'g'irlik, birovni qiynab rohatlanish, qotillik kabilar asosiy o'rin olgan. Bunda shunga o'xshash o'smirlarning oila tarbiyasi xususiyatlarigina emas, tarbiyasi qiyin o'smirlar bilan olib boriladigan pedagogik ishdagi muxim kamchiliklar xam aks etadi. Ularni qayta tarbiyalash vaqtida e'tibor shaxsning qadr-qimmatiga emas, balki uning kamchiligiga tushadi: «Aldama! O'g'irlik kilma! Bezorilik kilma!».

O'smirlarning axloqiy bilimlari bilan ularning ahlok tajribasi uzviy bog'lik bo'lsa-da, bu bog'lanishning bir necha eng yirik variantlari mavjud;

1. Asosiy ahloqiy normativlar nomigagina beriladi, biroq tegishli tajriba yo'k yoki kam, shuning uchun to'g'ri xulq-atvor zarurligiga ishonch ham yo'k.

2. Ijodiy tajriba mavjud, biroq ahloqiy hatti-xarakat va uning moxiyatiga qo'yiladigan talablar haqida zarur bilim yo'q, yetishmaydi.

3. Maktabda egallangan bilim va tajriba odamlar bilan shaxsiy muomalada bir-biriga ta'sir ko'rsatish natijasida hosil kilingan bilim va tajribaga qarama-qarshi bo'lib qoladi.

4. Nihoyat, axloq koidalariga xilof xulk-atvor o'smirning ahloqiy tasavvuri va e'tiqodi bilan uzviy bog'liq bo'lgan xollar xam mavjud.

O'kuvchining axloqiy rivojlanishi asosan uning tevarak-atrofidagi kishilarga, o'z-o'ziga to'g'ri munosabatni shakllantirish bilan ko'shib ketadi. «Axir tarbiya avvalo, bizning munosabatlarimizdan, masalan, o'z ishiga vijdonan munosabatda bo'lish, o'z vazifasiga mas'uliyat bilan yondashish, o'z burchiga fidokorona munosabat, kishilarga znyraklik bilan munosabat, muqaddas O'zbekistonga - ona Vatanga sadoqat bilan munosabat, uning dushmanlariga murosasizlikdan iborat emasmi?»

Shaxs munosabatlarning murakkab sistemasida shakllanadi. Bu munosabatlar ongda aks etib va umumlashtirilib, kishining voqyealikka shaxsiy munosabatiga aylanadi, uning o'zini-o'zi anglash va o'z-o'ziga baxo berish kobiliyatining muxim tarkibiy kismi bo'lib koladi. Bu esa kishining voqyeilikka, boshqa kishilarga noto'g'ri munosabati muomaladagi kandaydir kamchiliklar yoki bevosita ijtimoiy-psixologik nuqsonlar natijasida tug'iladi, demakdir. Shuning uchun pedagogik jihatdan o'z xoliga tashlab qo'yilgan o'smirlar bilan ishlashga kirishishdan oldin eng avvalo uning subyektiv (uning tevarak-atrofdagilarga munosabat) va obyektiv (uning kishilar bilan o'zaro muloqotdagi xususiyatlari) munosabatlari sistemasini tushunib. farqlab olish kerak.

Pedagogik jihatdan o'z xoliga tashlab ko'yilgan o'smirlarning shaxsiy muomala doirasi xususiyatlariga qarab ko'pincha ularning kishilarga munosabatlari xam aniqlanadi. Bu yorokin xususiyatlardan biri kattalarga, shu jumladan o'kituvchilarga xam ishonmaslik va yoktirmay munosabatda bo'lishdir. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha o'smirlar avvalo o'kituvchilar tomonidan ularga bo'lgan munosabatni kadrlaydilar. (Fikr-muloxazalarning 84%) shuni e'tirof etgan.

O'smir xali juda yosh, unda turmush, ijtimoiy tajriba kam, u kishilarni farq qila bilmaydi, ularning xulk-atvori hamda hatti-xarakatini har tomonlama baholay bilmaydi. Ba'zi odamlar uni bir necha marta xafa qilganlar. U hamma odamlar shunday degan xulosaga keladi. Natijada uning kattalarga (ularning bolalarga odilona va yoqimli munosabatiga) ishonch xosil qilguniga qadar hiyla vaqt o'tadi (pedagogik jixatdan o'z xoliga tashlab qo'yilgan o'smirlar tez tuzaladi, deb xisoblash soddalikdir).

Birok, pedagogik jihatdan o'z xoliga tashlab qo'yilgan o'kuvchilarning ko'pchiligi kattalar bilan muomala qilishga ehtiyoj sezadi. Shu bilan birga, ular mustasnosiz xamma kattalarga salbiy munosabatda bo'ladilar.

11-Mavzu: Tarbiyasi qiyin o'smirlarni o'rganish tamoyillari

Reja:

1. Tarbiyasi kiyin o'smirlarni o'rganish tamoyillari xaqida tushuncha.
2. Tarbiyasi kiyin usmirlarni o'rganish tamoyillari va ularning o'zaro bog'likligi.
3. Tarbiyasi kiyin usmirlarni o'rganish tamoyillarining axamiyati.

Tayanch iboralar:

Tarbiyasi qiyin o'smirlarni o'rganish tamoyillarining bog'likligi va ularning ahamiyati. Usmirlik yoshi, o'smir psixologik xususiyatlari, o'smir xulk-atvor reaksiyasi va usmirlar bilan olib boriladigan ishlarga qo'yiladigan talablar,

O'smirlarga individual yondoshishining eng murakkab sharti, ularning psixologik xususiyatlarini mukammal bilishdir. Aks xolla, individual yondoshish haqidagi xar kandy gap quruq safsata bo'lib qoladi.

Shaxsni chuqur va xar tomonlama bilish uni alohida ajratilgan individ sifatida emas, balki jamoa bilan aloqada bilish demakdir.

O'smirni o'rganishning quyida gap boradigan barcha tamoyillari ajralmas va o'zaro bir-biri bilan bog'liqdir. Ular kuyidagilardan iboratdir:

Birinchidan: o'smirning individual xususiyatlari ko'p sonli va xilma-xil bog'lanish va munosabatlar sistemasida bog'likdir. Bu o'smirning biror-bir xususiyati yoki xarakter xususiyati xam o'z-o'zidan namoyon bo'la olmaydi va qayd etilmaydi. Masalan, o'smirda o'tkir va sinchkov aklni payqaymiz. Lekin agar biz uning aqli (bilimiga qaratilganligi, qizikishi) nimaga yo'naltirilganligini, uning sinchkovligi kasbini egallashda namoyon bo'lish-bo'lmasligini, uning o'quvchilar bilan o'zaro munosabatiga ta'sir etish-etmasligini va xokazolarni biz bilib olmasak. bu xususiyatning axamiyati qolmaydi. Yoki, o'smirni irodasiz deb xisoblaydilar. Biroq umuman ruxi sog'lom kishi irodasiz bo'lmaydi. Demak, u qandaydir muayyan vaziyatda, faoliyatning turlarida, muayyan kishilar bilan muomalada irodasiz bo'ladi. Qachon, kayerda, kandy kishilar bilan?

Ikkinchidan: bu prinsip - tamoyil - obyektivlik. Inson haqida, hatto o'ta tajribali mutaxassis bo'lmasin, qandaydir bir kishining fikriga karab xulosa chiqarib bo'lmaydi. Axir har kandy sharoitda ham uning fikri shaxsiy, kolaversa, xato xam bo'lib, chiqishi mumkin. Pedagogik psixologik tajribali pedagog talaygina shunday xollarnigina biladi. Kishini to'g'ri tushunish uchun u xaqdagi fikrlarni lekin uni yaxshi biluvchi kishilarning fikrlarini qiyoslab ko'rish kerak. Bu ishini o'smir xaqidagi fikrlari anchagina asosli bo'lgan kishilar - uning ota-onalari, o'qituvchilari, do'stlari kilishi lozim.

Biroq o'smirni o'rganishning obyektivligi u xakdagi fikrlarni kiyoslash bilan cheklanmaydi. Uni xulk-atvor va faoliyatning turli xil sharoitda bilish va tushunish muximdir. Bu xakda yukorida to'xtalib o'tilgan edi. O'smirning turli kishilarga bo'lgan munosabatiga berilgan baho o'ta axamiyatli ekaligini ko'shib qo'yamiz, xolos. Bu munosabat bir xilmi, barqarormi yoki tanlab kilinadimi? Masalan, u xammaga xam xurmat bilan munosabatda bo'ladimi yoki fakat o'zi bog'liq bo'lgan kishilargaginami? Hammaga va xar kandy sharoitda dadilmi yoki kuchlirok kishi qo'llab-quvvatlagan sharoitdagina dadilmi?

Kishi xaqida uning mexnat mahsuliga karab ko'prok narsani bilib olish mumkin. O'smir uchun mexnat mahsuli bu umumiy ta'lim va nazariy predmetlardan yozma ishlar, chizmalar, rasmlar, ishlab chiqarish praktikasi maxsuli, ko'lda yasalgan turli narsa va boshkalardir.

Nihoyat, o'smirning so'zi bilan hatti-xarakterini solishtirib ko'rish juda muxim xisoblanadi. Odatda prinsipli, saranjom, irodali, muayyan maqsadni ko'zlagan, shakllangan xarakterli kishining so'zi bilan ishi bir bo'ladi. Bordi-yu kishining so'zi boshqa-yu, ishi boshqa bo'lsa, uning sababini: yuz bergan sharoit tufaylimi, kishining tartibsizligidanmi, turmush tajribasi yo'qligidanmi, irodasizligidanmi yoki boshqa sabab bilan bog'liqligini aniqlash kerak.

Uchinchidan: uchinchi tamoyil - ulg'ayishni o'rganishning dinamikligi. Inson umr bo'yi o'zgarib boradi. Yosh ulgayadi. Yosh ulg'aygan sari o'zgarish, asosan, sustlashadi, kamroq seziladi, albatta jismoniy, ba'zi xollarda esa ruhiy xolatdagi o'zgarish juda jadallik bilan ro'y beradi. Ochilgan yangi ijobiy potensialdan foydalanish va muqarrarlashib borayotgan kamchilikka nisbatan o'z vaqtida chora ko'rish uchun bu

o'zgarishni ko'ra bilish o'ta muximdir. Usmir haqida yagona va bir umrga qayd etilgan fikr bo'lmasligi lozim. Afsuski, ba'zan amalda aynan tarbiyasi kiyin o'smirlarga nisbatan shunday xolga duch kelamiz.

To'rtinchidan: to'rtinchi prinsip tamoyil o'rganishning dialektikasidir. Pedagog o'smirning muxim asosiy sifatlariga ko'ra bilish, ularni tasodifiy, ikkinchi darajali, barxam topayotgan sifatlardan ajrata bilishi, ukuvchi shaxsidagi karama-qarshiliklarni seza bilishi xamda ularni hal kilishning pedagogik maksadga muvofik yo'llarini dasturlashtirishi lozim. Eng muxim sifatlarning rolini oshirishga yo'l ko'ymaslik kerak. Ancha sezilib turgan narsa emas, balki o'smirning kelgusida o'sishi va tarbiyasida axamiyatli, istikbolli bo'lgan narsa muximdir.

Pedagogik jihatdan o'z xoliga tashlab ko'yilgan o'smirlar orasida o'zining tor muxiti: oiladagi axloqsizlik muxiti boshka eng yaqin tevarak-atrofdagilarning salbiy ta'siriga berilgan yoki ta'sirini xali xam boshdan kechirayotganlar oz emas. Tabiiyki, bunday o'smirni kuzatib borishni boshlagan ishining eng avvalo, uning kamchiliklari kurinadi. Ularni, albatta ko'rish va bilish kerak. Birok shaxsning ijobiy, istikbolli jihatlariga kura bilishning axamiyati xam kam emas. chunki uni kayta tarbiyalashga oid barcha, ishni mana shu jihatlariga tayanib ko'rish zarur.

Beshinchidan: beshinchi prinsip-tamoyil o'smirlarni o'rganish doirasidan chikib, xam o'smirni urganish, xam unga tarbiyaviy nuqtai nazardan yondoshish prinsipi-tamoyili xisoblanadi. Bu pedagogik optimizm prinsipi-tamoyili bo'lib, umuman, tarbiyada juda muxim, kayta tarbiyalashda esa ikki hissa axamiyatlidir.

Oltinchidan: oltinchi prinsip-tamoyil o'rganish professionalizm ya'ni usmir psixologiyasini chukur bilish va uni to'g'ri tushuna bilishdan iborat. Hyech kandy ijtimoiy faoliyatda odamzodning o'z-o'ziga ishonchi tarbiya ishidagidek namoyon bo'lmaydi.

Hayot tajribasi, pedagogik praktika va usmirlar bilan muomala ularni tushunishda juda katta yordam beradi, albatta. Lekin bu psixologiya va pedagogikani chuqur o'rganish zaruriyatini sira inkor etmaydi. Ilmiy texnika revolyusiyasi asrida odamlar bilan ishlashda fakat sog'lom fikr va intuisiyaga (yaxshi) tayanib kuya kolish mumkin emas.

Yettinchidan, nixoyat o'rganishning yettinchi prinsip-tamoyili, maksad ko'zlaganlikdir. O'smirni o'rganish umumiy tarzda uch vazifani hal etishni ko'zda tutadi: usmirni o'kitish va tarbiyalash uchun uning eng qulay xususiyati va imkoniyatlarini aniklash, uni o'qitish va tarbiyalashda foydalanadigan vositalarning samaradorligini baholash. Usmirlar bilan olib boriladigan ishning barcha boskichlarida bu vazifalar pedagog uchun har xil ahamiyat kasb etadi. Ishning birinchi boskichi (asosan, birinchi o'kuv yilining birinchi yarmi)da o'kituvchilar o'smirlar hakida dastlabki umumiy tasavvur xosil kilib olishlari lozim. Buning uchun ular usmirlarning shaxsiy delosi, uning oilaviy turmush sharoiti va tarbiyasi bilan tanishadilar, u bilan xamda ota-onasi bilan suxbatlashadilar, uning hatti-harakatini (xulk-atvorini) kuzatadilar.

Usmirlik yoshining psixologik xususiyatlari alohida namoyon bo'lgan sharoitlarda ular «Usmirlar kompleks»i va umr bilan bog'lik bo'lgan xulq-atvor buzilishi zsa "pebertash krizis" degan nom oldi. Ushbu davrning umumiy xususiyatlari sifatida jilovlanishi kiyin bo'lgan kuvnoklikdan xafalikka va boshka turli sifatlarni dambadam o'zgarib turishini ko'rsatib o'tish joiz. Shu nuqtai nazardan usmirlik shaxs xarakterining bazasi sifatida tashvishli davr hisoblandi. Shaxsning intellektualligi, kobiliyati,

kizikishlari, dunyoqarashi va boshqa komponentlari jismoniy barkamollikka yetishganidan keyin xam davom etaveradi.

Xarakter asosan aynan usmirlik davrida shakllanib, keyinchalik favkuloddagi ta'sirlar yordamida ayrim o'zgarishlarga ega bulish mumkin. Usmirlik davriga xos bo'lgan muayyan ya'ni, o'smir xulq-atvorining, muxitning ayniksa yaqinlarining o'zaro ta'siriga bo'lgan xulq-atvor reaksiyasi xam muxim ahamiyat kasb etadi. Uziga xos bo'lgan usmirlik xulq-atvorining reaksiyalari kuyidagilarga taalluqlidir.

1. Emansipasiya reaksiyasi. U kattalarning qaramogidan, nazoratidan va homiyligidan ozod bo'lishga intilish, harakat qilishda namoyon buladi. Reaksiya kattalar tomonidan belgilangan tartib, koida, konun va umuman joriy qilingan «Standart» va «Qadriyat»ga karshi yo'naltiradi. «Ozod bulish» ehtiyoji mustaqil hayotga intilish bilan bogliq bulib, bu reaksiya ugil bolalarda kiz bolalarga nisbatan kuchlirok namoyon bo'ladi. Ushbu reaksiya o'smirlikning kichik va urta davrlarida sosio-psixologik omil ta'sirida kengrok tarkaladi. Psixopatiya sharoitlariga emansipasiya reaksiyasi ashaddiy ko'rinishi bo'lib, o'smirning uyidan kochib ketishida namoyon bo'ladi.

2. Tengqurlari bilan guruhlashgan reaksiya. Usmirlarga tengqurlari bilan guruxlarga birlashish va jiplashish -instinktlik darajasiga xos jarayondir. Odatda ikki turdagi o'smirlar guruhini ajratib ko'rsatish mumkin.

Birinchisi, bir jinsga asoslanib, unda ashaddiy lider mavjuddir va guruhni barcha a'zolarining vazifalari, ularning guruxdagi o'rni kat'iy belgilab qo'yilgan bo'ladi. Bunday turdagi guruxda «Liderning ad'yutanti», «Antilider», «Ikki yuzlamachi» kabi rollar mavjud bo'lib. ulardan birinchisi odatda unga intellektual kobiliyatga ega bo'lmagan, lekin jismoniy kuchli bo'lgan o'smir bajaradi.

Ikkinchisi, liderning o'rnini egallashga xarakat qiladigan, uchinchisini esa u tomonga xam bu tomonga ham o'tib yuradigan o'smir amalga oshiradi. Bunday guruhning «o'z hududi» mavjud bo'lib, unga «begonalar» yaqinlashtirilmaydi. Guruhning tarkibi barkaror ravishda bo'ladi va yangi a'zolari fakatgina muayyan «sinovlar» asosida qabul kiladi.

Ikkinchi turdagi gurux esa rollarni kat'iy taksim etilmagani va unda doimiy liderning yo'qligi bilan izohlanadi. Liderning vazifalarini odatda guruhning turli a'zolari bajarilayotgan vazifaning maqsadiga muvofik bajarishlari mumkin. Guruh a'zolari ikki jins vakillaridan tashkil topadi va uning tarkibi barkaror emas, ya'ni biri ketadi, biri esa kelib ko'shiladi.

3. Qizisish- xobbi reaksiyasi. Usmirlik davri uchun kiziqish - xobbi o'ziga xos xususiyatni mujassamlashtiradi. Xuddi bola uchun o'yin zarur xususiyatga ega bo'lganidek o'smirning shaxs sifatida shakllanishi uchun kizikish muxim ahamiyat kasb etadi. Baxtga karshi zamonaviy psixologik adabiyotlarda ushbu muammo chukur tadqiq etilmagan. Kizikish psixologik hodisalarning alohida kategoriyasini tashkil etib, u bir tomondan mayl, boshqa tomondan ishtiyoq va xavas o'rtasida joylashadi. Kiziqishlarni biror bir tizimga joylashirish juda murakkabdir.

Bizningcha, kuyidagi tasnifni shartli ravishda kabul kilish mumkin:

Intellektual - estetik kizikishlar predmetga (musiq, tasviriy san'at, radiotexnika va adabiyot va h.z.) nisbatan chukur qiziqish bilan ifodalanadi. Shuningdek kashfiyot, loyixalalari xam shularga taalluqlidir. Atrofdagilar uchun bunday kizikishlar axamiyatsiz, hatto galati tuyulishi mumkin. Lekin o'smir uchun ularning ahamiyati bekiyosdir.

Jismoniy kiziqishlarga o'z kuchi, chidamliligi, chakkonligi va moxirligini oshirishga bo'lgan xarakatlar kiradi. Bunga shuningdek, turli jismoniy kizikishlar, avtomobil yoki motosiklni boshqarishga qiziqishlar taalluklidir.

Liderlikka kiziqish boshqalarga raxbarlik kilishga intilish uchun xizmat kiladigan hodisa va holatlarda namoyon bo'ladi. Bunday kizikish kuchli bo'lgan o'smirlar turli guruxlarda manfaatlarga erishish uchun to'g'ri yo'naltirilgan sharoitlarda ijtimoiy foydali faoliyat ko'rsatish mumkin.

Yigishga kizikish turli xildagi kolleksiyalarni yigishda namoyon bo'ladi. Har bir kolleksiya muayyan moddiy axamiyatga ega bo'lishini his kilish tufayli ushbu qiziqishning asosini moddiy farvonlikka erishishga yo'naltirilgan harakat tashkil etadi.

Dastlabki kizikishlar. Atrofdagilarning diqqat markazida bo'lishga turtki bo'ladi. Bu yerda eng muhimi badiiy havaskorlik yoki sport musobaqalarida katnashish yoki oxirgi modadagi kiyim vositasida o'zini namoyon kiladi.

Jo'shkin kizikish. Doimo, jo'shkinlikning o'ziga xosligiga asoslanadi va karta o'yin, qimor va garovga intilishda namoyon bo'ladi. Bunday yutuk albatta jozibador bo'lsa ham, lekin qaltis tavakkal kilish his-tuyg'usi muayyan lazzat baxsh etadi.

Informasion-kommunikasion kiziqish yangi yengil axborotlarga ega bo'lishga intilishda mavjud bo'ladi. Ushbu xobbi tasodifan uchrab qolgan suxbatdosh bilan bo'lib o'tadigan ko'p soatlik kuruq gapga moslangan suhbatda namoyon bo'ladi. Shuningdek sarguzasht detektiv filmlarni kurish orqali xam vujudga kelishi mumkin.

Shunday kilib, yukorida ta'kidlab o'tilgan o'smir reaksiyalari muayyan sharoitlarda vujudga kelib, ular o'smirlik davrining kechishida o'zining ma'lum bir xissasini ko'shadi.

12 -Mavzu: Shaxs rivojlanishidagi buzilishlarning psixologik xususiyatlari

Reja:

1. Shaxs rivojlanishidagi buzilishlarning psixologik xususiyatlari va davr talabi.
2. Shaxsning psixologik tuzilishi.
3. Shaxsni o'rganish murakkabligi.
4. Anomat rivojlanish va uni o'rganish.

Tayanch iboralar:

Shaxs psixologik xususiyatlari, shaxsga ko'yiladigan davr talabi, shaxsning tuzilishi va uni o'rganish.

Davrimizning asosiy talablaridan biri milliy ma'naviyatni, mustaqillikni mustahkamlashni bevosita amalga oshiruvchi yetuk mutaxassis insonlarni tarbiyalashdir. Jamiyat talab qilayotgan bunday ijtimoiy ehtiyojni qondirish uchun shunday insonlarni shakllantirish, ularni tanlash va tarbiyalash yo'l-yo'riqlarini, omillarini tadkik kilish dolzarbdir.

Ma'lumki, bir jamoa yoki ijtimoiy tizim farzandi sifatida o'zida muhim xususiyat belgilar tizimini mujassamlashtirgan individ shaxsdir. Shaxsning xarakteri, temperamenti, kobiliyati ruxiy jarayonlari mehnat faoliyatida, turmushda o'zini namoyon etadi.

Demak, psixik proseslar, psixik xolatlar va psixik xususiyatlarning o'rtasidagi bog'liklik xamda atokadorlik, shaxsning psixologik tuzilishini tashkil etadi. Afsuski, biz ba'zan inson haqida fikr yuritganimizda sog'liq, kasallik va uchinchisi sogliqqa ham kasallikka ham kushilmaydigan bir holat haqida fikr yuritganimizga to'g'ri keladi.

Ayniksa, tafakkurni tekshirishda bu buzilishlar anik ko'rinadi (Zeygarnik B.V. 1962) masalan (Zeygarnik B.V.,1965) nasihatgo'ylik (Tepenipina 1965, Mansur Tochat

Gabriyal, 1973) hali muhimlashmagan aloka va sifatlarning aktualizatsiyalash (faollashtirish) tendensiyasi (Polekov 1974) lekin bularning hammasi birinchi navbatda o'zgargan shaxsiy komponentlarning ko'rinishi bo'lib xisoblanadi.. Boshqacha qilib aytganda, bu dalil muhim ahamiyat kasb etib, u hamma tipik proseslarning turlicha joylashgan, bilvosita shaxsiy motivlashgan faoliyat turlari ekanligini ifodalaydi. Yana bir umumnazariy ahamiyatga ega bo'lgan savol bu insonning biologik va sosial rivojlanishini bilishdadir. Shaxe buzilishlarining turli xil formalarini taxlil qilish bilan bu savolni yechishga yordam berish mumkin va nixoyat shaxs psixikasini buzilishi va rivojlanishining o'zaro nisbati muammosini hal qilish xam muximdir. Bu muammolar psixologiya va psixiatriya nazariyasi uchun insonning psixik faoliyatining tuzilishi spesifikasini tushunish uchun katta ahamiyatga egadir. Potopsixologiya motivlar iyerarxiyasi ularning bevosita tuzilishi, yo'nalish faoliyati, maqsadlar o'zgarishi kabi, shaxs psixologiyasiga doir ko'pgina savollar yechimiga yordam beradi. Chunonchi, potopsixologiya psixologiya ilmining bir tarmogi bo'lib, psixologiya faoliyatning buzilishlarini izlashga, ularning ichki tabiatiga kirib, bu yerdagi mavjud konuniyatlarni ajratib, me'yorda (normal) rivojlanayotgan shaxsning konuniyatlar bilan muvofiklashtirishga dav'at etadi. Lekin fakatgina faktga, (dalillar)ga tayangan holda biz kasal odamni rivojlanishi qonuniyatlaridan to'gridan-to'gri va bevosita soglom rivojlanayotgan shaxsning konuniyatlarini olib chikishimiz mumkin emas. Aksincha, potopsixologiya soxasidagi izlanishlar doimo soglom va ruhan kasal shaxsning tuzilishida dorilar borligini tafovutlaydi.

Shaxsning shakllanishi va o'zgarishlarini tekshirish ko'p kirrali va juda kiyin jarayondir. Zero, har bir psixologga shaxsning tuzilishi, uning ma'no kasb etuvchi proseslar, motiv va maqsadlarning o'zaro munosabati, shaxs rivojlanishida ularning ahamiyati nakadar kiyinligi ayon. Shu bois xam shaxsni tekshirishda shunday soxani tanlash kerakki, u umumnazariy jihatdan eng yaxshi ishlangan bo'lishi kerak. Bunday yaxshi ishlangan nazariy muammolarga motivasiya va shaxsning munosabatlari muammosi tegishlidir. Shaxs «buzilishlarini» o'rganishdagi asosiy usul eksperementdir. Agar biz shunday shaxs «buzilishiga» esa insonni - pasiyent deb atasak, u xolda eksperement vaqtida pasiyentning umumiy hatti-harakatlarini kuzatish kerak. Pasiyent topshirik yoki ko'rsatmani kandy «qabul qilishi» xam, uning shaxsiy ko'rinishlarini adekvat yoki neadekvatligi hakida guvox berilishi mumkin. Psixologik eksperent vaziyati pasiyent tomonidan uning akliy imkoniyatlarini allakandy sinovi deb idrok kilinadi. Demak, eksperement vaziyatning o'zi ma'lum munosabatlarning faollashuviga olib keladi. masalan, ayrim pasiyentlar o'zlarining xotirasining yomon ko'rsatkichidan ko'rkib, «men har doim so'zlarni yomon eslab kolardim», - deb hisobli operasiyalarni bajarish kerak bo'lgan hollarda «Arifmetikaga toqatim yo'k» - deya e'tiroz ila arz kiladilar. Har kandy vazifa eksperement vaktida shaxsiy reaksiyalarni keltirib chikarishi mumkin. Inchunun, eksperement vaziyati go'yo «taftish» xarakterlilik kasb etadi. Okibatda pasiyentni kuzatish, uning emosional kirralarini (sferasini) aniklashda o'ziga xoslikka ega.

Anomal rivojlanishni xayotiy eksperementning anik bir qismi sifatida ko'rib chiqish, laboratoriya usulidagi eksperementning natijalari bilan ularning o'zaro munosabatini topish usullarini patologiyadagi ma'lumotlarni psixologik o'zlashtirish uchun adekvat usul bo'lib hisoblanadi. Ravshanki, bu yo'lda «yoruglik» - ichki konuniyatlar fakat anomal fenomen keltirib chiqargan butun «xayotiy eksperement» rivojlanishining tahlili (analizy) orqali aniqlanish jarayonida bemorning o'ziga xos bulgan tip anik kasallik tarixi tuzilishi kerak. Tibbiyot kasallik tarixidan farkli holda bu

yerda bo'lingan ma'lumotlar emas, balki boglangan konkret klinik va eksperimental isbotlar bilan xujjatlangan, bizni qiziktirayotgan psixik xususiyatlarning namoyon bo'lishi va rivojlanishi hakidagi hakikat kayd etilishi darkor.

Demak, shaxsni anomal rivojlanishini o'rganishga bo'lgan yondashuv quyidagicha:

- a) avval bizni kiziktiradigan psixik buzilishining boshlanishi va namoyon bo'lish jarayoni;
- b) uni tashkil kiluvchi xususiyatlar;
- v) «buzilish» kechishining asosiy variatsiyalari;
- g) anomal rivojlanishining nazariy «namunasi»ni tuzish;
- d) shakllanayotgan eksperimentni kayta ishlash;
- ye) psixokorreksion, tarbiyaviy ta'sirlar majmuasini (kompleksini) qamrab oladi.

Mexnat insonni tarbiyalashda o'ta muhim ahamiyat kasb etadi. Ilmiy texnika tarakkiyoti moddiy va ma'naviy boyliklarning yaratuvchisi bo'lgan insonning o'zida muhim o'zgarishlar bo'lishiga sabab bo'ladi.

Shunday kilib xozirgi zamon jamiyat kishisi avvalo mehnatda, jamoa ijodiy mehnatida ishtirok etish uchun shakllanadi. Biz tarbiyaning jumladan mexnat tarbiyasining barcha masalalarini emas, fakat, birinchi navbatda, tarbiyasi kiyin o'smirlarga xos bo'lgan masalalarnigina ko'zda tutamiz. Gap tarbiyasi qiyin o'smirlarning mexnat yoki axlokiy tarbiyasi xakida ketayaptimi yoki ularning tarbiyasiga oid kandaydir boshka masalalarni xat kilish xakida ketayaptimi, bunda asosiy rol ni ta'lim-tarbiyaviy ta'sirning butun kompleksi o'ynaydi. binobarin, bu o'smirlar xam obyekt xam boshka o'kuvchilar bilan teng ravishda pedagogik jarayenning ishtirokchisi hisoblanadilar. Tarbiyasi kiyin o'smirlarga pedagogik-psixologik yondashishning o'ziga xosligi pedagogik ta'sir ko'rsatishning kandaydir aloxida vositalarini (bunday aloxida vositalar yo'k) tanlashda emas, balki odatdagi pedagogik vositalarni tanlay bilishda. Birok, bunda albatta o'kuvchining individualligini, eng avvalo, uning kuchli tomonlarini, uning obru-e'tibori, shu bilan ko'zda tashlangan kamchiliklarni hisobga olish zarur.

Bu borada tarbiyasi kiyin o'smirlarni hayotga tayyorlash va kasbga yunaltirish asosiy vazifalarimizdan biridir. Bunda tarbiyasi kiyin o'smirlarni bilim saviyalarini, individual psixologik xususiyatlarini xisobga olish kerak.

Kasbga yunaltirish - bu xulqi og'ishgan bolalarni qizikishlari, layokatlari. kobiliyatlariga va jamiyatning turli xil kasblarga bo'lgan extiyojiga mos, ularni asoslangan kasb tanlashiga yordam beradigan maksadli faoliyatdir. U fanlararo rivojlantiruvchi nazariya va amaliyotning birligi asosida bo'lib, fakat o'kuvchilar bilan o'kuv tarbiya jarayonida amalga oshiriladi. Shunda asosiy rolini nazariya egallaydi. Aynan shu nazariyada u yoki bu goya shakllanadi, u amaliy ishni ilmiy-amaliy ishga aylantiradi. Nazariya faoliyat kabi tez xosil bo'lib, yillar mobaynnda rivojlanadi. Kuzatishlarda va tadkikot natijasida nazariya shakllantiriladi va asosiy faoliyatni ixchamlashtirishga xizmat kiladi.

Kasbga yunaltirish nazariyasi bu kasbga yunaltirish faoliyatni samarali tashkil etishga karatilgan turli xil karashlar majmuasi, g'oyalar va tasavvurlar yig'indisidir.

Bu tushuncha takkoslab ko'rilganda sodda va umumiy. Nisbatan, mukammalrok aytadigan bo'lsak, kasbga yunaltirish nazariyasi bu ikki jarayonning bir-biriga bogligi konuniyatlari to'grisida to'lik tasavvur beradigan ilmiy bilimlarni tashkil etish shaklidir. Bu yoshlarning shaxsiy kizikishlari, layokat va kobiliyatlariga mos keladigan, jamiyat uchun zarur kasblarga yo'llashdir.

Har bir nazariyaning rivojlanganlik darajasi faoliyat asosiga qo'yilgan tamoyillar (prinsiplar) tarkibi va sifati bilan aniklanadi. Kasbga yunaltirish prinsiplarini yaratishda quyidagilarga e'tibor beriladi:

- onglilik prinsipi;
- mos kelish prinsipi (shaxs kizikishlari, konuniyatlari bilan jamiyat uchun zarur kasblarga bo'lgan ehtiyojning moye kelishi);
- kasb tanlashda faollik prinsipi;
- rivojlantirish prinsipi (bu prinsipda shunday goya aks etadiki, tanlagan kasbi shaxsning rivojlanishini, maxoratini oshirish uchun xizmat kilishi kerak) Shuningdek, kasbga yo'naltirishda prinsiplar guruhi ham borki, u umumpedagogik prinsiplar bilan uzviy aloqada bo'ladi. Bular quyidagi prinsiplar:

- kasbga yunaltirishning xayot bilan, mehnat bilan, amaliyot bilan bogligi;
- kasbga yo'naltirishning o'smir, yoshlarning mehnat tayyorgarligi bilan bogligi prinsipi - mehnat ta'lim va tarbiyasining yaxshi yo'lga qo'yilishi, bunda o'kuvchi o'smirlarning texnikaviy ijodkorligini tashkil etish va o'kuvchilarning ijtimoiy foydali, unumli mehnatidan moxirlik bilan foydalanish kerak. Mehnat tayyorgarligidan ayrim xolda kasbga yunaltirish mavxumlik kasb etadi, amaliyotdan ajralib kolgan xamda shaxening mehnati va kasbiy tiklanishining umumiy vazifalarini bajarishiga to'sqinlik paydo bo'ladi.

- kasbga yunaltirishning tizimligi va uzviyligi prinsipi. Kasbga yo'naltirishning uzviyligini ta'minlaydi: kasbga yunaltirishda maktab, oila, otalik tashkilot, kasb-hunar kolleji va jamoatchilikning o'zaro aloqadorligi. prinsipi, yoshlarning kasb tanlashlariga, xamkorlikda yordam berishni ko'zda tutadi. Bunda maksadli va muvofikashtiruvchi faoliyatni xamkorlikda amalga oshirish imkonini beradi;

- kasbga yo'naltirishning tarbiyaviy xarakteri shundaki, u garmonik, barkamol rivojlangan shaxsni shakllantirishda goyaviy-siyosiy, mehnat, iktisodiy, axloqiy, estetik, hukuqiy va jismoniy tarbiyalarni birgalikda olib borishni takozo kiladi. - kasbga yunaltirish ishlarini amalga oshirishda diagnostik (tashxis) va tarbiyaviy yondashuvnint o'zaro aloqadorligi - bu prinsip bir yondashuvning ikkinchi yondashuvga qarama-karshi qo'yilishiga yo'l qo'ymaydi.

Kasbga yunaltirishning metodologiyasi kasbni ongli ravishda mustakil tanlash bo'yicha ilmiy muammo, tadkikot metodlarining tuzilishi asosiy yo'l-yo'riklari to'grisidagi ta'limot bo'lib, bunda yoshlar kiziqishlarini aniklab, ularga ilmiy yordam berish xamda jamiyatning kadrlarga bo'lgan ehtiyojini hisobga olish asosida amalga oshishi tushuniladi.

Kasblar to'grisida axborot berish o'kuvchilarni turli xil mehnat turlari bilan kasblar shajarasi, kasblarning o'ziga xos xususiyatlari, xalk xujaligining kasblarga bo'lgan ehtiyojlari, jumladan, ular yashayotgan hududning kadrlarga bo'lgan ehtiyojlari, eng yakin joylashgan kasb-xunar kollejlari va ularda tayyorlanadigan mutaxassisliklar tavsifi bilan tanishtirishdir. Kasblar xakida tartibsiz ma'lumot bermaslik uchun (dunyoda 40 mingdan ortik kasblar mavjud) o'quvchilar oladigan bilimlarni ma'lum bir tizimga solish lozim. Kasblar xakida axborot berish o'kuvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda olib borilishi lozim.

Tarbiyasi kiyin o'smir o'kuvchilarni aniklash, ular bilan shaxsan tanishish va individual tarzda kasbga yo'llash ishni olib borishdan iborat bo'ladi. Maktabni bitiruvchilar orasidan kelgusidagi qalbiga befark yoki unga salbiy munosabatda bo'ladigan, lekin ularni ma'lum bilim yurtiga yuborish mumkin deb taxminlashga asos bo'lgan o'smirlarni belgilab olish juda muhimdir. Birinchidan, ularning bilim yurtiga

kirishga kanday karashlarini asoslirok kilib aniklab olish kerak: ikkinchidan mumkin kadar ularni kiziktirgan kasb urgatiladigan joyga kirishlariga yordam berish: uchinchidan, agar buning imkoni bo'lmasa, ularni boshka kasb bilan asosli ravishda tanishtirish, uning juda kizikarli tomonlarini ochish. bunday ukuvchilarga kelgusi o'kish jarayonida xam aloxida e'tibor berib borish zarur.

13-Mavzu: Xarakter aksentuasiyasi va uning tiplari

Reja:

1. Xarakter aksentuasiyasi va uning tiplari hakida tushuncha.
2. Xarakter aksentuasiyasi.
3. Xarakter tiplari.
4. Aksentuasiya tiplari xususiyatlari.

Tayanch iboralar:

xarakter aksentuasiyasi va tiplari, emansipasiya, xobbi, reaksiyalari va uning xususiyatlari. tarbiyaga individual yondoshish, tarbiyasi kiyin o'smirni kayta tarbiyalash, mexnatni mazmunini akd bilan boyitish. o'smirlikning utish davri. usmirlik davridagi deviant (ogish) xulk-atvor. deviant xulk-atvor mexanizmalari.

Ma'lumki keyingi yillarda rivojlangan mamlakatlarda usmirlar orasida uydan ketib kolish. ya'ni daydilik ommaviy tarzda ro'y bermokda. Shu bilan birga sosial hatti-xarakatlar, agressivlik, beshafkatlik. alkogolizm muammolari ko'rina boshlandi. Zero, oilada, o'kuv guruxida. ishlab chikarishda, urtoklar doirasida, «kiyin» xarakterli shaxs uchrasa, bu holat kanday oqibatlariga olib kelishi xammaga ayon. Psixologlarning aniklashicha, xarakterning yangi sifatlari yuzaga kelish va kiyinchilik ularning mustahkamlanishi real vaziyatni takozo etadi. Shuning uchun hatti-harakat odatni, odat esa xarakterni va xarakter takdirni yaratadi, degan fikr mavjud. Xarakter kandaydir turgun va o'zgarimas narsa emas. O'smirlik yeshida xarakterning xususiyatlari odatda «jiddiylashish», «boshqacha bo'lib kolish» tarzida ko'rinadiki, bu hol ijtimoiy omillardan, ya'ni atrofdagilarga nisbatning murakkablashuvidan, jinsiy yetilish asosida o'zgarishlarlan kelib chikadi. Xarakterdagi o'zgarishlarni yetarlicha xisobga olmaslik ziddiyatli va nizoli munosabatlarni vujudga keltiradi. Shaxsning xakteri jismoniy yetuklik darajasiga yetgandan so'ng xam shakllanishda davom etadi. Birok shaxs xarakterining negizi o'smirlik yoshidan tarkib topadi. Ayni shu davrda uning xarakterida aksentuasiya tiplari xususiyatlari, jumladan emonsipasiya reaksiyasi tengkurlari bilan chukurlanshsh reaksiyasi, ishtiyiq reaksiyasi (xobbi- reaksiya) va seksual mayl shakllanishidagi reaksiyalar ustuvorlik kiladi.

Odatda aksentuasiya xakterning shakllanish davrida rivojlanib, yosh ulgayishi bilan «silliklashib» boradi. Aksentuasiya xarakter xususiyatlari har doim xam ifodalanmasdan balki ayrim vaziyatlarda, ma'lum shart-sharoitlarda yuzaga chikishi mumkin. Odatdagi sharoitda ifodalanmaydi, chunki unda ijtimoiy adaptasiya yo umuman bo'lmaydi yoki kiska vakt muddatli bo'ladi. Xarakter aksentuasiyasining tiplari kisman psixopatiya tiplariga o'xshash ammo ularni bir-biridan ajratib turuvchi muhim belgilari xam bor. Psixopatiyada dekompensasiy, o'tkir affektiv va psixopatik reaksiyalar, ijtimoiy dezadaptasiya xoxlagan ruxiy jaroxat turli kiyin vaziyatlarga, xar xil sabablarga hattoki sezilmas asoslarga nisbatan paydo bo'ladi.

Aksentuasiyalarda «buzilish»lar faqat ma'lum turdagi ruxiy shikastlanishlarda, ayrim kiyin vaziyatlarda, xususan ushbu tipning «eng kam karshilik kiluvchi joyiga», ya'ni «kuchsiz zvenosiga» karatilganda yuzaga chikadi. Yoinki, xar bir atentuasiya tipini

o'ziga xos «zaif joyi» mavjud yukoridagi fikrlar asosida xarakter aksentuasiyasiga kuyidagicha ta'rif berish mumkin.

Xarakter aksentuasiyasi - bu me'yorning eng oxirgi varianti bulib, bunda xarakterning aloxida belgilari juda kuchayib ketadi. Buning natijasida ma'lum turdagi psixogen ta'sirlarga nisbatan «tanlovchi zaiflik» yuzaga chikadi. Boshkacha psixogen ta'sirlarga yaxshi va xatto yukori chidamlilik saklanib koladi. Xarakter aksentuasiyasi me'yorining eng so'ngisiga qarab, xarakter aksentuasiyasining ikki darajasi ajratiladi: aniklik va yashirin (A.Ye.Lichko, L.A.Aleksandrov, 1973).

Anik aksentuasiya - me'yorning eng sunggi variantiga tegishli. U doimiy bo'lgan ma'lum bir xarakter tipi belgilarini aks etishi bilan ifodatanadi. Aksentuasiyaning bu darajasi o'smirning yakinlaridan to'plagan ma'lumot tengdoshlari orasidagi kuzatish. diagnostik so'roknoma aniklanadi. Ammo ma'lum tip belgilarining ifodalanganligi ijtimoiy adaptasiyaga tusik bo'la olmaydi. O'smir yosh davrida xarakter xususiyatlari utkirlashadi, karshiligi eng kam bulgan xususiyat sifatida yo'nalgan psixogen omillar ta'sirida adaptasiyaning vaktincha buzilishi xulk-atvorda «og'ishlar» bo'lishi mumkin. Lekin keyinchalik kompensasiya kilinib, odatda adaptasiyaga xalal bermaydi.

Yashirin aksentuasiya - bu me'yorning eng oxirgi varianta emas, balki me'yorning odatdagi variantiga tegishlidir. Odatdagi o'rganilgan sharoitda ma'lum bir xarakter tipi kuchsiz yoki umuman ifodalanmagan bo'ladi. Hatto uzok vakt davomida o'smir kuzatilganda xam har tomonlama o'zaro munosobatlarda xam uning tarjimayi holi bilan tanilganda xam xarakterning ma'lum tapini aytish kiyindir. Ammo ushbu tip oyelgilari «eng kam karshilik ko'rsatuvchi joyga» yukori talablar ko'yilgan vaziyat va ruxiy shikastlar ta'siri ostida kutilmaganda yorokin yuzaga chiqishi kuzatiladi. Bu ikki aksentuasiya darajasi turli omillar ta'sirida bir-biriga o'tib turishi mumkin: Bu omillar ichida oila tarbiyasining xususiyatlari. ijtimoiy muhit, kasbiy faoliyat. jismonan soglik muxim rol o'ynaydi.

A.Ye.Lichko 2 ta aksentuasiya tipini ajratadi. Bundan tashkari 14 aralash variantlarini ko'rsatadi. Har bir tipni aniklashda fakat xarakterologik xususiyatlar emas, balki klinik belgilar, jumladan nevropatiya, markaziy asab tizimining anorganik shikastlanishi, fazasi affektiv buzilishlari xam kuzatiladi. A.Ye.Lichko xam aksentuasiya xarakterning vaktincha o'zgarishi degan fikrda qoladi. Shu bilan birga ulardan ayrimlari psixik kasalliklarga utadi yoki butun umr saklanishini kayd etadi. Aksentuasiyaning kelib chikishida notugri tarbiyaning o'rni aloxida ta'kidlanadi. Xarakter aksentuasiyasi tiplari kuyidagilardan iborat:

Gireptim-tip - bolaligidanok sho'x, to'polonchi, mustakil, jasur, o'ta eksravert unda kattalarga nisbatan distansiya xissi yetishmaydi. Doimo liderlikka da'vogar, tavakkalchilikni yoktiradi. Garchi yaxshi qobiliyat egasi bo'lsalarda xafasizliklari, tez chalgishlari, intizomsizliklari sababli notekis o'qishadi. Ularda odatda ko'tarinki kayfiyat o'z kobiliyat va imkoniyatlariga ortiqcha baho berish, lekin konun va koidalarga yengil qarash hollari uchraidi.

Sikloid tip - bolaligida tengdoshlaridan fark qilmaydi. Pubertat davriga kelib subdopressiv faza paydo bo'lishi mumkin. Natijada kuchsiz, biror ishga kul urgisi kelmasligi tufayli o'kishda xam kiynala boshlaydilar. Jamoat ishlaridan bosh tortadilar, yolgizlikni afzal ko'radilar. Agar bu vaktida jiddiy jazolar, obro'sini to'kishlar yuzaga kelsa, o'tkir affektiv reaksiya, sunisidal urinishlar xam goxo uchraydi. Lekin ko'tarilish fazasida o'zlarini gipertim tipi kabi tutadilar. Qiziqishlar beqaror. Delinkventlik (qonunbuzarlikka mayillik), uydan kochish ularga xos emas.

Labil-sikolid - Oraliq tip bo'lib, ularda ko'tarilish va tushish fazalari kiska, turli davrda yaxshi va yomon kayfiyat fazasi urin almashi bilan tavsiflanadi.

Labil tip- asosiy belgisi sezilmas sabablarga kura kayfiyat tez-tez va sekin o'zgaradi. Bu tipning «Zaif zvenosi» emosional ahamiyatli bo'lgan shaxslar tomonidan inkor kilinishi va yaqinlarini yo'kotishdir. Vaziyatga karab kayfiyat keskin uzgaradi.

Astenonevrotik tip - (psixopologiya xastalik) bolaligida kupincha nevropatiya belgilari ko'zga tashlanadi. Jumladan, yomon uyqu va ishtaha, injiklik. ko'rkoklik, yiglokilik, duduklanishi, tungi enurez va xokazo.

Asosiy belgilari: tolikish, ta'sirchanlik, akliy, jismoniy emosional zo'rikish. Usmir rejalarini amalga oshirib bulmasligini, uning real emasligini bilganda kuchli buzilish vujudga keladi.

Senzitiv tip - (sezish) bolaligidan ko'rkok, xavfsirashlik, xarakatchan o'yinlarni va sho'xlikni yoktirmaydi. Begonalar va notanish sharoit oldida kuchsiz va tortinchok. Ular fakat ko'nikib kolgan odamga nisbatan ochik mulokatda bo'lishadi. Ota-onasiga boglanib koladilar. Mo'min kobil, imtihon, yozma ishlardan, doska oldida javob berishdan ko'rkadi, uyaladi. Ayblash va jazo ularni yiglatadi. Burch xissi erta uygonadi. Delinkoventlikka moyilik yo'k. «Zaif zvenosi» obrusiga soya tushsa, nohak ayblashsa, ustidan gumon kilishsa, shaxsiy mukammal emaslik xissining kuchsizliga bilan tavsiflanadi.

Psixotenik tip - bolaligida erta fikr yuritish va yoshiga xos bo'lmagan «intelektual» kizikish bilan tavsiflanadi. Notanish odamlardan predmetlardan, korongulikdan ko'rqishadi.

Asosiy belgilari: kat'iyatsizlik, xar xil o'y fikrlar yuritishga moyillik, xamma narsadan xavfsirash, o'z-o'zining taxlil kilishni, sevish turli irimlarga e'tibor berishda ifodalanadi.

Shizoid tip - bolaligidan yolg'iz o'ynashni yaxshi ko'radi. Tengdoshlariga intilmaydi. Kattalar davrasida bo'lishni afzal ko'radi. Uzlarining «dunyolari» bilan yashashadi. Ularning ichki dunyosi boshkalar uchun yopik. Delinkvent xulk-atvori juda kam uchraydi. «Zaif zvenosi» - tez norasmiy aloqa o'rnatish, uning intim, ichki fantaziyasiga kupol tarzda kirish.

Epjeptiod tip - bunday bola soatlab ovunmay yiglashi. savollarga javob bermasligi mumkin, ular xayvonlarni kiynashadi, o'zidan kichiklarni jig'iga tegishi kuzatiladi. Kiyimlari va o'yinchoqlarini bolalarga xos bo'lmagan xolda avaylaydilar. *Bu tip belgilari:* asosan usmir yoshida yuzaga chiqadi.

Asosiy belgilari: to'planib boruvchi alamli, g'amgin kayfiyat olamini olishi mumkin bo'lgan obyektini izlash. Affektiv porlash uchun axamiyatsiz sabab so'ngi tomchi asos bo'la oladi. Qimor o'yinlarini yoktiradi. Ota-onasidan fakat erkinlikni emas, mulkka, moddiy ne'matlarga ham o'z ulushini talab kiladi. Delinkvent.

Isteroid tip - asosiy belgilari: egasentriзм-markazlashgan. o'ziga e'tiborni karatish. uning oldida boshqalarni maktab bo'lmaydi. O'zini ko'rsatish uchun delinkvent xatti-xarakatlar kilishi mumkin. Tashkaridan effektli ko'rinsa ham. o'ziga atrofdegilarning dikkatini karatishga xarakat kiladi. Bunda real vokeilikning baxosini o'z foydasi uchun ko'radi. Demonstrativ hatti-harakatga ega.

Bekaror tip - bolaligidan «kuloksiz» bo'lishadi, sust xarakatli, chukur qizikishlari yo'k. boshkalar ta'siriga beriladi. Mayda o'girlikka oson ko'l uradilar. Ko'ngilxushliklarni yoktiradilar, mexnatga kizikishmaydi.

Konform tip - asosiy belgisi «xamma kabi o'yla», «xamma kabi ish tut». Yemon muhitga tushib qolishsa, shu muhitning barcha xususiyatlarini o'zlashtirib olishadi.

Tanqidiylik yo'q. Yangilikka tez moslasha olmaydi. «Zaif zvenolari» - keskin o'zgarish, xayotiy stereotipning buzilishi.

Aksentuasiyalashgan o'smirlar bilan psixoprofilaktik usullar, avvalo ularning aksentuasiyasi tipiga bog'lik holda u uchun eng optimal sharoit yaratish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bunda aksentuasiyaning xar bir tipi uchun shikastlovchi psixogen ta'sirni ajratadi. Xulk-atvor profilaktikasi psixolog o'kituvchi, ota-onaning birgalikdagi ishidir. Asosiy maksad ruxiy shikastlovchi sharoitlarga nisbatan asab tizimining chidamliligini tarbiyalashdir. Bularga to'g'ri tashkil etilgan akliy mexnat, dam olish, asab buzilishining asosiy jarayonlarini mashklantirish kiradi. Ularning individual-psixologik xususiyatlarini xisobga olgan xolda shaxsiy yondoshish, uning ruxiyatini himoya qilish asrash prinsiplariga asoslanishi lozim.

Usmir o'kuv yurtiga kelgach, deyarli birinchi kunidanok tula ma'noda ishlab chikarish mexnatiga kirishib ketmasada, uning muhitiga butunlay sho'ngib ketadi. Bu o'kuvchining ahlokiy jihatidan o'sishiga ayniksa katta ta'sir ko'rsatadi.

Ishlab chikarish mexnatidan ishtirok etishni endigina boshlagan o'smirning xayajonini lo'nda va shu bilan birga chukurrok ifodalab berish kiyin. Unumli mehnatda katnashish tarbiyasi kiyin o'smirni kayta tarbiyalashga oid bir kator muhim masalalarni xal etish mumkin:

1. Uning xudbinligi va jamoadan ajralganligiga barham berish, uning sosial-ijtimoiy, haq-hukuki, o'ziga jamoadagi o'rniga ishonchi ortishiga imkon berish: buning uchun o'smirlar kar doim o'zaro bog'lik va ma'lumotli bo'lgan ish sharoitida ishlashi, xar kimning jamoa mehnatidagi roli va urni anik belgilanishi, xar bir kishining ishiga o'z vaqtida yakun yasalishi va baho berilishi lozim.

2. Mexnatga ijodiy munosabatini shakllantirish, buning uchun o'smir boshidan boshlabok topshirikni passiv bajaruvchi emas, balki uni texnologik ishlashda katnashuvchi, ishlab chikarish jarayonining fikr yurituvchi, subyekta, uning xar bir qismini yaxshi anglab yetuvchi bo'lishi kerak.

3. Uzini tuta bilish va kat'iyatlikni tarbiyalash bu fakat ishlab chikarish topshirigi intellektual va jismoniy tartibdagi bir kancha kiyinchiliklarni yengib o'tishni talab etgan xoldagina mumkin, buning uchun kiyinlik me'yorini asta-sekin va juda extiyotkorlik bilan oshirib yuborish, o'smirga bu kiyinlikning paydo bo'lish sababini va uni bartaraf etish yo'llarini tushuntirish kerak.

Ishda betartiblikning tarbiyalanishiga yordam berishi; shuning uchun ish o'rni tartiblilik namunasi bo'lishi; o'kuvchilar ishlaydigan xona esa texnik estetikaning oddiy talablariga sal bo'lsa-da, muvofiq kelishi lozim; o'kuvchilardan topshirikni fakat anik emas, balki chiroyli bajarishni talab etuvchi ishlab chikarish usta-masterlari to'g'ri ish tugadilar. Mexnatni intellektual mazmun bilan boyitish, ijtimoiy jihatdan xam, intellektual jihatdan xam mehnatning o'ta ongli xarakterda bo'lishini ta'minlash muxim axamiyatga ega. Shu bilan bog'lik ravishda master-usta bilan moxir va umumiy ta'lim predmetlari ukuvchilari urtasidagi aloqaning muxim axamiyatga aloxida e'tibor berish zarur. Shu aloka asosida nazariy oilimlarni kullash ta'minlanadn, ularning xakikat chinligiga ishonch shakllanadi, amaliy ma'noda o'kuvchilarda texnik ijodga kizikish tarbiyalanadi.

Mexnatga munosabatiga karab, tarbiyasi kiyin o'smirlarni ikki guruxga bo'lish mumkin: mexnatga umuman ongli, ijodiy yondashadigan o'smirlar xamda ta'sir natijasida durustgina ijrochi bulib koladigan. biroq mexnatga yuzaki qaraydigan, mehnat jarayoniga kirishib ketmaydigan. unga ijodkorlik elementlarini kushmaydigan usmirlar guruxda xar ikki guruhn bir umumiy psixologik xususiyat birlashtiradi; Ular mexnatda anik maksadni xamda o'z mehnat natijalarini ko'radilar, o'zlarini jamoaga foydati

ekanliklarini anglyadilar (agarda nazariy va amaliy mashgulotlar ularning prosessionat faoliyati bilan chambarchas boglamasa bularni ular ko'z oldilariga keltira olmaydilar va xis qilmaydilar). Bu masalalarni xal etishning muxim metodik yo'llari: o'quvsizlik yoki ma'lumotsizliklari tufayli yuz bergan zarar nimaga tengligini yakkol anglab yetishlari uchun ishlab chikarish iktisodiyoti bilan tanish bulishlari lozim.

Shu sababdan aloxida ta'kidlab o'tamizki, bunday o'kuvchilar bilan olib boriladigan ish eng tajribali, eng ijodkor, uz ishga va pedagogik burchiga eng sodik ishlab chikarish ta'limi ustasiga topshirilishi lozim. Bunda ukuv ishlab chikarish gururning soglom o'smirlar jamoasiga bir necha tarbiyasi ogir o'smirlar biriktirilsa, maksimat darajada muvaffakiyatga erishish va pedagogik kasb-hunarni egallashga mexnatga psixologik jihatdan tayyorlanadi.

14-Mavzu: Tadqiqot metodikasi va natijalarni qayta ishlash

Reja:

1. Tadqiqot metodikasi xakida tushuncha.
2. Tadqiqot natijatarini kayta ishlash.
3. Tadqiqot natijatarini baholash.

Tayanch iboralar: tadqiqot metodikasi, tadqiqot natijatari, kayta ishlash. gipertim, sikloid, senzitiv, lobel, psixoostenik. shizoid, paropoyal, bekaror. konform va bosh katar.

So'roklagich 14-18 yoshlardagi usmirlarda aksentuasiyasi va psixopatiyasini aniklashga mo'ljallangan.

PDS (patoxarakterologik diagnostik so'roknoma) ning bu patologik xarakter bilan me'yorning eng oxirgi variantini aniqlashda diagnoz ko'yish uchun yordamchi usul bula olmaydi. So'roknomada 25 ta jadvatlar tuplami bor («O'zini his qilish», «Kayfiyat» va xokazo).

Har bir to'plamda 10 tadan 19 tagacha taklif kilingan jadvallar bor. O'smir bilan 2 ta tadqiqot o'tkaziladi. Birinchi tadqiqotda o'smirga har bir jadval to'plamidan uncha ko'p mos keladigan javobni tanlab va №1 kayd kilish varag'iga moye rakamni ko'yish taklif etiladi. Agar biror bir to'plamda bir emas bir kancha javoblar mos kelsa, 2-3 ta tanlashga ruhsat beriladi. Bitta jadvalda 3 tadan ortik tanlashga ruhsat berilmaydi. Turli jadvallarda ularni soni turlicha bo'lishi mumkin.

Ikkinchi tadqiqotda xuddi o'sha to'plamidan eng kup mos kelmaydigan inkor kilinuvchi javoblarni tanlashva №2 kayd kilish varag'iga mos rakamni ko'yish taklif etiladi. Ikkala tadqiqot xam aloxida jadval tuplamida o'smir javob berishdan bosh tortishi mumkin. Agar bunday bosh tortishning soni ikkala tadqiqotda 7 va undan yukori bo'lsa, u xolda bu o'smir o'zining ancha yuqori bo'lmagan intellekti tufayli suroknoma bilan ishlash kiyinligidan yoki yetarli darajada intelektga ega bulib, tadqiqotchiga negativ munosabatda ekanligidan dalolat beradi.

Odatda xar bir tadqiqotni o'tkazish uchun yarim soatdan bir soatgacha vakt ketadi. Tadqiqotni bir vaktida o'zida uncha katta bo'lmagan sinaluvchilar guruxi bilan o'tkazish mumkin, lekin bunda ular bir-birlari bilan maslahatlashmasliklari va bir-birlarini javob varakalarini kura olmasliklari kerak.

Subyektiv baholashda ikkalasi bo'yicha natijatarni kayta ishlash, bu ikkala sinaluvchi o'zini kaysi tipga kiritishi va o'zida qaysi tip belgilarini inkor etish uchun mo'ljallangan (SSh - subyektiv shkala) xar bir xarakter tipi uchun xavfli ramziy belgilash kiritilgan.

M-melonxolik

- Sh - shizoid
- G - gipertim
- R - paropoyal
- S - sikloid
- E - esilekptoid
- L - lobel (emosional lobel)
- B - bekaror
- S - senzitiv
- K - konform
- P - psixoastenik

Ochik kolgan joy ushbu tanlovni noinformativligini bildiradi. Har bir xavfli ramziy belgi mos tip foydasiga 1 ballga teng, lekin birinchi tadkikotda + 1 belgisi bilan, ikkinchi tadkikotdatda esa - 1 belgisi bilan belgilanadi. Agar biror bir tip foydasiga algebraik yigindisi + 7 yoki undan yuqori bo'lsa, u xolda o'smir o'zini bu tipga kiritishi to'grisida xulosa kilishi mumkin. Agar biror bir tip foydasiga algebraik yigindisi -7 -8 yoki katta manfiy kattalikni tashkil qilsa, u xolda bu tip belgilari anik inkor etilishdan dalolat beradi.

Bundan tashkari obyektiv baxolash shkalasi kuyidagi ko'shimcha ko'rsatkichlarni aniklash imkoniyatini beradi:

- D - xarakter belgilarining dissimulyasiya ko'rsatkichi;
- T - ochiklik ko'rsatkichi;
- V - organik psixopatiyaga xos bo'lgan xarakter belgilari ko'rsatkichi;
- Ye - o'zini baxolashdagi emonsipasiyaga reaksiyasini aks etish darajasi;
- Har bir xavfli ramziy belgi uchun ushbu tip yoki ko'shimcha ko'rsatkich foydasiga 1 ball beriladi.

Subyektiv shkala bo'yicha kuyidagi tiplar belgilashi baholash uchun (+ 7 undan yukori) obyektiv baxolash shkalasi bo'yicha beriladi.

- A A ga 1 ball
- S S ga 2 ball
- Sh Sh ga 1 ball
- P P ga 1 ball
- Sh Sh ga 1 ball
- R Sh ga 1 ball

Kuyidagi tiplarni belgilash anik inkori uchun (-7 va yukori inkor kattaligi)

- g sshe ga 2 ball
- P B ga 1 ball
- K I ga 2 ball
- Sh ga 1 ball

Uzini baxolashga ambivalentligi uchun (barcha tipga nisbatan yoki subyektiv baholash shkala bo'yicha bir vaktida + 7 va - 7 dan kam bo'lmagan) Sh ga 1 ball. Tanlashdagi xar bir xato uchun bitta tanlov rakami tadkikotlarda xam 1 mavzuga) ega xar bir xato uchun 1 baldan.

Xarakter belgilarini dissimulyasiyasiga mumkin bo'lgan moyilligini aniklash.

Grafikni baxolash buni aniklashdan boshlanadi. Agar D ko'rsatkichi T ko'rsatkichidan 4 baldan ko'p bo'lmagan xolda ortikcha bulsa, ya'ni $D-T=4$ xarakter belgilarining mumkin bo'lgan dissimulyasiyasi xakida gapirish mumkin. Har bir tip va kushimcha kursatkichlar foydasiga ballardan xisoblab bo'lingandan sung tiplarni diagnostikasi kuyidagi soidalar asosida olib boriladi.

O - koida. Agar obyektiv baxolash shkalasi bo'yicha minimal diagnostik son (MDS) xech bir tipga nisbatan yetmasa, tip noanik deb xisoblanadi.

MDS turli tiplar uchun bir xil emas va kuyidagiga teng

DS 7 6 5 6 7 5 6 7 8

Tiplar GSLSP ShE BK

1-koida. Agar MDS ga ega bo'linsa yoki bitta tipga nisbatan yukori bulsa. u xolda ushbu tip diagnostika kilinadi. (2 va-3 koidalarda ko'rsatilgan xollardan tashkari).

2-koida. Agar dissimulyasiya mumkinligi ($D-T=4$) konstasiya kilinsa, u xolda I va K ular foydasiga to'plangan ballar soni dan katiy nazar diagnostika qilinmaydi.

3-koida. Agar emonsipasiya reaksiyasi ($Ye > 4$) kuchli ifodalangan bulsa, u xolda S va P tiplari foydasiga kancha ball to'planganidan qat'iy nazar diagnoz kilinadi.

4-qoida. Agar MDS K tipida va boshka tiplarga nisbatan egallangan yoki oshgan bo'lsa, u xolda K tipi foydasiga kancha ball to'plangan ligi dan katiy nazar diagnostika kilinmaydi.

5-koida. Agar 2,3,4 koidalarga moye xolda mustasno etilgandan sush MDS 2 tipga nisbatan egallangan yoki oshganbo'lsa.

a) kuyidagi mos birliklardan aralash tip diagnostikakilinadi.

GISL LA SP GGSh ShE EB EI

30GI LS SSh ShI IB

GB LI ShB AB (6-koida bundan mustasno).

b) mos kelmaydigan deb topilgan boshka birliklarda 2 ta tipdagi kaysi birining foydasiga MDS ballari eng yukori bo'lsa, o'shatip diagnostika kilinadi.

v) agar 2 ta moye kelmaydigan tiplarda ballar soni ular MDS dan oshik bulsa, ularni 2 si MDS ga yetgan bulsa. U holda ulardan birini chikarib tanlash uchun ustunlikning kuyidagi

prinsipga asoslanadi.

(tenglik belgisidan keyin turuvni tip belgisi koladi.)

$G+L=G$	$I+A=A$	$L+P=P$
$G+L=A$	$S + OS$	$L+Sh=Sh$
$G+S=G$	$S+P=P$	$L+E=E$
$g+p=ps+sh=sh$	$p+e=e$	
$G+E=Sh$	$S+E=E$	
$g+sh=sh$	$s+e=e$	$p+i=i$
$G+E=Sh$	$S+B=B$	$P+B=B$
$A+A=Sh$	$S+B=B$	
$A+E=E$	$S+E=E$	

S+I=I S+B=B

Bu metodika medisina psixologiyasida usmirlar bilan klinik ishlarida juda yaxshi yordam beradi. Ammo metodikasni ommaviy maktablarda amaliy maksadlarda ishlatishda ehtiyoj bo'lishi lozim. Xususan tarbiyasi qiyin o'smir bilan «aksentuasiyalashgan» usmirlarni bir narsa deb karash mumkin emas.

G.A.Istrina olgan ma'lumotlar buning isbotidir. Uning fikricha ommaviy maktablardagi tarbiyasi qiyin o'smirlar ichida aksentuapiyalashganlari boshkalari orasida ko'p uchraydi. Bundan xarakterning psixologik xususiyatlari maktabdagi qiyinchiliklarni bevosita asosi bo'lishi mumkin emas.

Ommaviy xodisa sifatida kurib chikiladigan deviant xulk-atvor jamiyatda yuz beradigan iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, ruhiy jarayonlar bilan o'zaro chambarchas bog'likdir. Ba'zi xollarda jamiyatdagi jarayonlar deviant xulk-atvor u yoki bu turining paydo o'lishi, kengayishi yoki yo'qolib ketishiga sababchi bo'lsa, boshqasida okibat bo'lib kolishi mumkin. Ba'zan bu o'zaro bog'liklar shu darajada mustaxkam bo'ladiki, jamiyat xayotdagi o'zgarishlar xulk-atvor sababimi yo oqibatimi yoki uning tarkibiy kismi ekanligini anik aytib bo'lmaydi. Har holda ularni jamiyat hayotining ijtimoiy chikishlar bilan to'gridan-to'gri aloqada bo'ladigan qismi sifatida ko'rib chikish mumkin.

Mos ijtimoiy sharoitlarda maxsus ommaviylikning saklanib kolishi tarkalish xususiyatiga ega bo'lgan ijtimoiy me'yorlarning buzilishiga Deviant xulk-atvor deyish mumkin.

Deviant xulk-atvor uchun eng muxim xususiyatlardan biri ularning kanchalik foydali yoki zararlilik darajasini aniklash muxim axamiyatga ega. Ijtimoiy me'yorlarning xar bir o'zgarishda jamiyat fikri keskin o'zgaradi; yangi karashlar va xulk-atvor shakllarining tarafdorlari va u i ga karshi turuvchilar paydo bo'ladi: bir vaqtning o'zida o'z ta'sirini yo'kotayotgan me'yor o'rniga yangi me'yor paydo bo'ladi. Oila nikoh munosabatlarida er-xotinning do'stligi, o'rtoqligi, sevgisi, bir-birini moddiy yoki boshqa tomonlardan karam bo'lmasligi me'yordir. Bunda xisob-kitob bilan oila kurish, mansab uchun ajralish deviant xulk-atvor bo'ladi. Deviant xulk-atvor ikki xil darajada o'rganiladi. Individual va ommaviy. Individual darajada ma'lum bir kishining aniq bir ish kilishi ommaviy darajada shu turdagi hodisalar majmui, ijtimoiy me'yorning buzilishlari, tizimi xakida so'z boradi. Har bir ijtimoiy me'yor va undan chekinish, ijtimoiy guruxlar tomonidan xar xil baholansada, ijtimoiy rivojlanish nuktai nazaridan ijtimoiy me'yorlarning baxolar yo'nalishi bir xil ko'rsatkichga ega.

Deviant xulk-atvor, xolati va darajasi turli mamlakatlar regionlar, xududiy birliklarda turlichadir. Deviant xulk-atvor turlari taksimoti ularning hududiy kesimdagi sifat va mikdoriy tavsifi moye xulq-atvorning geografiyasini tashkil etadi.

Bunda ko'rib chiqilayotgan xudud tuzilishi va dinamikasi deviant xulk-atvorning sifat ko'rsatkichi bo'ladi. Tuzilishi deganda mavjud xudud ichidagi xar xil chekinishlar, jinoyatchilik, boshqa konun buzilishlar, ichkilikbozliklar, ma'naviyatsizlik va hokazolar orasidagi munosabatlar tushiniladi. Bu munosabatlar foizlar va umumiy ko'rsatkichlarda aks etadi. Ilquningdek, bu ko'rsatkich ro'yxatga olingan xulk-atvor hodisalari soniga kura va bu holatlarni amalga oshirganlar soniga ko'ra hisoblanishi mumkin.

Deviant xulk-atvor geografiyasini, tuzilishi va dinamikasini o'rganish shuni ko'rsatadiki, ushbu jarayonning makon va zamonda amaliy uzgarishning ikki turi ko'rsatiladi.

1. Chekinishlar darajasining o'zgarishi deviant xulq-atvor hodisalar sonining umumiy o'sishi yoki kamayishi yoyinki aksincha, jamiyatda xulq-atvorning ma'naviy va xududiy me'yorlari mustaxkamlanishi bilan ushbu ko'rsatkichlarining kamayishi.

2. Ko'rsatkichlarning o'sishi va kamayishi shuningdek muxim xolatlari darajasida xam deviant xulq-atvor tuzilishining o'zgarishi. Ushbu tuzilish jixatidan o'zgarishlar turlicha bulishi mumkin: ogir turlarning yengil turlar hisobida o'sishi yoki aksincha. Deviant xulq-atvor turlarining biridan ikkinchisiga utishi masalan, ichkilikbozlikdan jinoyatga, biron bir yosh (yoki jins) vakillari salbiy xulq-atvorning boshqalariga nisbatan o'sishi va shu kabilardan tuzilishjihatidal o'zgarishlar u yoki bu mamlakat hududida yuz beradigan umumiy ijtimoiy va psixologik jarayonlarga xam bog'lik bo'ladi.

Inson butun hayoti davomida bir tekis bo'lmasada ms'yorlarga moslashib boradi. Qonunlarda ko'rsatilishicha va bizning ongimizda an'anaviy ravishda voyaga yetganlar ko'p narsani tushunishadi. aksariyat hollarda ongli harakat qilishadi va o'z kilmishlariniig okibatlarini uchun javob berishlari shart degan fikr o'rnashib qolgan. Biroq, bu ijtimoiy me'yorlarga qat'iy moslashib bo'lindi degani emas, u keyin xam shakllanib boradi va xatto butunlay o'zgarib ketishi mumkin.

Yukorida ko'rsatilgan «o'tish davrida» masalan, bolalikdan o'smirlikka o'tishda yangi ichki omillar, ya'ni xulq-atvor mustaqilligi paydo bo'ladi. Bolalikdan fark kilgan holda o'smir hatti-xarakati uning ongi bilan boshkarib boriladi va ijtimoiy ma'lumotlar manbasida ko'prok shaxsiy tajribaga tayanadi. Aynan ana shu yoshda ijtimoiy me'yorlarga xar xil qarashdan xulq-atvor sabab va maqsadlari turlicha shakllanadi. Deviant xulq-atvorni ko'pincha me'yorlarning teskarisi ekanligini hisobga olganda, me'yorning «oynadagi aksi» deyiladi. Tadqiqotchilarning ko'rsatishicha bu «aks tasvir» deviant xulq-atvordan ko'ra jamiyatdagi umum qabul kilingan me'yorlarga karshi turuvchi ijtimoiy guruhlar tomonidan tuziladigan «yashirin meyerlar»da ko'prok ko'zga tashlanadi. Bunday guruxiy me'yorlar «rasmiy me'yorlar»ning ba'zi boshkaruv uslublarini butunlay teskari holatga olib keladi. Mazmunan esa bu me'yorlar umum qabul kilingan xulq-atvor qoidalariga teskaridir.

Deviant xulq-atvor mexanizmlari kuyidagilarni me'yorga teskari ish qildiruvchi kat'iyat, motiv va maqsadlarni paydo kiluvchi moslashuvi amalga oshiruvchi ichki va tashki omillarning o'zaro harakatini o'zida mujassamlashtiradi-yu deviant xulq-atvorni metodik nuktai nazardan tekshirilganda bu o'rinda ikkita asosiy yondashuv mavjudligi ko'zga tashlanadi.

1. Deviant xulq-atvorning konkret turlari jinoyatchilik, boshka qonunbuzarlik, ichkilikbozlik, o'z-o'zini o'ldirish, giyohvandlik va hokazo. Mexanizmlarini klassifikasiyalash vaaloxida o'rganishdan iboratdir. Bunda ushbu hodisalarni amalga oshirgan xar bir guruh shaxslarning xulq-atvor xususiyatlarini chukur o'rganish mumkin, biroq ularni birlashtirib turuvchi umumiylikni aniklab bo'lmaydi.

2. Deviant xulq-atvor ularning barcha turlarida uchraydigan umumiy mexanizmlarni, xulq-atvor mexanizmlari xususiyatlari bilan shaxe xususiyatlari aloqasini, deviant xulq-atvor turidan kat'iy nazar real sharoitlarni aniqlashdan iborat. Ijtimoiy me'yorlar. odatda eng ko'p tarkalgan ijtimoiy xolatlarga asoslanadi. Bu holatda me'yor xech kandy qarshiliksiz amalda bo'ladi va ko'pincha anglanmaydi ham. Biroq kam uchraydigan xolatning paydo bo'lishi biri kancha kiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Masalan, kattalarga xurmat tushunchasi boshka me'yor yoki ushbu xolatda harakatlanayotgan subyektning anik manfaatlari bilan ziddiyatga kelmasa hych kandy qiyinchilik tug'ilmaydi. Bundan ma'lum bo'ladiki xayot sharoitlari ba'zi hollarda subyekt oldida ko'yadigan ma'naviy va ruhiy muammo xar kandy xolatda ham o'z

individual qiziqishlari, manfaatlari va intilishlariga karshi chikib, me'yorga bo'ysunish lozimmi yoki teskarisini bajarish kerakmi degan savolga javob topishdan iboratdir.

Deviant xulk-atvorning ichkilikbozlik, giyoxvandlik turlari bilan bog'liq holatlarning fark kiluvchi tomonlari mavjud. Shunday farklarning uchtasini ko'rsatish mumkin.

1. Birinchi fark salbiy xayot hodisalarini uzok davom etishi bilan ajralib turishidan, ba'zan esa turmush tarzini bir bo'lagiga aylanib kolishdan iborat bo'ladi. Doimiy oilaviy kelishmovchiliklar, oila va atrof muxitdan norozilik, o'kishdagi, do'stlar orasidagi tushunmovchiliklar va xokazolar bularning barchasi o'smir ruhiyatini jarohatlaydi, u yoki bu yo'l bilan mavjud vaziyatni o'zgartirishga urinadi.

2. Bu xolatni xal kilish ma'lum kiyinchiliklarga ega, bularning ikkinchi farki xam shu bilan bogliq, mavjud yoki xayoliy Holatning asosligi. Amaliyotning ko'rsatishicha, xar kandy Holatda xam kup «kurbon» berib bo'lsada, ijtimoiy haqiqatga erishish mumkin. Lekin xamma gap shundaki, subyekt «kurbon»bera oladimi, o'smir o'z turmush tarzini o'zgartirishi, qiziqishlarini almashtirishi, do'stlar bilan alokani uzishi bitirishi, kizikishlarini almashtirishi, do'stlar bilan alokani o'zii biror kasbga ega bo'lishi mumkinmi yoki yukmi? Usmirning qat'iy karorga kela olmasligi kupincha bu xolatni chikib bulmaydigan «xolat» deb baholashi o'smirni ko'ngilxushlik vositalariga ichkilik va giyoxvandlik moddalariga ruju qo'yishiga olib keladi.

3. Bunday holatlarning uchinchi farki shundaki, ular xal qilishning «sarob», ya'ni, hal kilib bo'lmas yo'llarini, «taklif» qildilar. Ya'ni ularga bu xolni xal kilishda katiy karor qilishga zaruriyat yo'qdek tuyuladi. Bu yo'l esa turli ziddiyatlarning chukurlashuviga va o'smir ruxiyatiga psixologik sindromlarning rivojlanishiga olib keladi.

Deviant xulk-atvor mexanizmlarini o'rganayotganda o'smirning psixologik va psixofiziologiya xususiyatlari, masalan, usmirning turli qiyinchiliklarni yengishi yoki undan qochishiga, sharoitga moslashishi yoki kutulishiga, sharoitni baholash va karor kabul qilishidagi tezkorlik xususiyatini xam e'tiborga olish lozimligini ko'rsatadi.

Deviant xulq-atvorning mexanizmni soddallashtirganda unda to'rtta asosiy bo'g'in namoyon buladi: muammoviy (ziddiyatli) sharoit, kadriyatli-me'yoriy boshkaruv karor qabul holatini amalga oshirish.

Deviant xulq-atvorning ommaviy va individual darajalari orasidagi fakat to'gri alokalar emas, balki teskari alokalar xam mavjuddir.

Psixologik va kriminologik adabiyotlarda psixologik uz-uzini himoya kilishning eng ko'p tarkalgan kuyidagy usullari ko'rsatib o'tilgan. Keltirilgan zararni inkor etish. Ayblovchilarni ayblash.

«Yanada muhimroq» sharoitlarga asoslanishi. Psixologik tadqiqotlarga asoslanib, ma'naviy rivojlanish boskichlari asosida deviant xulq-atvorning o'z-o'zini ximoya qilish usullarini ko'rib chiqish mumkin. Birinchi boskich «ma'naviyatgacha bo'lgan ong» ikkita pogonadan iborat. Birinchi, kuyi pogona xakikiy ma'naviy qarashlar yo'k. rasmiyta'kiklarga «aks holda jazolashlari» tufayligina amal kilinadi. Ikkinchi pogonada ijtimoiy me'yorlarga buysunishdan foyda olishga intilish ko'yiladi. Shu tarika ma'naviyatgacha bo'lgan ong darajasida subyektning ijtimoiy karashi asosida shaxsiy foyda va manfaatlari yotadi. Ma'naviy burch va shaxsiy mas'uliyat xissi xaqidagi tassavur mavjud bo'lmaydi.

15-Mavzu: Dars jarayonida tarbiyasi qiyin o'smirlar bilash ishlash

Reja:

1. Dars jarayonida xulqi og'ishgan bolalar bilan olib boriladigan ishlar.
2. Dars jarayonida diqqat, xotira, irodaning roli.
3. O'qituvchining dars materialini o'zlashtirmoqchi o'smirlar bilan olib boriladigan ishlari.

Tayanch iboralar: xulqi og'ishgan bolalar bilan ishlashda talablar, diagnostik mezonlar. L.S.Vigotskiy nazariyasi. dars jarayoni, tarbiyasi kiyin o'smirlar, dars jarayonida diqqat, xotira, irodaning roli, darsni o'zlashtiruvchi o'quvchilar bilan olib boriladigan ishlar.

Usmir nima uchun kupol? Nima uchun u topshiriklarni bajarishni xohlamaydi? U o'zini barcha darelarda shunday tutadimi? Kimlar unga ta'sir utkaza oladi? Uning xatti-harakatining sababi maktabda, o'kishiga salbiy munosabatdami yoki maktabdan tashkaridami?

Barcha sanab o'tilgan va shunga o'xshash ko'pgina savollarga javob bergandan keyingina o'smirni to'g'ri tushunish. xamda u bilan individual ish olib borishning samarali yo'lini tanlash mumkin.

Darsda o'quv materiali muvaffakiyatli o'zlashtirishning muhim psixologik sharti o'quvchilarning diqqatidir. Diqqat oldidan muljallangan va mo'ljallanmagan, ixtiyoriy va ixtiyorsiz oo'lishi mumkin. Oldidan muljallangan (ixtiyoriy) diqqat oshishining faoliyati obyektiga ongli munosabatdan kelib chiqadi va muayyan bir iroda kuchi bilan boglik bo'ladi.

Aytib o'tilganidek, tarbiyasi kiyin usmirlarda mas'uliyatli his etish xam yetarli tarbiyalanmagan iroda xam kupincha yetishmaydi. Shu sababli darsda ularning diqqatlari, ham ko'pincha beqaror bo'ladi. Umuman olganda, diqqat qilmaydigan o'quvchilar bo'lmaydi. Fakat bemor kishidagina (fikrini bir yerga to'plash qobiliyati butunlay bo'lmasligi mumkin. Shuning uchun avvalo o'kuvchi qachon, kayerda va kanday vaziyatda, ayniksa diqqat kilmasligini, uning sababi nimada ekanligini aniklash zarur. «Qiziqarli ish, kiziqarli dars o'smirni shunchalik rom kilib oladiki, u charchash nimaligini bilmasdan, juda uzoq vakt kizikib ishlashga kobiliyatli bo'lib qoladi, zotan, agar ishi bilinib qolsa, yana avvalgi ishtiyoqi bilan kirisha oladi, unga hych qanday o'zini qistash va zo'rlashsiz qaytadi», o'kuvchilarning diqqatini nazorat kilib, pedagog u darsga kanchalik tez kirishib ketishini frontal topshiriklarni qanday bajarishini kuzatadi, yangi material yuzasidan savollar beradi boshqa o'kuvchilarning javoblarini to'ldirini tavsiya kiladi.

Ukuvchilarning bir qismi darsga birdan kirishib keta olmaydi. Bu intizosizlikdan tashkari, tolikish, kam harakatlilik, ayrim o'quvchilar asab tizimining faoliyatsiziligidan kelib chiqadi. Bunday o'smirlar hamisha pedagogning nazarida bo'lishi lozim, bu hol ularga o'z faoliyatlarini faollashtirishga o'z vaqtida yordam berishga imkoniyat yaratadi. Ayrim o'kuvchilarning diqqati butun dars davomida tarqoq bo'lib, mashg'ulot oxirida ayniksa susayib ketadi. Bu o'kuvchi asab sistemasining bo'shligi yoki tolikishning natijasi bo'lib, hakim (vrach) maslahatini (konsultasiyasini) talab etishi inkor qilinmaydi. Birok agar medisina yordami zarur bo'lsa, bu o'rinda yordamning o'zi kifoya kilmaydi. Uqituvchining dadillashtiruvchi luqmasi. murakkab bo'lmagan savol va topshiriqlari bilan o'kuvchini bir faoliyatdan ikkinchisiga (masalan matematik hisoblashdan, laboratoriya ishiga) o'tkazish bilan o'kuvchi diqqati kuchsizlanishining oldi olinishi mumkin.

Oxirgi darslar ayniksa toliktirib yuborishini eslatib o'tamiz. Shuning uchun o'ta diqqattalab ishlar, murakkab xisob-kitoblar, topshirikdarni oxirgi darslarga ko'yish maksadga muvofiq emas.

Darslardagi xiyla murakkab va serdikkat ish turli sabablar kompleksı bilan izoxlanadigan bekaror o'kuvchilarbilan olib borilishi lozim. Birinchidan. bunday vazifapar sistemasi o'kuvchilarning, kuchi yetadigan, shu bilan birga, uning uz kuchiga ishonchini mustahkamlashga imkon beradigan bo'lishi lozim; bilimlarni egallash va muvaffakiyatga ishonch paydo bo'lishi darajasiga qarab. topshiriklarni asta-sekin murakkablashtirib borish kerak: ikkinchidan. yangi bilimlarni turmush bilan boglash uchun hamma imkoniyatlardan foydalanish ma'kul; uchinchidan, o'kuvchilarga aktiy faoliyat priyomlarini usullarini egallashda yordam berishi kerak. bu bilimlarni egallashning o'ziga va ularni amalda ko'llashga asta- sekin kizikish uyg'otadi.

Ko'pincha pedagoglar o'zlashtirmaydigan o'kuvchilarning xotirasi yomonligini kayd etadilar. Ba'zan bolalarning o'zlari xotiralaridan shikoyat qiladilar. Buning ustiga katta o'smirlarda va yigitlarda bilish va eslash (xotirlash) jarayonida xiyla o'zgarish yuz beradi zotan, bu o'zgarish ijobiy bo'ladi.

Eslashning ixtiyoriyligi. ya'ni ko'plab faktik materiallarni oldindan mo'ljallab eslash konuniyati ortib bormokda. Eslash mahsuldorligi yaxshilanishi bilan bir qatorda uning usullari ham takomillashib bormokda bunda o'smir o'quv materialini yaxshirok eslab qolish uchun bir qator yordamchi vositalardan foydalanadi. Ogzaki- mantikey xotira yanada rivojlanadi. mavxum (obstrakt) materialni eslash, bilimlarni so'zma-so'z emas, mazmunini tushunib o'zlashtira boshlaydi. Uzlashtirmokchi o'quvchilar bilan ish olib borishda mana shularning barchasi hisobga olinishi kerak.

Tarbiyasi kiyin o'smirlarni tadqiq etishda psixologiyadadiagnostika va korreksiya ishlari uchun yagona yondoshish yo'q. Har bir yondashishlar o'zining kuchli va zaif tomonlariga ega va u yoki bu metodni tanlash bir kagor shartlarga:

a) psixologning kasbiy tayyorgarlik darajasining xarakteriga;

b) uning qaysi nazariyaga kuprok yaqinlashishga;

v)uslubiy vositalarga;

g)nihyot konkret vokeaning holatning xususiyatlariga boglikdir.

Birinchi yondoshish sifatida kuyidagilarni ajratishimiz mumkin. Psixologning vazifasi - kiyinlikni keltirib chikaruvchi sabablarini topishi va moye korreksiya metodlarini aniq o'tashi shart. Maktab psixologi maktab direksiyasi tomonidan talab yoki surovga kandy munosabatda bulishi kerak, degan savol turadi. Bu maktab psixologi javob berishi kerak bo'lgan birinchi savoldiru Bu borada surovga ikkita prinsipial jihatdan turlicha bo'lgan~~munosabat va shunga moye xolda ikkita turli ishlash strategiyalari mavjudligini e'tirof etish mumkin.

Birinchi strategiya surovlariga nospesifik javob kaytarish bo'lib hisoblanadi. U ikkita yul bilan amalga oshishi mumkin. Birinchidan, surovga javoban (birok uning mazmunga bog'liq bo'lmagan xolda) psixodiagnostik tadbirni mujassamlashtiruvchi metodlarning batareyasi ayrim standart to'pla^ ko'rinishda ko'llaniladi. Amaliy psixologlar tomonidan bu usul u yoki bu shaklda qo'llaniladi. chunki ma'lum bo'lgan. ko'rilishi kiyin bo'lgan qiyinchiliklar bilan bir qatorda «yashirin» holdagi bolaning shaxeyi rivojlanishidagi «defektlarni» ajratish imkoniyatini ochish kerak. Bunday diagnostik tadbirning asosiy maksadi - o'kuvchining psixik rivojlanish darajasining umumiy tavsifini yaratish. shu pozisiyasidan so'rovni verifikasiya va mumkin bo'lsa reinterpritasiyasini utkazishdir. Bunday ko'p yoklama va tulik diagnostika natijalari psixolog uchun xam, ota-ona va o'kituvchilar uchun xam tarbiyasi «kiyin» bola bilan

rivojlantiruvchi va korreksion ishlarning yo'llarini aniklash imkoniyatini beradi. Keltirilgan usul ma'lum afzalliklari bilan bir katorda ma'lum kiyinchiliklarga xam ega. Avvalom bor, bu usul juda katta, kup vakt talab etadi va shunga kura uni amalga oshirish xamma vakt xam mumkin bulmaydi. Bu yerdatalim va vakt sarf bo'lishi fakat psixologning muammosi bo'lib qolmasdan. balki tarbiyasi «kiyin» o'kuvchining muammosi xamdir, chl-nki u xam tolikadi, tekshirishda ishtirok etishdan bosh tortadi, bosh tortmagan vaziyatda esa. o'zi sezmagani xolda ushbu vaziyatni sof format bajariladi. Amaliyotning ko'rsatishicha, o'kuvchiga xos kiyinchiliklar vezual metodikalar bilan ishlaganda paydo bo'lar ekan. Bundan tashkari psixolog ko'llayotgan testlar batariyasi eng to'lik bo'lishidan kat'iy nazar, shaxening akliy xarakteristikasi u'chun doim yetarli bulmaydi.

Ikkinchidan, so'rovga nospesifik javob kaytarish usulidir. Uni psixologiya fani va amaliyotiga xissa ko'shgan mashxur amerika psixologi K.Fodjere olib kirgan. Uning n\tsgai nazaricha tarbiyasi «kiyin» yoki uning terminologiyam buyicha «muammoli» bolalar bilan ishlash uchun so'rovning mazmuni kiyinchiliklar sabablarini tushunishiga teng bo'lib, hal qiluvchi ahamiyatga ega emas. Muammoli bola bilan ishlashda ent muximi shunday sharoit yaratish kerakku, bunda bola shaxeini yaxlit riyujlantirish asos kilib olinib, unda mavjud bo'lgan xulk-atvor, xatga-xarakatning sachbiy ustanovkalaridan voz kechib, yangiliklarni yaratishga majbur qilish takozo etiladi. Surovga nospesifik javob kaytarish strategiyasida karama-karshi bo'lgan strategiya olingan surovga kat'iy moye xolatda diagnostik usularni tayinlashdan iborat. Masalan, yomon o'zlashtirish to'g'risida so'rov tushsa, birinchi navbatda bilish jarayonlari analiz kilinib, so'nggina agar bu diagnostika o'zlashtira olmaslik sabablarini ochib bera olmasa. boshka xususiyatlari ko'rib chakiladi. Diagnostika natijalariga moye xolda korresion ishlar ko'riladi va ko'pincha trening ko'rinishda amalga oshiriladi. Masalan. xotiraniig kucheiz rivojpanishida uni mashklantirish yetarli darajada rivojlanmagan ixtiyoriylikda uni shakllantirishning maxsus dasturri programmasi kiritiladi. ijtimoiy xatti-xarakat, xulk-atvor buzilganida moye ijtimoiy xarakag shakllantiriladi va xokazo.

Albatga o'zida ikkala Strategiya elementlarini xal kil gai turli oralik xarakatlari xam uchraydi.

Bu strategiyalar uchun umumiy bulgan narsa, ular xar bir xolatni individual taxlil (analiz) qilish uchun mo'ljallangai. Ong rivojlangan shaklda bunday taxlil (analiz) fakat «orkada qolish zonasini», «defekt strukturasi» va hokazoni oddiy «kesib olingan» qayd qilishni nazarda tutmasdan, balki yaxlit shaxe shakllanishining dinamikasini genetik tahlilni nazarda tutadi. Uning kontekstida defektning joyi va ahamiyati aniqlandi.

Bunday yondoshishning metodologiyasi L.S.Vigotskiyning «qiyin bolalikning diagnostik va pedagogik klinikasi» deb nomlangan kitobida keng yoritilgan.

Uning hukmlaridagi asosiy jixatlarni misol tarikasida keltiramiz. Etiologik tahlilning markaziy muammosi sifatida:

- a) simptom paydo bo'lishi mexanizmlarini yechish;
- b) kandy rivojlangan;
- v) kandy mexanizm yordamida paydo buldi va urganildi;
- g) simptom kandy sababga asoslanganligini aniqlashni ko'rsatish mumkin.

Tadqiqot yo'nalishi bu yordam xuddi aylana tarzida bo'lib, simptomni aniklashdan boshlanib, so'ngra bu simptomlardan ularni markazida, asosida yotuvchi jarayonlarga egilib, bizni diagnozga olib keladi. U bizni yana diagnozdan simptomga yo'naltirib, sababiy motirovka va bu simptomlarni

kelib chikishini ochib berishi kerak. Agar bizning diagnoz to'g'ri bo'lsa, u holda simptom paydo bo'lishi mexanizmlarini ochish yordamida o'zining xakdigini isbotlash kerak. Ushbu rivojlanish jarayonining o'zini ko'rsatuvchi tashqi ifodalanishi bizga tushunarli bo'lishi lozim. Diagnoz doimo biz yukorida aytib o'tilgan shaxening murakkab strukturasini nazarda tutishi hamda uning struktura va dinamikasini aniklash lozim bo'lsa. U hamda etiologik tahlil ushbu shaxening murakkab struktura va dinamikasi aniklanuvchi sindromning (simptomlar yigindisi) dinamik zanjirining mexanizmini ochgan bulishi lozim.

16-Mavzu: Tarbiyasi «qiyin»likni keltirib chiqaruvchi potoxarakterologik xususiyatlarni bartaraf qilish yuzasidan tavsiyanomalar

Reja:

1. Tarbiyasi kiyinlikni keltirib chiqaruvchi potoxarakterologik xususiyatlarni bartaraf qilish yuzasidan tavsiyalar.
2. Psixokorreksion ishlar metodikasi.
3. Me'yoridan oggan xulk-atvor profilaktikasi.

Tayanch iboralar: Potoxarakterologik xususiyatlarni bartaraf qilish, psixokorreksion ishlar metodikasi, me'yoridan oggan xulk-atvor profilaktikasi.

Tarbiyasi kiyin o'smirlarga jinsiy tarbiya berish psixologiyasi, hukuqiy tarbiya berish xususiyatlari va metodlari.

Tadkikotchilarning ishlari bilan tanishish shuni ko'rsatadiki, potoxarakterologik xususiyatlarni bartaraf qilish uchun maxsus psixokorreksion ishlar rejasini tuzib chikish lozim. Bunda, aksentuasiyaning xar bir tipi uchun eng kuchli shikastlovchi psixogen ta'siri ajratiladi. Usmir shu tchrdagi ta'sirni nazarda tutuvchi vaziyatlarga tashlanadi.

Aksentuasiyalashgan o'smir bilan olib boriluvchi ushbu yunalishdagi psixokorreksion tadbirni analiz qilgan E.G.Eydemiller va V.V.Yustiskiy 3 ta asosiy maksadni ajratgan.

1. Usmirni uchun murakkab, qiyin bo'lgan vaziyatni tanishga o'rgatish. Masalan, gipertim tipi uchun bunday vaziyat, o'zining energiyasini ushlab turish, lobillatib-emosional

axamiyatli shaxslar tomonidan inkor etilishi istiroid tipi shaxs sifatidan tga nisbatan e'tiboran yetishmasligi va hokazo.

2. Usmir uchun kiyin bo'lgan vaziyatlarni obyektivlashtirishi ularni xuddi tashqaridan kuzatayotgandek karashga o'rgatish, o'smirni bunday vaziyatlarni analiz qilishni. shaxsiy xatolar asosidagi tajribadan maxsuldor foydalanishni o'rgatish.
3. Usmir uchun murakkab bo'lgan vaziyatlarda xulqning mumkin qismlarni diapazonini kengaytirish, avtorlarni aniqlashiga, xulq-atvorni standartligi, steriotipligi shaxsga moye kelmaydigan talablar kuyilayotganligida yorikin ko'zga tashlanadi.

Bu maqsadlarni fahat oddiy verbal darajada emas, balki real xulq-atvor darajasida amalga oshirish lozim. Misol kilib guruhiy o'yinlardan ayrim syujetlarni keltiramiz.

Usmirlarga qiyin bo'lgan bir qancha vaziyatlar taklif etiladi. Sen biror o'tirishga tayyorgarlik ko'rmoqdasan. Shimingni dazmollading, biror narsa yeb olmokchisan. Ichishga xech kanday-xohishing yo'k, shu vakt tanishing kelib qoladi uni Cho'ntagida shisha bor. Uni juda ichkisi kelayapdi va fakat sen bilan, u seni sabab va bahonalarni ishga solib ichishga rozi qilmoqchi.

«Tanishing» rolini psixoterapevt o'ynaydi. U «kayfiyatini ko'tarishi uchun ichishni taklif qiladi, o'smir bosh tortsa, u «hayron» bo'lib, yana ichishga taklif qiladi. Eng kuchli argumentlar» «Qiz bolamisan?», «Oddiy narsadan muammo qilma», «Qo'rkma», «Vaqtimni olma», «Do'stmisan. oldingi safar nimagadir ichganding», «Meni kayfiyatim yomon, do'stlik qil!»

Bosh qahramon o'yinini bir qancha o'smirlar o'ynagandan so'ng, o'yin natijasi muhokama qilinadi. Doskaga yoki katta qog'oz varag'iga «Tanishing» barcha argumentlarni yozib chikilib, kinga qaysi argument eng ta'sirchan bo'lganligi muhokama qilinadi.

Bizning fikrimizcha bunday psixokorreksion tadbir metodikasi maxsus tashkil qilingan psixoterapiya guruhlarida ham qiyin vaziyat kundalik maktab hayotidan olinganda ham qo'llanishi mumkin. Bu metodikaning kuchi o'smir xulq-atvorini o'zi o'zgartirmoqchi bo'lgandagina mas'uldordir.

Aksentuasiya o'smirlar bilan ishlashning yana biri yo'li uning aksentuasiyasi tipiga bog'lik xolla u uchun eng optimal sharoitlarni yaratish. Ular uchun chuqur individual mashgulotlar talab etuvchi, intellektual yoki jismoniy ishlarining ma'lum tipiga jalb etish foydali (matematik to'garak, kompyuterga programma va o'yin tuzish va xokazo).

Me'yorida og'gan xulq-atvor profilaktikasi psixolog,-o'kituvchi ota-onaning birgalikdagi ishidir. Profiggaktikaning asosiy maksadi potoxarakterologik sharoitlarga nisbatan nerv sistemasi tizimi chidamliligini tarbiyalashdir. Bunga bir kator tadbirlar sistemasi orkali erishish mumkin. Bularga to'g'ri tashkil etilgan akliy mexnat va dam olish. nerv sistemasi tizimining asosiy jarayonlarini mashklantirish kiradi. Aksentuasiyasi bor o'smirlar bilan ishlashda o'kuvchiga shaxsiy yondoshish. uni psixikasini himoya kilish. asrash prinsiplariga asoslanish lozim.

Bu borada istiqbol maksadini nazarda tutish lozim, ya'ni o'smirni shaxsiy xususiyatlarini mukamallashtirish yo'llarini belgilash. Bunda eng sodda vazifalardan boshlab. sekin- asta murakkablariga ugash kerak.

Me'yordan oggan xulq-atvorni bartaraf etishni o'smirni o'ziga, tengdoshlariga. ota-onasiga. o'qituvchilariga bo'lgan munosabatlar sistemasini - tizishni kayta ko'rmasdan amalga oshirib bo'lmaydi. Bola otgona bilan suhbatlashib. munosabatlardagi diformasiya saeablarini aniklash mumkin. Ko'pincha bu silab-siypalab, erkaleb tarbiyalash okibati bo'lib, boladagi egoistik belgilarni korreksiyasini takozo etadi.

Usmirlarga jinsiy tarbiya berish psixologiyasi o'ta murakkab va mas'uliyatli xamdir. 10-11 yoshdan boshlab to 17-18 yoshga kadar bolalarni ko'pincha pubertot (lotincha pubertos so'zi - yetuklik, voyaga yetish, tayyor, turmush kursa bo'ladi, turmushga chiksa bo'ladi, uylansa bo'ladi degan ma'noni anglatadi va voyaga yetgan yoshdagi bolalar deb atashadi). Bu yoshda o'smirning xulq-atvori ham muayyan darajada ta'sir ko'rsatadigan jinsiy rivojlanish boshlanadi. intensiv ravishda davom etadi va poyoniga yetadi. Bola organizmining kayta tuzilishida jinsiy soxadagi xamda endokrin apparatida sodir bo'ladigan o'zgarishlar yetakchi rol o'ynaydi. Birok, ushbu o'zgarishlarning ahamiyatini, ba'zi bir mutaxassislar aytgani singari, o'sish yoshining asosiy jarayoni sifatida karab. uning ahamiyatini xaddan tashkari oshirib yubormaslik

kerak. Bu yoshdagi bolaga bo'lgan eng asosiy munosabat o'sib kelayotgan kishining sosializasiya kilinishi, ya'ni uni ijtimoiy xayotga faol ravishda jalb etilishi hisoblanadi. chunki bu yoshda bola tevarak-atrofdan sodir bo'layotgan voqyea-hodisalarga va o'z-o'ziga nisbatan, o'zida ijtimoiy xulk-atvor ko'nikmalarinsh shaklana borishiga nisbatan go'daklarga Karaganda ancha opglirok munosabatda bo'ladi. Jinsiy voyaga yetish jarayoniga kelganda pguni aytish kerakki, u organizmning butun bir yaxlit tipdagi uzgarishi, uning organlari va tizimlari anchagina kismning qayta tuzilishi bilan hamda, eng muhimi, bolaning nerv sistemasi va psixikasi bilan boglik bo'ladi.

Jinsiy rivojlanish turli o'smirlarda turlicha sodir bo'ladi, bu jihatdan o'smirlar birbirlaridan ancha sezilarli darajada fark kiladilar. Masalan, ba'zi bir bolalarda pubertot deb atalmish o'sish davri 10-11 yoshidan boshlanadi va 13-14 yoshda yakunlanadi, boshqa bir xil bolalarda esa bunday xol 16 va 18 yoshlar orasida sodir bo'ladi. Ayrim hollarda o'g'il bolalarning sezilarli darajada jinsiy organlarining usishi 9,5 yoshdan 14,5 yoshgacha kuzatilsa, boshka bir xil bolalarda

bunday jarayon 1 yeshdan 17 yoshgacha davom ztadi.

L.Aynimaning farqlari kupincha bolalarning xulk-atvorida xam uz aksini topadi. Shu narsaga sira shubxa kilmasa bo'ladiki, bolalarning erta yoki kech voyaga yetishi ularnint xulk-atvorida xam uz ifodasini topadi. Xatto ayrim bolalarda bu ularning xulk-atvoriga ancha sezilarli darajada ta'sir kursatadi. Ayni mana shu farklar ko'pincha bolalarning xulk-atvorida ham o'z aksini topadi. Shu narsaga sira shubxa qilmasa bo'ladiki bolalarning erta yoki kech voyaga yetishi ularning xulk-atvorida xam o'z ifodasini topadi, xatto ayrim bolalarda bu xol ularning xulk-atvoriga ancha sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Kichik yeshdagi o'gil bolalarning uz olami bo'lib, uning nazarida obru bilan muvaffakiyat unga xar doim hamroh bo'ladi. uningcha xayetida eng asosiy instrumentiga ko'ra uning sermaxsul gavdasi xisoblanadi. Bunday bolalar uz tengdoshlaridan fakat pltertat davridagina emas, umuman barcha sohalarda ulg'ayib ketgan ugil bolalar o'z tengdoshlari ichida ajralib turadilar va ularga yetakchilik kiladilar. (Aslida xam muskullari rivojlangan ugil bolalar urta xisobda olganda boshka bolalardan oldin yetiladilar va ularda pubertat o'sish ham boshkalaridan ilgari boshlanadi. Aksincha. jismoniy jixatdan sekin rivojlangan ozgin bolalarda pubertat davr o'rta xisobda olganda bir oz kechroq boshlanadi.

O'z atrofidagi tengdoshlari muvaffakiyatli ravishda rivojlanayoltanligini kurgan bunday sekin o'sayotgan bola goxida ich-ichidan kuyinib jismoniy jixatdan o'ta o'z tengdoshlariga yetib olishiga ishonmay gumonsiray boshlaydi va men xam chinakkam erkak fishi bo'lib yetisharmikanman, deb o'ylay boshlaydi. Jinsiy masalalar bilan boglik bo'lgan bunday tashvish va bezovtalik kup hollarda fakat beixtiyor ravishda namoyon buladi hamda ancha murakkab va chuqur sabablar orkalizuxur etiladlu

3 Vrachlar ishtiroki bilan 10-17 yeshdagi o'gil bolalarning jinsiy rivojlanishi darajasi urganib chikilgan. Jinsiy rivojlanishga baxo kuyish vaktida bu soxada keng tarkatgan metodikadan foydalanilgan. Ushbu metodikaga binoan katta yoshli erkak kishining jinsiy rivojlanishi 18 balli tizim sistema bilan baxolanadi. Quyida mazkur yosh guruxda bo'lgan bolalar va usmirlarni tadqiq etib o'rganishning foizlar bilan ifoda etilgan natijalari keltirilgan.

O'gil bolalarning jinsiy rivojlanish.

Jinsiy rivojlanish b&plari	10 yosh	Pesh	12 yesh	13yosh	14 yesh	15yosh	16yosh	17 yosh
0	90	74	45	9				
1-2	10	26	38	28	9	4		
3-5			17	38	29	17	7	z
6-8				25	40	26	22	10
9-4					20	40	39	28
12-14					1	16	31	45
15-17						2	0	14

O'smirlar yoshi ulgaya borgan sari ularning jinsiy rivojlanish darajasi differensiyallanib, kay darajada uzgarib borayotganligini sezib olish unchalik kiyin emas. Mana obyektiv sharoitga muvofik tegishli masalalarni xal etish vaktida har bir o'kuvchiga kat'iy ravishda individual yondashish "ZARUR" degan muhim xulosa kelib chiqadi.

Yuqorida aylilganlardan kelib chiqqan xolda shu narsani anik ravshan aytish kerakki, bolalarga jinsiy garbiya berishni to'gri

yo'lga qo'yish o'smir shaxsining shakllanishida, ular organizmining rivojlanishi va voyaga yetishida g'oyat muhim rol o'ynaydi.

Jinsiy problemani ishlab chiqish sohasida ba'zi bir yutuqlarni ko'lga kiritgan bo'lishga qaramasdan bolalar va o'smirlarga jinsiy tarbiya berish masalasi hanuzgacha o'rta ta'lim maktablarida kasb-hunar o'quv yurtlarida ham tarbiyaviy ishlarning sust yo'lga ko'yilgan sohaligi ko'zga tashlanmoqda.

Igit kizlarning quyidagi savollarini keltiraman:

- 1.Nima uchun yigit bilan kiz do'stlashganida ularning ustidan kulishadi?
2. Nazokat deganda nimani tushunish kerak?
3. Nima uchun kiz bola yigitga birinchi bo'lib o'z muhabbatini izhor qilishi mumkin emas?
4. Sevgi o'zi bor narsami?
5. Do'stlik bilan sevgi o'rtasida kanaka farq bor?
6. Oilada necha farzand bo'lgani ma'kul?
7. Nima uchun hayotda xiyonat kilish hollari uchrab turadi?

Xush, insoniy munosabatlarning ana shunday g'oyat murakkab problemlari xususida mustaqil hukm chikarishni xali hayetiy tajribasi bo'lmagan yoshlarning o'ziga ko'yib beripd/shunday ishni butunlay o'z holiga tashlab qo'yish mumkinmi axir? Garchi xozircha bu sohada maxsus sosial-psixologik tadjikotlar juda kam o'tkazilgan bo'lsa ham lekin baribir muntazam ravishda jinsiy tarbiya bilan shugullanmaslik bu oiladagi urish-janjallarning, turli kelishmovchiliklarning, nikoxdan chikish. ajralish jarayenlarining bolalarni noto'gri tarbiyalashning xamda jinsiy sohadagi jinoyatlar sodir bo'lishining asosiy , sababchisi bo'lmasa xam. xar holda g'oyat muhim sabablardan biri xisoblanadi

Muntazam ravishda olib boriladigan jinsiy tarbiyaning yo'kligi jinsiy odob masalalarida sosial psixologik jihatdan hamda fiziologik jihatdan chekinishlarning muxim sabablaridan biri bo'lishi mumkin.

Jinslar o'rtasida o'zaro to'g'ri munosabatni tarbiyalash uchun har kandy tadbir uchun zarur bo'ladigan tegishli bilim bo'lishi lozim xamda to'g'ri xulq-atvor tajribasini umumlashtirib uyushtira bilish kerak. Bunda albatta kuyidagi to'rtta vazifani muntazam ravishda xal qilib bormoq zarur: 1) o'gil bolalarni o'z-o'ziga nisbatan to'g'ri munosabatda bo'lish ruhida tarbiyalash; 2) kiz bolalarni o'ziga nisbatan to'g'ri munosabatda bo'lishga o'rgatish; 3) o'gil bolalarni kiz bolalar ga nisbatan va 4) kiz bolalarni o'gil bolalarga nisbatan to'g'ri munosabatda bo'lish ruxida tarbiyalash kerak.

Bu o'kuvchilarning o'z-o'zini tarbiyalashga oid tadbirlarni uyushtirishda xam o'z ifodasini topishi kerak.

Qizlar bilan ish olib borilganda ular o'z jinsiy xulklariga nisbatan goyat mas'uliyatli munosabatda bo'lishlari kerakligiga aloxida e'tibor berish lozim. Hayotda yigit-qizlarning nikoxdan oldin birinchi jinsiy yakinlikka kirishlari amalda to'rt xil vaziyatda pay do bo'ladi. Birinchidan, kizning yigitga chindan xam kuchli darajada berilib ketishi sabab bo'ladi ko'pincha buning negizida yoshlarga xos samimiy sevgi yotishi mumkin. Ikkinchidan, yoshga xos mustakil erkin bo'lishga «man etilgan» ishni sinab ko'rishga intilish sabab bo'ladi. Uchinchidan, kattalarning maslahatlari va tadablarini nazar pisand qilmaslik, orkasidan kelib chiqadi. Nihoyat, to'rtinchidan, voyaga yetmagan yoshlarni (ko'pincha voyaga yetmagan qiz bolani) katta yoshli ahloqsiz kishi tomonidan yo'ldan urilishi natijasida bunday xunuk xol yuz beradi. Igitlar to'rtinchi xolatga kamdan kam tushib qoladilar, buni ko'prok xotin-qizlarga xos bo'lgan vaziyat deb atash mumkin va biz bu to'grida keyinroq so'z yuritimiz. Dastlabki uch vaziyatda kelganda shuni aytish kerakki, ular iigitlar uchun ham kizlar uchun xam amalda bab-baravar taallukli bo'lib, ularning xar biri hayotida uchrashi mumkin bo'lgan hodisadir. Qiz bilan birinchi navbatda erkak va ayol~ o'rtasidagi intim munosabatlarga ko'proq kiziqayotgan kizdar bilan va ayniqsa, shunday alokani boshlab psixologik va fiziologik iztiroblarni boshidan kechirgan kizlar bilan olib boriladigan tegishli individual ishlar nakadar muhim^ aqamiyatga ega ekanligi yetarli darajada ta'kidlab o'tilgan. Birok, bu endi jinsiy tarbiyaning uchinchy aspekti psixologik aspekti (nuktai nazari) bogliq bo'lgan fikrlardir.

Psixologik aspektning mohiyati shaxsning turli jinslar va jinsiy aloqalarga bo'lgan munosabatini o'rganishdan, bunday munosabatlarning individual variantlarini o'rganishdan hamda xato, noto'g'ri gohida esa patologik jihatdan to'g'ri bo'lmagan munosabatlarning oldini olish va ularni tuzatish yuzasidan o'z vaqtida chora-tadbirlar ko'rishdan iborat.

Turtinchi aspekt bu yuridik aspektidir. Mustaqil mehnat hayotini boshlashga kirishayotgan yoshlar oila mehnat xayotini boshlashga kirishayotgan yoshlar oila qurishga xam tayyorlangan bo'lishlari kerak, buning uchun esa, jumladan, ular nikoh va oila to'grisidagi qonunlarni, O'zbekiston Respublikasi qonunini bilishi zarur.

Beshinchi, sunggi aspekt bu jinsiy tarbiyaning medisina aspektidir. Bu mutlako vrachlarga taalluqli aspekt bo'lib, u bilan maxsus tayyorgarlikdan o'tgan o'rta medisina bilimiga ega bulgan kishilar shugullanadilar. Shuning uchun xam biz 16-18 yoshga to'lgan yoshlar bilishi mumkin bo'lgan savollarga beriladigan javoblar xususidagina qisqacha tuxtalib o'tamiz. Bunday masalalarni anik ravshan qilib bir nechta guruhga ajratish mumkin: 1) Odamning jinsiy tomondan yetilishining mohiyati va uning belgilari; 2) Anatomiya (odam jinsiy organlarining fiziologiyasi va gigiyenasi); 3) Nikox munosabatlari fiziologiyasi va gigiyenasi; 4) Jinsiy buzilishlari; 5) Tanosil kasalliklari va ularning profilaktikasi.

Birinchi, ikkiichi va beshinchi guruhlar yigit va kizlar bilan alohida-alohida o'tkaziladigan suhbatlar va ma'ruzalar orkali barcha o'quvchilar bilan amalga oshirib boriladi. Uchinchi va to'rtinchi guruhlarda individual ishlar olib borish yuli bilan ayrim o'quvchilarning masalalari bilan bogliq xolla xamda yoshlar yaqin munosabatni boshlab qo'ygan xollarda. shuningdek. jinsiy buzilish o'z xulkida tegishli kizikish yoki tendensiyalar namoyon bo'lgan shaxslarga nisbatan ko'llaniladi. JW Balog'at davrida o'quvchilar, ota-onalar va jamoatchilik, usmirni nazoratsiz qoldirishi, bo'sh vaqtini to'g'ri uyushtirmasligi o'kishga nisbatan salbiy munosabat, sinf kollektivi jamoasi bilan aloqani yomonlashuvi, spirtli ichimlikka o'rgangani, tajavuzkor, serzadalik tarbiyasi kiyin o'smirlarni keltirib chikaruvchi muhim omillardan bo'lib xisoblanadi.

Tarbiyasi kiyin o'smirlarni o'rganishda ijtimoiy muxitdan tashkari pedagogik-psixologik sabablar mavjudligini xisobga olish, konunbuzarlarni kelib chiqish sabablarini diagnostika yordamida anikdash, tarbiyasi kiyin o'quvchilar shaxsini aniqlash ularnig psixologik munosabatlarini inobatga olgan holda tipologiyasini tuzish. tipologik xususiyatlarga binoan individual ish olib borish, qonunbuzarlikni oldini olib va tarbiyasi kiyin bolalarni kayta tarbiyalash metodlarini amalga tadbik kilish bu muammoni yechilishiga yordam beradi.

17-Mavzu: Tarbiyasi qiyin o'smirlarga huquq tarbiyasi berishning ba'zi bir psixologik masalalari

Reja:

- 1.Tarbiyasi kiyin o'smirlarga xukuk tarbiyasi berish psixologiyasini o'rganishning ahamiyati.
- 2.Tarbiyasi kiyin o'smirlarlarga xukukiy tarbiya berish xususiyatlari.
- 3.Tarbiyasi kiyin o'smirlarga hukuqiy tarbiya berish metodlari.

Tayanch iboralar: tarbiyasi kiyin o'smirlarga xuquqiy tarbiya berish psixologiyasi, xukukiy tarbiya berish xususiyatlari va metodlari.

Uzbekiston mustakillikka erishgandan qiyin o'smirlarga xukuk tarbiyasi berishning shakllanib kolgan muayyan sistemasi xukuk bilimlari berish hamda o'smirlar bilan ana shunday faoliyatni tashkil etish ishlarini, o'z ichiga oladi. Bunda huqukiy bilimlarni amalda sinab ko'riladi hamda tegishli e'tikod shakllanadi va ukuvchidar o'zlarini lozim darajada tugri tutishni o'rganib oladilar.

Mamlakatimizda fukarolarning, ayniksa yoshlarning Huquqiy bilimlarini oshirishga katta e'tibor berilgan. Lekin bugungi kunga kadar turli maktab va o'quv yurtlarida davlat va xukuq asoslariga turlicha yondoshiladi. Uqitish uchun ajratilgan soatlar, uqitiladigan mavzular xatto xukukdan dare berayotgan UKituvchilar xam mutaxassisliklariga ko'ra turlichadir.

Prezidentimiz Islom Karimovning 2001 yil 4 yanvar farmoyishi ushbu masalada ma'lum bir tizim va tartibni o'rnatdp desak mubolg'a bo'lmaydi. Farmoyishga asosan 2001 yil 1 sentyabrdan e'tiboran respublika uzluksiz ta'lim tizimida bogchadan to oliy ta'limning yuqori boskichi magistraturagacha xukukiy bilimlarni o'rganish avvalombor Konstitusiyadan boshlanadi.

Barcha ta'lim turlari uchun bolalar va o'quvchilarning yoki xususiyatlarini hisobga olgan holda hukukiy ong va madaniyatini shakllantirishga karatilgan Konstitusiyani o'rganish bo'yicha dasturlar, darsliklar va adabiyotlar yaratish vazifalari kun tartibiga ko'yiladi.

Bu borada o'kuvchilarga xukuk bilimlaridan dastlabki ta'lim beriladi va ularni konunga nisbatan kanday munosabatda bo'lishga o'rgatiladi. Maktab, lisey, kollejlarda fukaro xukuqiga bagishlangan kabinetlar yoki burchaklar, ma'naviyat xonalari, tashkil etish kerak va zarur. Bular amal kilayotir xam. Sud, milisiya prokuratura xodimlari bo'lgan yuristlar ushbu ishlarni olib borishga keng jalb kilinishi kerak. Bu faqat o'kuvchilarga zarur bo'lgan darajada nazariy bilimlar berishni talab etibgina kolmay, shu bilan birga yuridik bilimlarni moxirona konun himoya qiluvchi organlarning kundalik amaliy ishlari bilan boglab olib borish imkonini beradi.

Xo'sh, tarbiyasi kiyin o'smirlarga huqukiy tarbiya berishning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat? Bu h^huqiy tarbiya forma va megodlariningindividuallashtirilishi-dan, mazkur o'kuvchilar. usmirlarga nisbatan aynan zarur bo'lgan bir muncha samaralirok ta'sir ko'rsatish mumkin bo'lgan xukukiy tarbiya formalari va metodlarini tanlay bilishdan iboratdir. Bunda pedagogik jixatdan o'z holiga tashlab qo'yilgan o'smirlarning o'ziga xos xususiyatlarini. eng avvalo. ularning xukukiy konun-qoidalarini anglab olishga va xulk-atvoriga ta'sir ko'rsatish mumkin bo'lgan xususiyatlarini xisobga olish lozim. Huqukiy bilimlarning (umuman boshka kuppina bilimlarning) past darajada o'zlashtirilganligi, mana shu bilimlarning hakiqiy foydali bilimlar ekanligiga tegishli e'tikodning mavjud emasligi. bu bilimlarning barkaror bilimlar ekaniga va ularni amalga ko'llanishi zarurligiga ishonchning yo'kligi. umuman konun talablarini nsimaslik xamda bu iblarni qat'iy bajarish kunikmasining yo'kligi, shaxsning xudbinlik belgilari. irodaning bo'shligi, qat'iyatsizlik, gayri ixtiyoriylik ana shunday xususiyatlar jumlasiga kiradi.

Mana shu aytilgan fikrlardan o'kuvchilarni o'qitish va ularga ta'lim-tarbiya berishni individuallashtirishning ba'zi bir usullari kelib chikadi: «Uzbekiston Respublikasi Konstitusiyasini o'rganish» darslarida o'quvchilar faoliyatini faollashtirish. ular egallaydigan bilimlarning moxiyati va amaliy axamiyatini xar bir uquvchi tomonidan chukur anglab olishni ta'min etish: o'kuvchilarni xukukiy tarbiya bo'yicha o'tkaziladigan sinfdan tashkari tadbirlarda katnashishga maksimal darajada jalb etish. o'sh' tadbirlarni tayyorlash va o'tkazishda ularning ishtirokini tuda ta'minlash ana shliday individuallashtirish usullaridandir. ^Ba'zan intizomsiz o'kuvchilarni va xatto konun buzar o'smirlarni ham ko'ngilli xalk posbonlari, kamolot ijtimoiy xarakati ishida ishtirok etishga jalb etiladi - bu mutlaqo noto'gridir, chunki qonun talablarini o'zi bajarmaydigan kishi bu ishga boshkalarini o'rgatish va ulardan bu qonunlarga rioya kilishni talab etish mumkin emas. Lekin boshka kuppina tarbiyasi kiyin bo'lgan o'quvchilarni bu ishga jalb qilish mumkin va lozim. Hali mustahkam x>"kukiy e'tiqodi bo'lmagan o'smirlar, huquqiy bilimlarni passiv ravishda, shunchaki o'zlashtirib olayotgan o'kuvchilar, irodasi bo'sh. xudbin bo'lsa-da, konunni buzmagani bolalar ana shunday o'smirlar sirasiga kiradi. Hukukiy bilimlarni tashvik kilish va qonun buzilishiga qarshi k>lrashish bo'yicha bajarilayotgan ishlarda ishtirok etish ularga ko'pgina bilim kasb-xunar kollejlari, o'k\' yurtlarining amaliy ishi ko'satilganidek. o'z kamchiliklaridan kutilishda ularning xukukiy normaparini bo'lishi ham mumkin emas, negaki ahlok-odob qoidalarining turli shaklda buzilishi negizida o'sha tartib koidalarpi bilmaslikdan ko'ra ko'prok bilib turib bilmaslikka olish. Ularni bajarishni istamaslik yoxud o'zini tegishli ravishda puxta bilmaslik yotadi.

Ana shu so'nggi xususiyat esa, o'z navbatida subyektiv ravishda yina tarbiyasi kiyin bo'lgan o'kuvchi shaxsiga xos bo'lgan muayyan xususiyatlar dan kelib chikadi. Tarbiyasi kiyin bo'lgan usmirlarning ko'pchiligi, masalan, qo'rkoq bo'ladi. Qo'rkrqlik bunday bolalarni turli buzg'unchilik bilan shug'ullanadigan tartib-intizomini buzadigan

kishilarga karam qilib qo'yishi mumkin, bunday qo'rqqoqlik hatto tajribalirok ahloksiz shaxslarning boshchiligida jamiyat uchun xatarli bo'lgan jinoyatchilarni amalga oshiruvchi guruhlariga birlashishi uchun ham sabab bo'lishi mumkin. Tarbiyasi kiyin bo'lgan usmirlarning kupchiligi yolg'onchi, ikkiyuzlamachidir, ular o'zlariga ham yaxshi karamaidilar hamda turli vazifa va topshiriklarni bajarishga nisbatan ham e'tiborsiz bo'ladilar. Bunday e'tiborsizlik kupincha ayrim usmirlarning ma'lumotsizligida namoyon bo'lishi mumkin.

Usmirlarning anchagina kismi maktanchok, o'ziga bino kuygan, qo'pol va odamlar bilan muomalada serzarda bo'ladilar, uzidan kichiklarga yomon muomala kiladilar. Nisbatan uncha ko'p bulmagan qismi bosiq, kam gap bo'ladi, ko'plari mehnatga yomon munosabatda bo'ladilar. Bunday kamchiliklarni tuzatish uchun har bir o'smirni shunday ish faoliyatiga jalb kilish, shunday shart-sharoitlarga qo'yish kerakki, bu yerda ular zarur pedagogik vazifalarni hal qilmoq uchun eng samarali holatda bo'lib qolsinlar.

Usmirlardagi muayyan kamchiliklarni tuzatish maqsadida eng samarali yo'nalishlar hamda faoliyat turlarini ko'rsatib o'tamiz.

1. O'smirdagi yaxshi fazilatlarini, kobilyatlarni, uni jamoa urtasida ijobiy baxo olishga xizmatga undovchi maqolalarni aniklash vazifalarni xar tomonlama rivojlantirish.
2. O'kuvchini jamoat ishlariga jalb etib. vakti-vakti bilan uning jamoa oldida xisob berib turishi xamda jamoa tomonidan uning yutuqlariga baho berilishi.
3. Bilim muassasalarida va undan tashqarida do'stona alokalar o'rnatilishiga yordam berish.
4. O'quv va jamoat topshiriklarini mazmuni va xajmiga karab asta-sekin murakkablashtirib borish. o'quvchi ko'lga kiritgan muvaffaqiyatlarga baho berish.
5. Erishilgan muvaffakiyatlar uchun muntazam ravishda ragbatlantirib borish.
6. Tankidga to'g'ri munosabatda bo'lishga asta-sekin o'rganib borish.
7. Ruxiy nervrologik tadqiqotlarga yo'naltirilgan ishlar o'tib borish, asabiy, ruxiy xamda samatik kasatlikka moyil bo'lgan o'smirlarni davolash.
8. Basharti o'smirda tashki tomondan sezilib turgan jismoniy kamchiliklar (masalan, semizlik, sepkilik, uzokni kura olmaslik va shunga o'xshashlar) mavjud bo'lgan takdira ular ustidan kulish, ularni masxara kilish mumkin emasligi yoki ularni izza kiladigan boshqa bir shakldagi xarakterlar kilmaslik kerakligi xususida kollektiv o'rtasida tushuntirish ishlari olib borish bunday xollar yuz bergan vaktida ularga karshi keskin kurash olib borish.
9. Usmirni jamoaning ijtimoiy hayotiga jalb etish xamda uning ishlari tugrisida muntazam hisob berib turishini tashkil etish.
10. Usmir biror ayb kilib kuygan vaqtda har bir ana shunday hodisadan keyin albata chora ko'rish.
11. Rejimga rioya kilishi, pedagoglarning talablarini bajarib borish, jamoat topshiriqlarining amalga oshirilishi yuzasidan qat'iy nazorat o'rnatish hamda bu ishlarga tegishli baxo berish.
12. Usmir uchun xar safar unchalik kizikarli bo'lmasa-da, lekin kollektiv jamoa uchun kerakli bo'lgan topshiriklarni asta-sekin murakkablashtirgan holda berib borish.
13. Estetik tarbiya berish, bunda kiyim kiyish va ahlok-odob estetikasiga aloxida e'tibor berish.
- N. Shaxsni o'z-o'ziga hamda hatti-harakatlariga to'g'ri baxo berishiga o'rganish, o'z-uzini tarbiyalashga yordam ko'rsatish.

15.Usmirlarga ulardan chidamlilikni, o'zini puxta bilishni, boshqalar bilan hisoblashishni, ularga bo'ysuna olishni talab kiladigan o'quv vazifalari xamda jamoat topshiriklari berish, shuningdek shaxsning insoniy fazilatlarini shakllantirishga yordam beradigan topshiriklardan foydalanish.

16.O'smirni asta-sekin raxbarlik kilish bilan boglik oo'lgan jamoat ishlariga jalb eta borish.

17. O'smirga o'z irodasini tarbiyalab borishda yordam kursatish.

18.O'smirning o'z xulq-atvori va faoliyati tugrisida jamoa °ldida muntazam ravishda xisob berib borishni tashkil qilish.

19.Axloqiy jinsiy tarbiya berish bilan boglik bulgan tadbirlarni amalga oshirish.

20.Usmirni ahloq-huquq tarbiyasi xamda ma'naviy-ma'rifiy ta'lim bilan boglik bo'lgan tadbirlarga jalb eta berish.

21.Usmirni jamoat ishlariga faol ishtirok ettirish ayniqsa undagi gerdayish, o'ziga bino ko'yish, xudbinlik odatlarini yo'qotishga ko'maklashuvchi topshiriklarni bajarishga jalb qilish.

22.Usmirni bilimni oshirish bilan boglik bo'lgan to'garaklar va seksiyalar mashgulotlariga tortish.

23.Usmirga o'kuv hamda o'quv ishlab chiqarish ishlarida muntazam yordam ko'rsatish.

24.Mustaqil ravishda aqliy faoliyat bilan shugullanish yo'llarini o'rganib borish.

25.Xotirani rivojlanitirish yuzasidan maxsus ishlar olib borish.

26.Usmirning texnika ijodiyoti bilan boglik bo'lgan tugaraklar ishida albatta ishtirok etishiga erishish.

27. Professional mahorat va malakalarini egallashda o'smir duch kelayotgan kiyinchiliklarni aniklash individual ishlar olib borish jarayonida unga muntazam yordam ko'rsatish.

28.Tajribali ishchilar tomonidan individual tarzda otalik qilishni tashkil etish o'smirni ishlab chikarish jamoasining hayotida aktiv ishtirok etishga o'rgatish.

29.Usmirni uz tengdoshlari uchun. kichik yoshdagi bolalar. bemorlar va keksa kishilar uchun kilinadigan xayrli ishlarga jachb etish.

30. O'z-o'zini tarbiyalash dasturini ishlab chikarishda va uni amalga oshirishda o'smirga yordam ko'rsatish.

31. Jismoniy tarbiya bilan muntazam shugullanish.

32.Usmirning turli xil ijtimoiy foyddli ishlarda ishtiroketishiga erishish.

Olib borilgan tajribalar va maxsus tadqiqotlar asosida shu narsa aniklanganki, o'smirlardagi muayyan kamchiliklarning bartaraf kilishi ularni muayyan faoliyat yo'nalishlari va turlariga jalb etishni talab kiladi. Bunday faoliyat yo'ialishlari va turlari kuyida ko'rsatib o'tiladi.

Shaxsning salbiy sifatlari. ularni bartaraf etishga ko'maklashuvchi asosiy faoliyat yo'nalishlari va turlari.

Axlodiy rivojlanishdagi kamchiliklar va mexnatga munosabat boshlangan ishni oxirigacha yetkazmaydi Jamoaga nisbatan befark Odamlarga nisbatan beparvo Tund odamovi Yalkov aytganni kilmaydigan intizomsiz Jamoa fikri bilan xisoblashmaydi Bal fe'l, badjaxl Oldinda borishga, ustunlikka intiladi O'ziga nisbatan tankidiy munosabatda Bo'lmaydi, o'ziga bino ko'yan, kekkaygan Qo'pol uyatsiz surbet Xudbin Serjaxl Beraxixm Kek saqllovchi . Beparvo, pala-partish Arazchi, salga xafa bo'luvchi Ishlab chikarish ta'lim darelarida passiv Aktiv emas Nazariy ta'lim darelarida passiv yoki aktiv

emas Ishlab chikarish praktikasiga Nisbatan salbiy munosabatda bo'ladi. Irodaviy kamchiliklar Ahloksiz onaning xatti-xarakatlari bolalariga ikki xissa yomon ta'sir ko'rsatadi. Birinchi-dan, bolalarni ichkilikka va betartib jinsiy aloqaga o'rgatish yo'li bilan bolalarga uning xatti-harakatlari to'gridan-to'g'ri ahloqqa zid ta'sir ko'rsatishi tabiiydir. Ikkinchidan, ko'p hollarda bunday onalar karovsiz qolgan o'z farzandlarining tarbiyasi bilan aslo ilgugullanmay ko'yadilar. Faqat shuni yana bir bor eslatib Ko'ymokchimizki, ota-onalar bilimining chukur bo'lmasligi, ota-onalarning ma'naviy jihatdan haddan tashkari qashshokligi, Umumiy madaniy saviyaning nixoyatda pastligi, meshchanlarcha dunyoqarash, bunday oilalarning ko'pchiligi uchun xos bo'lgan xususiyatdir. Bu singari oilada yashagan va meshchanlarcha (shaxsiy manfaatlardan boshka narsani bilmaslik, fikri tor, chegaralangan) dunyoqarashga ega bo'lgan kishilar har qanday ma'naviy talab va ehtiyojlardan voz kechib bo'lsa ham moddiy farovonlikka erishish uchun ochiqdan-ochiq harakat qiladilar.

Pedagogik jihatdan o'z holiga tashlab ko'yilgan o'quvchilarning ota-onalari o'z bolalarining tarbiyasiga nisbatan qanday munosabatda 'ekanliklariga qarab ularni eng tipik hisoblangan katta guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruqqa o'z bodalariga nisbatan pedagogik jixatdan savodli, obyektiv munosabat kiradi. Tarbiyasi kiyin bo'lgan bolalar va o'smirlar vujudga keladigan oilalar ichida bunday oilalar kamdan-kam uchraydi. Bunday oilalarda tarbiyaning kiyin bo'lishi qandaydir kutilmagan tashqi shart-sharoitlar orqaligina vujudga keladi.

Sobir degan bolaning jinoyat tarixi - buning kamdan-kam uchraydigan misollaridan biridir. Bu bola har jihatdan bekamu-ko'st yashaydigan, o'ziga to'q oilada usadi. Birok, uning onasiga nisbatan o'gay ona juda yomon munosabatda bo'ladi. Bu esa bolani kattiq iztirob chekishga majbur kiladi. Ogir kasallikdan keyin vafot etgan oilasining xakorat kilgan o'gay onani Sobir kechira olmaydi. U ortiq darajada gazablanish ta'siri ostida, «buvisi»ga ogir tan jarohati yetkazadi. Bu ayol yolgiz yashar edi, Sobirning oilasi, aslini olganda unga ozgina bo'lsa ham sezilarli ta'sir kursatishi .Mumkin emas edi, shuning uchun ham mazkur hodisani ana shunday kutilmagan hodisalar kategoriyasiga kiritish mumkin.

Ikkinchi guruxga bola haddan tashkari erkatash obyektiv aylanib qolgan oilalar kiradi. Bunday oilada bolaga hamma ishni qilishga ruxsat beriladi, butun e'tibor unga karatilgan bo'ladi, ayni maxatda maktabda, liseyda, kasb-xunar kollejida uning tevarak-atrofida qolgan barcha narsalarga, boshka bolatarga nisbatan befarq yoki salbiy munosabatda bo'linadi. Bunday kategoriyadagi oilalar birinchi guruxdagi oilalarga Karaganda ancha kuprok bulsa-da, lekin umuman olganda xayotda nisbatan kam uchraydi. Masalan, prokuror, sudya bulib ishlagan 3.3. oilasini olaylik. Uning o'gli Sherzod ota-onaning fikriga

Karaganda hyech narsaga muhtojlik sezmasdi. Unda hamisha hamma narsa: kundalik xarajatlari uchun ancha-muncha pul. katta zamonaviy xovli, zamonaviy radioelektron apparat, ulkan shaxsiy garderob, unga ota-onalari o'rtoqlarini chakirib ziyofatlar uyushtirishga xam ruxsat berib ko'yilgan edi. Sherzodning axloki bunday «tarbiya» natijasida kandy shakllana borganligi to'grisida gapirganda fakat birgina faktni keltirib o'tish yetarli bo'lsa kerak, deb o'ylaymiz. U jinoyat kilgandan keyin: «Sen bu jinoyatning ota-onang uchun kandy oqibatlar bilan tugashi to'grisida o'ylab ko'rdingmi?» -deb bergan savolga Sherzod aftini burishtirib turib: «Men tupurdim ularga!», -deb javob beradi. Jinoyat esa xiylagina ogir edi. Bir gurux o'smirlar uning uyida Sherzod bilan birga ichkilik ichishib yana spirtli ichimliklarni to'plab, zapas kilib

olish uchun do'konga borishadi, u yerda janjach chiqarib mushtlashib ketishadi, natijada jabrlanuvchi kishilarning biri kattiq jarohatlanadi.

Uchinchi guruh o'kuvchi o'smirlarning oilalari ichida xammadan ko'ra ko'prok uchrab turadi voyaga yetmagan holda qonun buzarlilik qilgan bolalar oilalari o'rtasida esa tadqiqotchilarning birining ma'lumotlariga Karaganda bunday guruxdagi oilalar tadqiqot kilingan barcha kariyb beshdan bir kismini tashkil etadi. Bunday oiladagi ota-onalar turli jihatdan axloksiz bo'lgan kishilardir. Otalarning ko'pchiligi piyonista-arokxo'rlar, onalar orasida esa tartibsiz ravishda jinsiy alokaga kiruvchilar hamda ko'p hollarda spirtli ichimliklar ichuvchi ayollar uchrab turadi; jinoyat qilganligi uchun kamalib chikqan yoki yotgan ota-onalar ham ana shu toifaga kiradi. Bunday ota-onalar o'z bolalariga nakadar salbiy ta'sir ko'rsatishi o'z-o'zidan ravshan va uning uchun ham bu yerda misollar keltirib o'tirmasak xam bo'ladi.

Pedagogik jixatdan o'z holiga tashlab quyilgan o'kuvchilar oilalarining eng katta guruxi ana shunday oilalarning asosiy, eng ko'p kismini tashkil etadi. Bular uz farzandlarining tarbiyasi bilan shugullanmaydigan ota-onalardir. Ularning «formulasi» shunday: «Biz bolalarimizni maktabga topshirdik, Ularni ana o'sha yerda tarbiyalayversin!»-deyiladi. Ushbu ⁸Uruhdaagi oilalarni yana uchta anik tin i k tarzdaagi kichik guruxlapra bo'lish mumkin:

1) Yuqorida ko'rsatib o'tilgan uchinchig guruxga mansub belgilar manjud bo'lgan kishilar (ahloksiz ota-onalar);

2) Bolalar tarbiyasi bilan shug'ullanib o'z jonini kiynashni istamaydigan ota-onalar;

3) o'z ishida band bo'lganligi xamda bola tarbiyasiga yetarli darajada e'tibor berish imkoniyatiga ega bo'lmagan yolgiz onalar ushbu kichik guruxdaagi kishilarning ko'proq kismini tashkil etadi.

Mana shu kichik guruxdaagi oilalarda bolalar va o'smirlar mukarrar ravishda nazoratsiz koladilar va ularning ko'pchiligi pedagogik jixatdan o'z xoliga tashlab qo'yilgan bolalarga aylanib ketadi. Biz tarbiyasi og'ir, qiyin o'smirlar bilan olib boriladigan ishning asosiy prinsiplari va shakllarinigina sanab o'tamiz.

Birinchiidan. xanuzgacha uchrab turadigan ayrim o'quv yurtlaridagi. maktablardagi pedagoglar bilan o'quvchilar oilalari o'rtasidagi noto'g'ri munosabatlarni keskin tarzda o'zgartirish kerak. Oilalar yukorida aytib o'tilgan «formula» bo'yicha xarakat kiladilar (ya'ni ular: «Biz bolalarimizni sizlarga topshirdik. o'zingiz tarbiyalab olingiz!» deyishadi), maktablarda, o'quv yurtlarida esa ularni tankid kilishadi, ulardan talab kiladi va ularga akl o'rgatadi. Tarbiya huquki va tarbiyalash burchi bu xam oilaning xam maktabning xam, o'kuv yurtlarining ham vazifasidir. Faqat tarbiyaning mazmuni, ayniksa uning forma va metodlari, texnologiyasi bo'lishi mumkin. Shuning uchun bu yerda, tomonlarning xech biri o'zini yukori ko'yishi va o'z rolini ortik deb bilishi mumkin emas. Bu yerda pedagogik hamkorlik kilishi kerak - oila bilan maktabning, o'kuv yurtining o'zaro alokasini va o'zaro birga ish olib borishini ta'minlovchi o'zini oklagan yagona ish formasi ana shudir.

Ikkinchiidan. xar kanday oilaga samimiy. holisona munosabatda bo'lishi eng avvalo, unga yerdam ko'rsatishga xarakat kilish lozim, shundan keyingina barsharti oila aktiv ravishda ishga to'siklik kiladigan bulsa, biz quyida to'xtalib o'tadigan boshqacharoq xarakatdaagi chora-tadbirlarni ko'llanish kerak bo'ladi.

Uchinchiidan. Uzbekistan Respublikasi Konstitusiyasiga asoslanib, maktablarda. o'kuv yurtlarida xam. ota-onalarga bolalar tarbiyasi to'g'risida gamxo'rlik kilishi xamda

ularni barkamol kishilar kilib tarbiyalashini ta'min etishni qattik xurib talab qilishi darkor.

To'rtinchidan, o'smir tomonidan o'quv yurti kasb-hunar kolleji ga kabul kilishini so'rab ariza berilgan kundan boshlabok o'kishni bitirib ketguniga qadar uning oilasini o'rganish, u yerdagi axvolni chuqur va xar tomonlama bilib olish. ota-onalar bilan ishonchga asoslangan do'stona munosabatlarda bilish lozim.

Oila bilan olib boriladigan ishlarning asosiy forma va metodlari ularning maksadiga karab kuyidagicha hukuklashtirilishi mumkin: Ota-onalarga pedagogik bilim berish: ularni o'kuv yurti hayotiga faol ishtirok ettirish; o'kuvchilarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatuvchi tadbirlarni muvofiklashtirish; o'z bolalari tarbiyasi bilan shugullanishdan bosh tortgan yoki ularga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan ota-onalarga nisbatan jamoatchilik, ma'muriy va jinoiy qonunlarni tadbik etish yo'li bilan chora ko'rish.

Aslini olganda, bolalar o'kuv yurtlari, maktablardan tashkarida o'z holiga tashlab qo'yilgan xamda xech kanday tashkiliy ravishda ijobiy tarbiyaviy ta'sir duch kelmagan bo'ladilar. Shuning uchun tarbiyaviy ta'sir tadbirlari kuyidagi yo'nalishda bo'lmogi kerak; o'kuvchining kundalik rejimi to'g'risida, uning moddiy va maishiy ta'minoti to'g'risida. salomatligi to'g'risida, gamxo'rlik kilish zarur chekish, spirtli ichimliklar ichish, jinsiy masalalarga ortik darajada kizikish singari yaram as odatlarga karshi kurash olib borish aloxida e'tiborni talab kiladi; o'kuvchilar shaxsan bo'sh vakti o'tkazishning tashki shakl-formalariga jalb kilish zarur.

Ota-onalarga spirtli ichimliklarni xaddan tashkari ichadigan va xuddi shu sababdan ko'pgina bunday yaramas odatga voyaga yetmagan bolalarni xam urganadigan oilalarda olib boriladigan ishlar aloxida e'tibor berilishini talab kiladi. O'quvchilar bilan xam ularning ota-onalari bilan xam bu sohadagi tarbiyaviy ishlar uch yunalishda: medik-fiziologik. sosial-pedagogik xamda xukukiy konun-koidalar yo'nalishida olib borilishi kerak.

Metodik-fiziologik yo'nalishdagi ishlar, tabiiyki, vrachlar tomonidan. eng avvalo, norkologlar va psixiatr vrachlar tomonidan amalga oshiriladi. Bu ishlarning mazmuni ochib berilayotganda asosiy e'tibor alkogolizm, umuman, shaxsni naqadar ogir oqibatlarga olib kelishiga, odamning psixik va jismoniy (shu jumladan, jinsiy) rivojlanishiga naqadar yomon ta'sir ko'rsatishga, spirtli ichimliklarning naslga (jismoniy va psixik jihatdan nogiron bolalar tug'ilishiga) ta'sir etishiga qaratiladi.

Sosial pedagogik yo'nalish ko'proq o'kuv yurtlari xodimlarining o'zlari tomonidan amalga oshiriladi va uning asosiy maqsadi ota-onalarga va o'kuvchilarga spirtli ichimliklarning, o'sib kelayotgan yosh avlod tarbiyasiga, odamlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga shu jumladan, oilaviy munosabatlarga kursatadigan salbiy ta'sirini, piyonistalik ishlab chikarishga nakddar katta zarar keltirishini tushuntirib berishdir.

Hukukiy yo'nalishning asosiy maksadi spirtli ichimliklar ichib mayet holda bo'lgan shaxslarning hatti-xarakatlari va xulk-atvorlari qanday okibatlarga olib kelishini hamda u shaxslarning qonun oldidagi javobgarligini tushuntirib berishdan iboratdir. Ukituvchilar va ota-onalar shuni yaxshi bilishlari kerakki, jinoyatlarning ko'pchiligi spirtli ichimliklar ichib mastlik holati konunni buzgan kishining gunohini yengillashtirmaydi, balki og'irlashtiradi.

Adliya va ichki ishlar organlari o'quvchilarga huqukiy tarbiya berish bo'yicha olib boriladigan ishlarga doimiy ravishda ilmiy-metodik rahbarlik kiladilar.

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. «Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori». O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining IX sessiyasida so'zlagan nutk 1997.
2. Uzbekiston Respublikasi Konstitusiyasi. 1992.
3. Boboyev X.B., A.X.Saidovlar umumiy taxriri ostida. «Uzbekiston Respublikasi Konstitusiyasini o'rganish». «Uzbekistan» nashriyoti Toshkent-2001.
4. Beshcheva S.A. «Сложный мир подростка». Sverxtovsk 1984.
5. To'laganova G.K. «Yosh davrlari va pedagogik psixologiya kursi buyicha tarbiyasi «qiyin» o'smirlar psixologiyasiga metodik kursyamatlar»-
6. Fayziyev Ya. M. «Umumiy va tibbiy psixologiya». Toshkent Abu Ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti 2000.
7. G'oziyev E. G. «Tarbiyasi «Kiyin» o'smirlar psixologiyasi». Lektorga yordam. Toshkent-1984.